

Sønderjyske Årbøger
2021

Sønderjyske Årbøger *2021*

Redaktion:

Mariann Kristensen

Mogens Rostgaard Nissen

Anne Marie Overgaard

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjyske Årbøger · 2021

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino LT

Grafisk produktion: PE offset A/S, Varde

Grafik/sats/ombrydning: Lars Rud Fyhn, PE

Bogbind: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Først på afstemningsdagen den 10. februar 1920 ville det være tilladt at flage med Dannebrog i Nordslesvig. For at alle dansksindede sønderjyder skulle være sikre på at kunne flage på dagen, gik sønderjysk interessererede kredse i København i gang med at etablere en produktion. Der blev nedsat en komité og indrettet en systue på Christiansborg Slot. En række københavnske damer stillede både symaskiner og tjenestepiger til rådighed for arbejdet med at sikre dannebrogslag til de sønderjyske flagstænger. På Carla Colsmanns smukke maleri er stemningen fra systuen fastholdt. Maleriet indgik efter Genforeningen i Kunstnergaven til Sønderjylland og er det eneste af værkerne i denne, der faktisk viser et egentligt genforeningsmotiv. Det tilhører i dag Museum Sønderjylland.

Se billedets fulde bredde på side 160.

Indhold

Artikler:

<i>Henning Nielsen: Hans Majestæts Haderslevske Amtsfiskeri</i>	9
<i>Lisbeth Aagaard Lykke: Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn</i>	59
<i>Steffen Lind Christensen: Pligt, tvang og tilhørsforhold</i>	91
<i>Elsemarie Dam-Jensen: Der gaar som en Brusen igennem vort Land . . .</i>	121
<i>Katrine Crone: Nordslesvig klædt i rødt og hvidt i 1920</i>	153
<i>Sten Haarløv: Valdemar Ammundsen – Sønderjyllands første biskop efter Genforeningen</i>	179
<i>Jens Andresen: At tilhøre mindretal og flertal</i>	211

Anmeldelser:

<i>Becker-Christensen, Henrik: Diplomater i grænselandet – Erindringer og baggrund 1998-2017.</i>	237
<i>Hansen, Hans Schultz; Vestergaard, Elisabeth; Vestergaard, Torben A. (red.): Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000. Fødevareerhvervene.</i>	239
<i>Horstbøll, Henrik; Langen, Ulrik; Stjernfelt, Frederik: Grov Konfækt – Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73, I-II.</i>	242
<i>Jakubowski-Tiessen, Manfred: Religiöse Weltsichten. Frömmigkeit, Kirchenkritik und Religionspolitik in den Herzogtümern Schleswig und Holstein.</i>	245
<i>Kraack, Detlev; Schröter, Martin J. (red.): Wendezeiten 1500-1600. Glauben und Leben zwischen Norm und Abweichung.</i>	246
<i>Mikkelsen, Lis: Helene Hansen – Et liv i strid og kærlighed.</i>	248

Nielsen, Sune Wadskjær: Rædselstiden. Napoleons modstandere angriber Danmark i december 1813.	249
Remontius, Peter: Hertugbyen Augustenborg – en historisk beretning om mennesker, livet og huse.	251
Stilling, Niels Peter: Danmarks Herregårde – Slesvig og Holsten.	253
Sørensen, Frode: Det røde hjørne. I.P. Nielsen 1873-1952.	256
Thomsen, Merete Bo: Danskhed under pres. Danksindede sydslesvigere 1919-1933.	258
Thomsen, Merete Bo: Sydslesvig: En dansk fortælling Sydslesvigsk Forening 1920-2020.	261
Forfatterliste	264
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2020.	267
Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2020	301
Historisk Samfund for Sønderjylland	313
Regnskab	318

Forord

AF REDAKTIONEN

I Sønderjyske Årbøger for 2021 kan du læse i alt seks historiefaglige artikler og én erindringsartikel. Selvom genforeningsjubilæet jo var i 2020, har hverken redaktion eller forfattere helt sluppet Genforeningen endnu.

Der er dog også blevet plads til andre emner, og i den første artikel undersøger arkæolog Henning Nielsen historien om tre indsøer i det østlige Sønderjylland, nærmere bestemt det daværende Haderslev Østeramt. Som den første i 200 år har forfatteren erkendt, at indsøerne i slutningen af 1500-tallet blev inddæmmet og forsynet med tidevandssluser, hvilket omdannede de små fjorde til ferskvandssøer, hvor kongens og amtets fiskere drev et omfattede opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk.

I årbogens anden artikel opruller arkivar ved Museerne i Fredericia, Lisbeth Aagaard Lykke, historien om Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn. Hun ser på, hvordan foreningen blev til, og hvilket arbejde den udførte for at støtte danskheden i Sønderjylland efter oprettelsen i 1889.

Som den tredje forfatter i dette års årbog har akademisk medarbejder Steffen Lind Christensen undersøgt, hvordan de danksindede soldater i 1. verdenskrig opfattede deres tyske krigspligt, og på hvilke måder de kunne forlige den med deres eget nationale tilhørsforhold.

Årbogens fjerde artikel er skrevet af museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, der har undersøgt sangens betydning ved de mange fester og møder der blev afholdt i Sønderjylland i 1919 og 1920. Undersøgelsen baserer sig på de talrige sanghæfter, der endnu er bevaret.

I artiklen *Nordslesvig Klædt i Rødt og Hvidt* ser ph.d.-stipendiat Katrine Crone nærmere på de danske nordslesvigeres brug af Dannebrog i forbindelse med afstemningen i første zone og ved genforeningsfesten den 11. juli, hvor anvendelsen af Dannebrog bar præg af de to datoers meget forskellige rammer.

Den sjette artikel er skrevet af sognepræst Sten Haarløv. Han undersøger hvilken betydning den første danske biskop i Haderslev Stift, Valdemar Amundsen, der blev indsat i 1923, fik for Folkekirkens ind-

tog i Sønderjylland efter Genforeningen. Han lagde vægt på, at kirken skulle være bredt favnende og rumme alle uanset nationalt sindelag.

Årbogens sidste artikel er en erindringsartikel skrevet af Grænseforeningens tidligere formand Jens Andresen. Her fortæller han om sit liv som grænselandsmenneske med opvækst i Sydslesvig som dansksindet og siden gennem næsten 50 år bosat ved Løgumkloster. Gennem årene har han haft mange tillidsposter både i amts- og regionsråd og i Grænseforeningen, hvor han var formand i perioden 2016-2020.

God læselyst!

Redaktionen.

Hans Majestæts Haderslevske Amtsfiskeri

Om fiskeri, dæmninger og sluser i Hejlsminde, Bankel og Slivsø i 1600-tallet.

AF HENNING NIELSEN¹

En nysgerrighed over for stednavnet "Slusen", som betegner indsøen Mindets udløb i Lillebælt ved Hejlsminde, fik forfatteren til at undersøge navnets oprindelse og baggrund. Studier af arkivmateriale viste, at ikke blot Hejlsminde, men også Bankel sø og Slivsø blev inddæmmet i slutningen af 1500-tallet og forsynet med tidevandssluser, som skulle omdanne de oprindeligt saltvandede åbne fjorde til ferskvandssøer, med henblik på opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk. Fiskeriet administreredes af amtsforvaltningen i Haderslev og indgik sammen med fiskeriet fra en mængde større og mindre søer i "Hans Majestæts Haderslevske Amtsfiskeri". Artiklen fokuserer på de tre indsøer, som udgjorde et dominerende element i fiskeriet.

Indledning

Der ligger tre store indsøer langs Lillebæltskysten i det gamle Haderslev Østeramt: Hejlsminde, Bankel Sø og Slivsø. Denne artikel handler om de tre indsøers historie i 1600-tallet. Udgangspunktet for undersøgelsen var stednavnet "Slusen" i Hejlsminde og ønsket om at vide, hvornår, hvorfor og af hvem denne sluse var etableret. Efter en gennemgang af lokalhistorisk og topografisk litteratur blev det klart, at det var arkiverne, som rummede svaret på, hvorfor sluserne blev bygget. Det har hidtil været antaget, at de oprindeligt åbne fjordmundinger efterhånden blev lukket ad naturlig vej ved oddedannelse af havstrømmene. Artiklen påviser, at mennesket har hjulpet naturen kraftigt ved at bygge dæmninger hen over fjordmundingerne og lukke udløbene med tidevandssluser. Formålet med disse omfattende anlægsarbejder var at omdanne de salte eller brakvandede fjorde til betydelige ferskvandssøer på ca. 175-200 ha med henblik på opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk, som dengang var langt mere skattede end saltvandsfisk.

Sammenhængen mellem indsøerne, de tekniske anlæg og det organiserede fiskeri har ikke været erkendt i over 200 år. I det følgende gives en kort gennemgang af de vigtigste litterære kilder til deres historie.

Ferskvandsfiskeriet i Sønderjylland, dets baggrund, historie og organisation er udførligt behandlet af H. K. Kristensen i 1973 i en artikel i Sønderjysk Månedsskrift.² H. K. Kristensen beskæftigede sig overvejende med fiskeriet i de kunstige fiskedamme og de naturlige søer og vandløb. Fiskeriet i de tre store indsøer Hejlsminde, Bankel og Slivsvø omtales derimod ikke, ej heller de tekniske anlæg, digerne og sluserne. Kristensens artikel behandlede også de enkelte fiskearter med særlig vægt på karpeavl. Disse emner vil derfor kun blive flygtigt berørt i den efterfølgende fremstilling, som især fokuserer på det organiserede fiskeris opståen, historie og de tekniske forhold omkring selve fiskeriet og ikke mindst selve de tre indsøer. Inddæmningen af havarme, vige eller nor til landbrugsformål er i 2005 indgående behandlet af Morten Stenak, også for de ældre tiders vedkommende, i bogen *De inddæmmede Landskaber*. Med hensyn til dæmningernes og slusernes konstruktion i 1500- og 1600-årene har jeg imidlertid valgt at anvende beskrivelser af anlæg, hvor der er fundet synlige fysiske levn, som er beskrevet af Kühn 1989 og 1992, Poulsen 2003 og Eisenschmidt 2018, jf. omtalen senere i artiklen.

Den ældste og fyldigste omtale af de tekniske anlæg omhandler slusen ved Hejlsminde og skyldes arkivtegneren Søren Abildgaard. På sin rejse rundt i riget for at registrere antikvariske mindesmærker besøgte han i 1775 Hejls og omtalte Hejlsminde i sin dagbog.

Søren Abildgaards korte beskrivelse rummer nøglen til den videre undersøgelse af emnet, den skal derfor gengives her:

Hejlsminde er en vig eller fjord, som holder brakvand, men har fordem holdet sødt eller ferskt vand og var da meget fiskerig. I de tider var den smalle åbning mellem havet og søen med sluseværk afsondret fra bæltet, således at sluseportene lukkede sig, når havet rejste sig højere end indsøens ferske vand, men åbnede sig, når indsøen blev højere end havet. Der var ved sluseværket en bro til almindelig overfart, men alt dette blev med tiden forfalden og ikke holdt i stand, så at havet nu går frit ind i søen, hvorudover der nu ikke kan opholde sig ferskvandsfisk, ikke heller havfisk uden alene ål og reger, som her kaldes purrer. Sluseværket skal efter gamle folks sigende være bortskyllet for omtrent 80 års tid siden. Mundingen er omtrent 60 skridt eller et flinteskud bred, omtrent ligeså langt og har hen ved 15 alen dybt vand, men indsøens dybde er højst 3 á 4 alen undtagen i renden, hvor strømmen af åen går. Thi Aller Møllevand løber i denne sø.³

Det skal bemærkes, at Abildgaard på sin videre færd ikke omtalte indsøerne Bankel og Slivsvø.

Abildgaards beskrivelse blev senere brugt i en lille artikel om den forsvundne sluse i Hejlsminde, som historikeren P. Eliassen skrev i Vejle Amts Årbog i 1913.⁴

I den ældre topografiske litteratur finder man kort omtale af rigdommen på fisk i Hejlsminde, f.eks. i Erik Pontoppidans *Danske Atlas* fra 1781, der nævner Slusen "som er skyllet bort for mange år siden"⁵ og i Traps beskrivelse af Slesvig fra 1864.⁶

Flere andre lokalhistoriske forfattere har i 1900-tallet omtalt slusen i Hejlsminde,⁷ og i slutningen af århundredet også slusen ved Slivsvø,⁸ men ingen af dem har forbundet anlæggene med fiskeriet og den fiskerigdom, som der især ved Hejlsminde var overleveringer om. Om Bankel Sø har jeg ikke fundet nyere efterretninger om hverken fiskeriet eller de tekniske anlæg.

P. Eliassen omtalte i sin artikel Caspar Danckwerths store topografiske værk *Landesbeschreibung des Herzogthums Schleswich* fra 1652 og kartografen Johannes Mejers kort i dette.⁹ Bogens kapitel III omhandler Haderslev og Tyrstrup herreder. Her fremhæves foruden Hejls Sø tillige Haderslev Dam, Bankel Dam ved Halk og Hoptrup Dam (Slivsvø) som "skønne, fiskerige søer". Det bemærkelsesværdige er betegnelsen "dam", som jo er betegnelsen for et inddæmmede vandområde. Ser man på Mejers vedhæftede kort, er hver af indsøerne da også tydeligt afspærret fra havet ved en dæmning (Fig.1).

Hvor de litterære kilder giver begrænsede oplysninger om fiskeriet i de tre indsøer, er der langt flere oplysninger at hente i arkiverne. De arkivalske kilder til fiskeriets og indsøernes historie befinder sig på Rigsarkivet (RAK) og det tidligere landsarkiv i Åbenrå (RAÅ).

Haderslevhus Amtsregnskaber og ikke mindst udgiftsbilagene fra år til år er indtil 1643 den vigtigste kilde til belysning af fiskeriet. De indeholder oplysninger om: Udgifterne ved fiskeriet, oplysning om udsætning af fisk, fiskeredskaberne og deres vedligeholdelse, oversigt over de beskæftigede ved fiskeriet, udbedring af sluserne indtil 1674 samt detaljer om de ovennævnte emner, som f.eks. lønninger til embedsmænd og håndværkere. Regnskabernes detaljeringsgrad kan variere over tid, måske afhængigt af, hvilken af slottets skrivere der har indført dem.

Arkiver fra Rentekammeret og Tyske Kancelli indeholder oplysninger om: Indberetninger om fiskeriforhold, oversigt over fiskedamme og

Fig. 1. Udsnit af Johannes Mejers kort 1649 over det østlige Haderslev Amt med de tre indsøer Hejlsminde, Bankel og Slivsø. Ved hver er angivet en dæmning hen over en å med et gennemløb på hver side. Mejers kortlægning er den tids mest nøjagtige. Fra Danckwerth 1652.

deres tilstand, synsforretninger, oversigtlige oplysninger, så som ændringer i administrative forhold, forpagtning, og korrespondance om disse emner.

Haderslev Østeramts Husfogedriarkiv indeholder oplysninger om fiskeriforholdene efter 1674: Indkøb og udsætning af fiskeyngel, fortegnelse over fiskesteder i hele amtet, vedligeholdelse af diger og sluser samt en righoldig korrespondance om disse emner. Kilderne ophører efter 1706.

De tre indsøer

Indsøerne ligger i tre dale, der skyder sig ind i landet fra Lillebæltskysten. De er som tunneldale gravet af smeltevandet under iskappen i den sene del af istiden. I postglacial tid trængte vandet fra Lillebælt ind i lavningerne og dannede fjorde.

Flere forhold tyder på, at både Slivsø og Hejlsminde var sejlbare for småskibe endnu i den ældre middelalder. Om Bankel haves ingen oplysninger i så henseende. Topografen Friedrich Mager argumenterede i 1930 med henvisning til Johannes Mejer for, at Hoptrup endnu omkring 1175 var en markedsplads med stor handel og skibsfart, en oplysning, jeg dog ikke har set bekræftet andetsteds.¹⁰

Der må igennem hele perioden op til ca. 1600 være foregået en vis materialeaflejring ved fjordmundingerne, især i deres sydlige del, men ikke nok til, at det har lukket fjordene, som de fleste geografiske og topografiske værker ellers påpeger.¹¹

Lukningen af fjordenes munding med dæmninger og kun et smalt gennemløb betød, at det materiale, som de tilstrømmende vandløb gennem århundreder førte med sig, aflejrede sig dels på bunden, dels langs de kunstige spærringer. Langs dæmningernes yderside har materialevandring fra Lillebælt også haft gode muligheder for at finde læ. Sedimenteringen i selve indsøerne er i vore dage tydelig i Hejlsminde, hvor store områder i søens sydlige del er tørlagt ved lavvande, mens strømmene fra Aller å, Kær Mølle å og Hejls bæk holder en rende langs nordsiden fri for tilsanding.

Indsøernes vandareal har ændret sig i tidens løb i takt med tilsandingen og for Slivsøs vedkommende tørlægningen i 1950'erne. Traps beskrivelse af Slesvig 1864 anslår arealet for Hejlsminde, Bankel og Slivsø til henholdsvis 400, 400, og 300 tønder land eller ca. 220, 220 og 165,5 ha. I Traps 1965- udgave er tallene ca. 190, 230 og 175 ha.

Ørby Hage Nor er en naturskabt lagune med et areal på ca.175 ha. Den er skabt ved oddedannelser, aflejret af havstrømmene og materiale tilført af Bejerholm bæk. Den har ikke indgået i det kongelige fiskeri og omtales ikke i amtsregnskaberne.

Hvad angår indsøernes skikkelse i 1600-tallet er vi henvist til Johannes Mejers kort fra 1649, som var samtidens bedste. Men kortets lille målestok og dets mange unøjagtigheder gør, at det ikke kan bruges til detaljerede slutninger om digernes forløb.

I munden af alle tre indsøer er der angivet en lille ø, som digerne løber hen over, og på hver side af øen synes der at være et gennemløb under diget. På et 40 år yngre kort, Jens Sørensen's kort over Lillebælt fra 1692,¹² (Fig.2) er der gengivet ét udløb, men ingen ø. I amtsregnskaberne er der ingen antydninger af, at der skulle have været mere end ét udløb fra hver af indsøerne.

Videnskabernes Selskabs Kort, som blev udgivet i 1780, er i så lille en målestok, at de ikke i sig selv er til nogen hjælp, hvad områdets topografi angår. Grundlaget for disse kort er imidlertid en serie konceptkort i målestok 1:20.000, og for Slivsø viser kortet interessante detaljer (Fig.3).

Ved Slivsø er der angivet to bygninger, "Sluusehuus", som er omtalt i dokumenterne fra ca. 1700 og senere kendt som Diernæs sluse. De

Fig. 2. Udsnit af Jens Sørensen's søkort over Lillebælt fra 1692. Afspærringen af de tre indsøer Hejlsminde, Bankel og Slivsø er tydeligt opfattet som dæmninger med gennemløb. Det Kongelige Bibliotek.

Fig. 3. Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort 1:20.000 over Hoptrup sogn ca. 1780. Ved vejen sydøst for Diernæs er angivet "Sluusehuus". Det Kongelige Bibliotek.

Fig. 4. Udsnit af Udskiftningskortet over Hejls ejerlav fra 1787. Det tidligere udløb med "de gamle slusehuller" ses nederst tv. Vejens forløb må antages at følge digets placering. Rigsarkivet Åbenrå.

ser ud til at have ligget ved et tidligere gennemløb, som på kortet er reduceret til en blind vandrende. Det i 1780 eksisterende gennemløb med slusen ligger lidt længere mod øst, så området mellem de to løb kan faktisk godt have været en mindre ø. Den vej på kortet, som fører fra Diernæs og østpå mod Sønder Vilstrup, må være sammenfaldende med digets forløb hen over den gamle fjordmunding.

Desværre giver konceptkortene ikke de samme muligheder for Bankel og Hejlsminde. Munden af Bankel var i 1780 allerede så stærkt omdannet, at den ikke afviger meget fra situationen i nutiden.

For Hejlsmindes vedkommende giver udskiftningskortet fra 1787 (Fig.4) bedre oplysninger end konceptkortet. Her er angivet en ø, flankeret af et tidligere gennemløb mod sydvest, lokalt kaldet "de gamle slusehuller", og det senere gennemløb ("Ehemalige Pfortschleuse") mod nordøst. Hen over det hele markerer vejen dæmningsens forløb. Gennemløbet til de gamle slusehuller adskiller øen fra Præsteholmen, som på det tidspunkt næsten var vokset sammen med det faste land mod syd.

Det billede, som Mejers kort gengav af fjordmundingerne, finder således bekræftelse i to af de yngre kort, og der er intet, der antyder, at det ikke også har været gældende for Bankels vedkommende.

Gennemløbene ligger tydeligt forskudt mod sydvest i forhold til den samlede udstrækning af digerne ved Sliv Sø og Hejlsminde. Det kan være betinget af, at der på anlægningstidspunktet allerede var sket en tilsanding i denne side af fjordmundingen, som man kunne bruge til arbejdsplads ved udgravningen til sluserne.

Dæmninger og sluser ved Sliv Sø, Bankel og Hejlsminde

Da fjordene ved Lillebælt blev inddæmmede, havde man allerede i århundreder bygget diger i Vadehavets marskområder, så teknikken var velkendt. Det er imidlertid vigtigt at huske på, at digerne ved Vadehavet og ved Lillebælt havde helt forskellige funktioner og forskellige naturgivne forudsætninger. Hvor vestkystens diger havde til formål at beskytte indvundet marskland mod oversvømmelser og ødelæggelser fra havet, så havde digerne langs Lillebælt til formål at omdanne en saltvandet fjord til en ferskvandet indsø ved at forhindre det tilløbende ferskvand i at blandes med det salte havvand.

Dæmningen over Hejlsmindes munding var godt 1 km lang, Bankel ca. 1300 m. Sliv Sø-dæmningen var hele 1600 meter lang, hvis man regner med, at den vej, som ses på kortet fra 1780, følger forløbet af dæmningen. (Fig. 3). Det har krævet titusindvis af vognlæs jord at bygge disse dæmninger. Hertil kommer det omfattende arbejde med at anlægge sluserne.

Årsagen til fraværet af kilder til selve dæmningsbyggeriet kan være de manglende regnskaber, hvor i det mindste udgifterne til håndværkerne kunne forventes at være anført. Alt håndarbejdet og transporten af jord, kvas og tømmer til dæmningen var derimod hoveriarbejde og ægtkørsler, som bønderne var forpligtet til, og som forvaltningen ikke førte regnskab med. Det var først i slutningen af 1600-tallet, at dokumenterne angav bøndernes pligter ved reparation af anlæggene.

Ved Sliv Sø blev dæmningen således lavet af indbyggerne i hele Gram herred. Ved Bankel havde indbyggerne i Øsby og Halk sogne hver en andel i reparation af dæmningen, også med håndarbejde, men arbejdet med at fylde jord omkring slusen var tillagt indbyggerne i Rise, Hviding og Rangstrup herreder.¹³ Ved Hejlsminde var samtlige undersåtter i Tyrstrup herred fra gammel tid pligtige til i givet fald at forrette de nødvendige tjenester og kørsler uden betaling.¹⁴

Uden tvivl herskede de samme betingelser, den gang dæmningerne og sluserne blev bygget.

Ud fra de oplysninger fra den sene del af 1600-årene, der findes om slusegennemløbets længde med hjørnefløje, kan det antages, at diget omkring sluserne har været ca. 25 m bredt ved foden, jf. fig. 10. Ved kronen har bredden næppe været mere end 5 m. Ligeledes med slusens proportioner som udgangspunkt kan højden over havet have været godt 1,50 m. Dybden under vandet er det umuligt at sige noget om, men man må antage, at vanddybden har været ringe, undtagen ved åernes udløb gennem fjordmundingen.

Da fjordenes inddæmning nok har været led i et samlet projekt, må man gå ud fra, at udførelsen har været ens, for så vidt som de naturgivne forhold tillod det.

Ca. 1600 blev en udbygning af fiskeriet sat i gang af amtmanden, og her fortæller regnskaberne også om omfattende anlægsarbejder ved dæmningerne og sluserne over de tre indsøer. I 1602 fik slotstømreren Claus Møller således lavet "en ny ramme (rambuk) som bruges til at slå pæle ned med ved fiskediger".¹⁵

Derefter brugte Claus Møller med sine tømrersvende 18 dage på at slå lange bøgépæle, som de først havde tilhugget, ned langs dæmningen ved Hejlsminde med et forbrug på 29 manddage.

Ved Bankel blev der arbejdet 14 dage på at slå lange pæle ned langs dæmningen, hvor der tillige med arbejde på slusen blev forbrugt 38 manddage.

Endelig blev der slået pæle ned "for grundvolden ved Slib" uden angivelse af tidsforbrug.

Det samtidige arbejde på sluserne omfattede ved Bankel udskiftning af brædder "som ganske med alle var forrådnet og fordærvet" og ved Hejlsminde ligeledes nye brædder, men også fremstilling af hængsler og søm (til sluseportene) for over 53 mark.

Regnskabernes oplysninger om fornyelser og reparationer af sluserne viser, at de allerede må have været af en vis alder i 1602. Det tømmer, der anvendtes, var af dimensioner, der ikke bare forgår i løbet af få år. Hvis vi skal gætte på tidspunktet for inddæmningen, er vi tilbage til 1580'erne og må snarest søge initiativet hos Frederik II og dronning Sophie, jf. omtalen senere.

Oplysningerne om lange pæle, der blev slået langs digerene, tyder på, at de var bygget som såkaldte *stakdiger*, i hvert fald på de mest udsatte strækninger. I sin udviklede form havde et stakdige en lodret front af

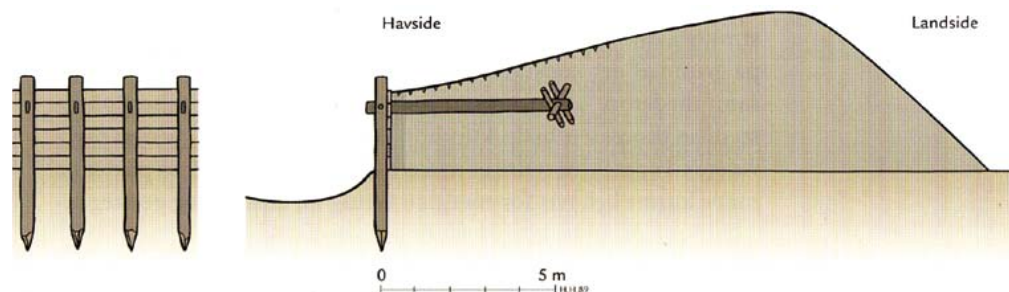

Fig. 5. Rekonstrueret front og tværsnit gennem et stakdige på Nordstrand fra ca. 1600. Efter *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 2003*, gengivet efter H.Hammond i Kühn 1989.

kraftige pæle ud mod havet, sat med få meters mellemrum, som holdt en beklædning af vandrette brædder på plads ind mod jordsiden. I en mere primitiv udgave kan de vandrette brædder dog have været erstattet af faskiner, som var mindre holdbare. Denne løsning kan have været anvendt ved de her omtalte dæmninger. Fra havsiden har fronten set ud som et bolværk i en højde af 1-2 meter over vandet. Pælene kunne i toppen være forankret af lange, gennemstukne tømmerstokke, som igen var forankret i digets jordfyld med mindre, tværgående træstokke.¹⁶ (Fig.5). Til at stabilisere digets jordmasser blev der anvendt umådelige mængder af grene og kvas, som i form af ruller eller faskiner indgik i digefylden.¹⁷ (Fig. 6). Konstruktionen kan have lignet den, som i 2013-14

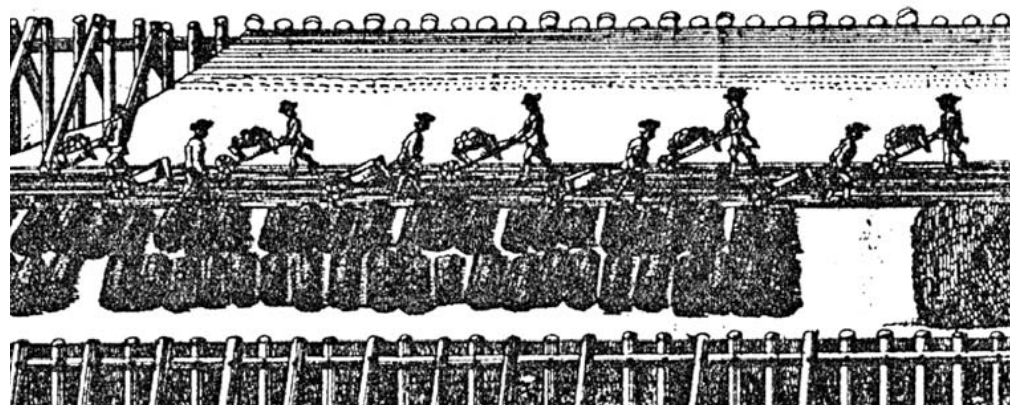

Fig. 6. Bygning af dige, 1700-tallet. Pælene langs kanterne og bundterne af faskiner tyder på, at der er tale om et stakdige. Hunrichs 1770.

blev udgravet på et afsnit af den 200 m lange vejdæmning over ådalen ved Gram slot i dæmningens udviklede fase fra 1453 og senere, hvor der også i fasen fra 1453 er vidnesbyrd om faskiner mellem pælene.¹⁸

Stakdigerne blev især bygget i sidste halvdel af 1500-tallet, men de blev efterhånden opgivet i løbet af 1600-årene, dels på grund af deres enorme forbrug af træ og kvas, dels fordi den lodrette front mod havet viste sig meget mere sårbar mod storme og oversvømmelser end de skrå digefronter, der efterhånden kom i brug.¹⁹ Jordmaterialet må tænkes at være ført fra udgravningsstederne på hestevogn til selve digerne, hvor det sidste stykke af transporten nok er foregået på bærebør ligesom ved vadehavsdigerne. Til forskel fra de sidstnævnte, hvor klægtørven kunne skæres forholdsvis tæt ved byggepladsen, ved vi intet om det materiale, der indgik i indsøernes diger. Engtørv kunne måske være en mulighed.

Sluser

Betegnelsen "sluse" dækker en række forskellige indretninger, der alle har det til fælles, at et lukke regulerer vandets passage gennem en skakt eller et kammer. Udtrykket bruges både om stigborde og stemmewærker, der kan hæves eller sænkes, sådan som vi kender det fra mølle- og fiskedamme, men også om kammersluser i kanaler, som giver fartøjer mulighed for at sejle fra ét vandniveau til et andet. Det kan også betegne en tophængt luge i et lille overdækket vandløb gennem et dige, som presses op indefra, når vandstanden bliver for høj.

Både amtsregnskaberne, Søren Abildgaards beskrivelse af Hejlsminde samt udskiftningskortet over Hejls fortæller imidlertid, at det var *portsluser*, som åbnede sig automatisk ved lavvande og lukkede sig igen ved højvande. I den sidste del af 1600-tallet dog kombineret med stigborde.

Fig. 7. Tegningen viser princippet i en sluseport med skævt ophæng. Brahm's 1755, Tvl. III.

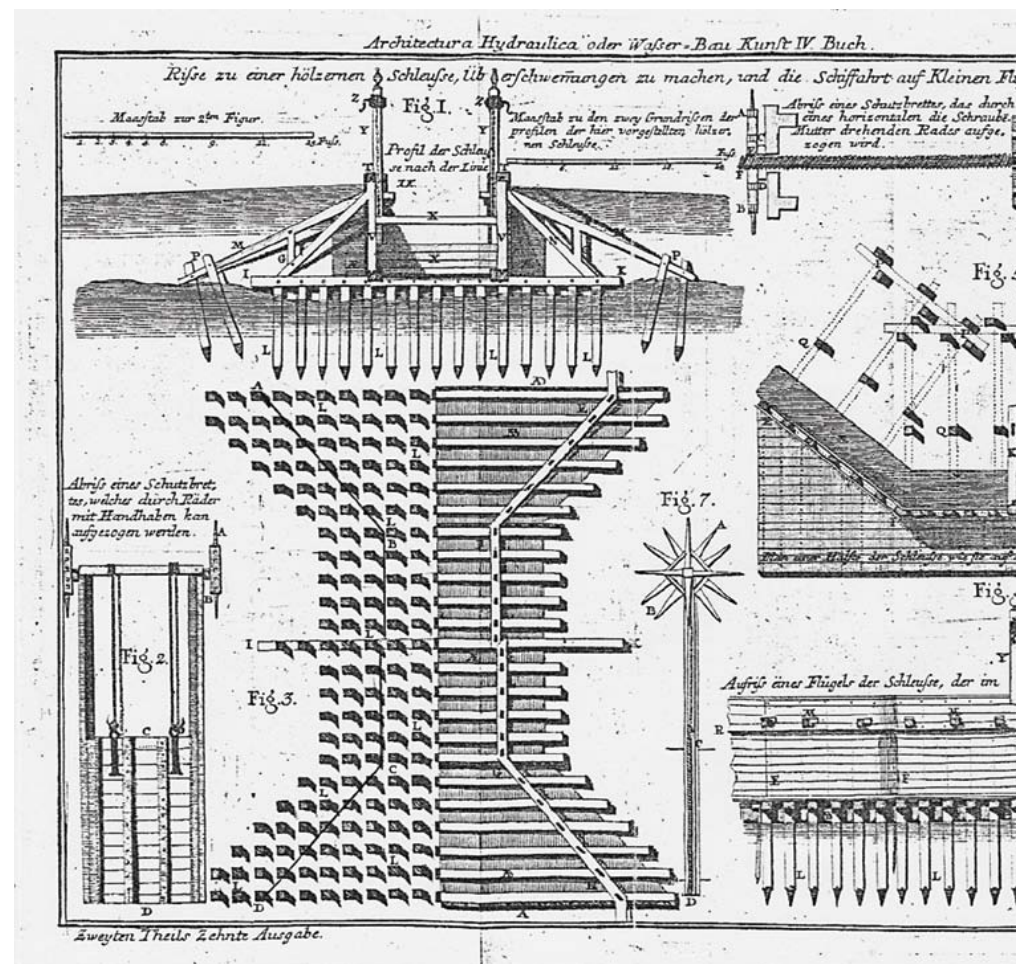
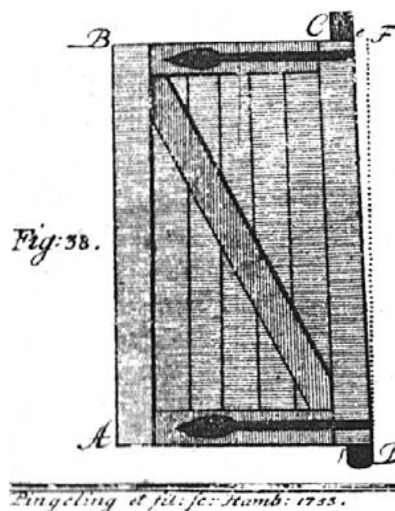

Fig. 8. Grundplan af bunden af en lille sluse (med stigbordslukning). Bélidor 1769.

Princippet i den automatiske lukning er enkelt: Slusen består af to sidehængte portfløje, som mødes mod et anslag i en stump vinkel. Fløjene har et skævt ophæng, så de lukker i af sig selv, medmindre vandet bagfra presser dem op. Selve gennemløbet er en skakt med tragtformede udvidelser. (Fig. 7-8).

Desværre har det ikke været muligt at skaffe samtidige billeder af portsluser som de omtalte. De her viste gengivelser er fra midten og sidste halvdel af 1700-årene.²⁰

Det krævede stor erfaring og dygtighed at bygge en sluse. I årene omkring 1600 blev arbejdet ledet af Claus Møller, slotstømreren på Haderslevhus.

Når man skulle lave tømmerarbejdet i indsøernes udløb, måtte man fylde en jordvold op omkring byggepladsen og pumpe vandet væk.

Noget af det vigtigste var bunden af slusen. Den måtte ikke ligge for højt eller for lavt i forhold til bunden af det naturlige udløb, og først og fremmest skulle den være fuldstændig vandtæt og fast forankret i undergrunden. Hvis vandet kunne grave sig ind under bunden, skulle der ikke megen strøm til, før den blev ødelagt. På planen over bunden af en lille sluse som den på fig. 8 er bunden fastgjort til 320 nedrammede pæle af 4-5 meters længde. Ovenpå er der lagt bjælker og planker. Der var normalt passage over slusegennemløbet i form af en bro (Fig. 9).

På grundlag af nogle af regnskaberne fra sidste halvdel af 1600-årene kan slusen ved Hejlsminde, og vist også ved Sliv Sø, beregnes til at have haft et gennemløb på ca. 15 meter i længden plus de tragtformede indløb i hver ende på ca. 4,50 m, dvs. at gennemløbets samlede længde var omkring 24 meter. Ud fra specifikationerne på brotømmeret må gennemløbets bredde have været knap 10 meter. Gennemløbet synes at have været delt i to løb med en skillevæg i midten, og for enden af

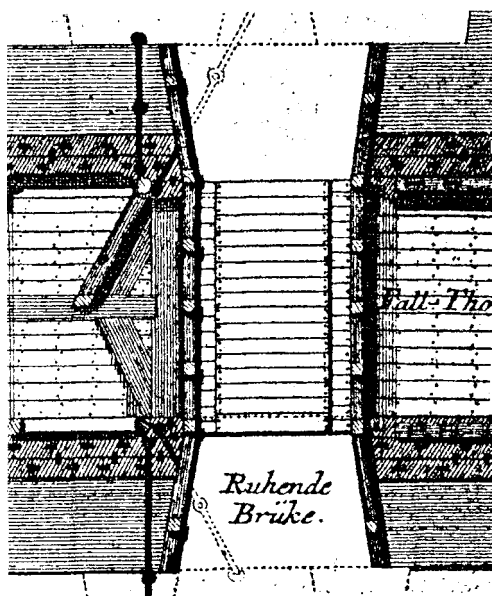

Fig. 9. Grundplan fra 1769 af en lille portsluse med en bro over. Portfløjene og deres anlæg ses til venstre for broen. Béliidor 1769.

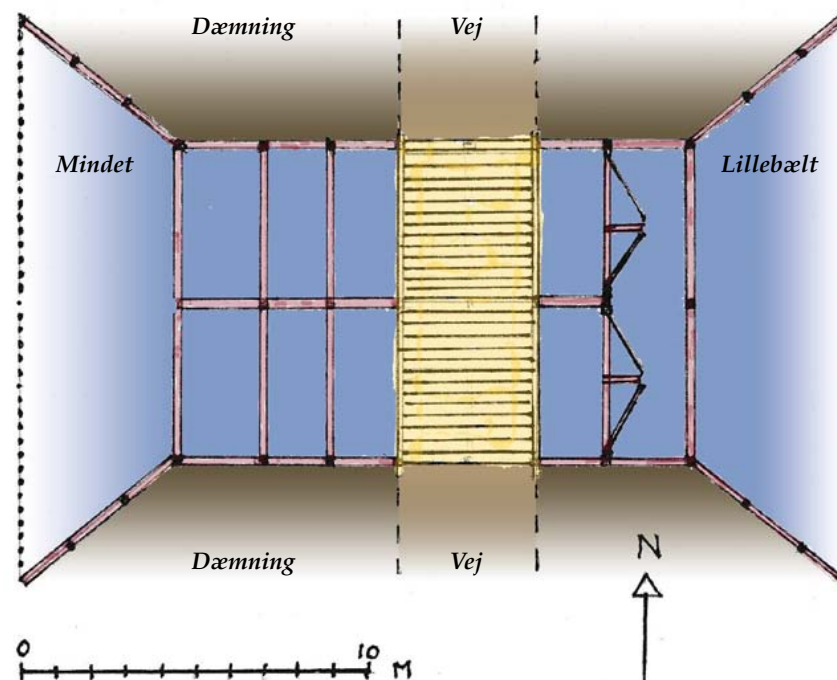

Fig. 10. Rekonstrueret forenklet grundplan af slusen ved Hejlsminde i 2. halvdel af 1600-tallet. Slusens proportioner bygger på regnskaber over tømmer fra 1674, 1685 og 1692. Tegning af Henning Nielsen.

hvert løb har der siddet en tofløjet sluseport på kraftige hængsler. Hver portfløj har haft en bredde på ca. 2 meter (Fig. 10). Gennemløbets dybde er usikker, men den synes ud fra specifikationerne til slusen fra 1706 at have været 3 meter under daglig vandstand. Broen over udløbet var knap 4 meter bred.²¹

Sluserne var sårbare konstruktioner, og de måtte til stadighed tilses og repareres, ligesom højvande og stormflod kunne være ødelæggende for dem. Både i 1614 og i 1616 blev alle tre sluser alvorligt beskadiget og måtte repareres med tømmer og jernværk.

Værst gik det i 1616 ud over slusen ved Hejlsminde, som måtte genopbygges fra grunden. Hertil blev der brugt 416 alen (258 m) tømmer og brædder, som ladegårdsfoged Thae me von Minden på Fovslet måtte lade udsave i skovene ved Fovslet. Ydermere måtte der fra Stenderupskovene saves 376 alen (233 m) tømmer.

For genopbygningen stod slottets tømmermand Henrich Kutscher og hans otte tømrersvende, som med en enkelt undtagelse arbejdede mellem 50 og 63 dage på slusen og lagde nyt grundværk og byggede en ny sluse. I alt medgik der hertil 422 manddage, og tømmerarbejdet kostede 246 rigsdaler og 12 skilling.

Endelig måtte grovsmed Thomas Weddersen fremstille jernbeslag, hængsler, søm og spigre til Hejlsminde og Slivsø samt jernbeslag og tilbehør til to nye pumper (til tørlægning af arbejdsområdet) for 318 rigsdaler og 10 skilling.

Bankel sluse ser ud til at være sluppet noget billigere. Her blev blot udsavet planker og tømmer for 4 rigsdaler og 12 skilling, og reparationsarbejdet kunne klares af to tømmerkarle i ti dage. Det arbejde og de ægtkørsler, som bønderne skulle udføre, er som sædvanligt ikke angivet.

Sluserne måtte repareres eller nybygges mange gange i løbet af 1600-årene. Deres størrelse og konstruktion kan have ændret sig undervejs, uden at det fremgår af regnskaberne. De bedste eksempler på sådanne forandringer får man fra slutningen af århundredet, hvor der f.eks. omtales stigbord og en ålekiste ved slusen ved Hejlsminde, som ikke optræder i de ældre regnskaber.

Det tidlige fiskeri i Haderslev amt ²²

Rettighederne til at drive fiskeri og organisering af fiskeri kan dokumenteres så langt tilbage, som de skriftlige kilder rækker. Rettighederne til ferskvandsfiskeri lå hos de jordbesiddere, på hvis ejendomme søer, vandhuller og vandløb fandtes. Middelalderens store anlægsaktivitet med vandmøller, opstemmede mølledamme og borge med voldgrave skabte rige muligheder for at udsætte ferskvandsfisk, blandt hvilke karperne er de mest kendte. Også kunstige damme og opstemmede søer samt ålekister blev anlagt i stor stil.²³ Fiskerettighederne kunne udlejes eller bortforpagtes mod årlige afgifter i naturalier eller penge. Ejerne af fiskerettighederne var, foruden kongen og kirken, verdslige og kirkelige stormænd. Fiskerettighederne blev forsvaret nidkært, og i de skriftlige kilder er der mange eksempler på retsstridigheder om overtrædelser af dem, om naboer, der følte sig forulempet af opstemninger eller fiskeindretninger. Skadevolderen var som hovedregel hjemfalden til straf i form af bøder og erstatning til den skadelidte.²⁴

Med visse indskrænkninger synes fiskeri fra både på åbent hav at have været frit for enhver. Forstranden derimod, også langs bugter og

fjorde, tilhørte efter Jyske Lovs bestemmelser kongen, som var den eneste, der var berettiget til at afspærre en fjord eller udløbet af et vandløb.²⁵ Fiskeriet i en bræmme langs stranden var også kongens rettinghed. Dette blev bl.a. udnyttet ved ålefiskeriet ved Stenderuphage, som foregik med åluser tre måneder hvert år, ligesom regnskaberne også fortæller om indkøb af sildegarn (heringgarn).

De tidligste oplysninger om Haderslev amt drejer sig om biskoppen af Slesvig. Som en af de største jordejere ejede han også en række fiskerier, dvs. fiskedamme af forskellig art. I Slesvigbispens Jordebog fra 1462,²⁶ som opregner indtægterne fra hans talrige besiddelser i hele hertugdømmet, nævnes blandt andet en fiskedam i Diernæs i Hoptrup sogn, et fiskeri ved Vedbøl i Vedsted samt en laksegård ved Kolding og et fiskeri i Hjerndrup. Fra Bjert og Stenderup modtog han årligt i tiende hhv. 1 og 2 tønder ål.²⁷

Til de enkelte len rundt om i landet var der knyttet en fisker, det samme kunne være tilfældet på de større godser. Fiskeren tog rundt på skift til de forskellige ferske søer og damme med sine hjælpere og fiskede, udsatte fiskeyngel og sørgede for søernes og dammenes vedligeholdelse. Andre havde naturligvis ikke lov til at fiske i disse søer og damme.

Også til Haderslevhus og Tørring len var der knyttet en fisker, som arbejdede for lensmanden.

Det ældste, bevarede lensregnskab fra 1524 nævner blandt de ansatte ved "Hadersleue Borch" en "vyscher", som får 2 mark i vinterløn, hvad der kunne tyde på, at fiskeriet foregik i efterårs- og vintermånederne. Desværre ses det ikke, om hans arbejde har strakt sig ud over slottets og byens snævre område, dvs. slotsgravene og Haderslev Dam.

Lidt flere oplysninger giver udgiftsregnskaberne for 1531, 1542 og 1543. I regnskabet for 1531 omtales en fisker med det fremmedartede navn Cyriacus, som 14 gange dette år får udbetalt penge til vod, garn og liner, som købes hos "Detliff rebslager". Han assisteres af en medhjælp ("vysher knecht"), som får 2 mark i løn.

Garn, ruser og vod måtte fornys med korte mellemrum. 10 år senere var det da også stadig udgifter af denne art, fiskeren Cyriacus fik penge til. I regnskabsåret 1541-42 nævnes en udgift på 10 mark for brasengarn, toggergarn og en ruse. Det var mere, end hvad fiskeren selv fik i årsløn. Cyriacus nævnes ikke selv i lønningsregistret, derimod nævnes en "Miekell vischer", som fik 8 mark i årsløn, og hans medhjælper "Nels vischer knecht", som tjente 6 mark om året. Fra Haderslevhus lønnedes også en fisker ved Tørring, som oppebar 6 mark.

Fra Hertug Hans' tid i perioden 1544-1580 foreligger der ingen fiske-regnskaber for Haderslev og Tørning amter, men der blev naturligvis fisket alligevel. I fortegnelserne fra Hertugens hofordning og over hof-folk omtales der da også en fisker i 1544, 1556, 1566 og 1575.²⁸

På grund af manglende amtsregnskaber indtil 1595 er der ingen skriftlige vidnesbyrd om, hvilke tiltag der blev gjort for at forbedre fi-skeriet i amtet. De nærmest følgende år indtil år 1600 viser kun udgifter "till Slottens behoff".²⁹

Kongens fiskeri 1580-1674

Da Hertug Hans døde i 1580, overtog Frederik II Haderslev og Tørning len, og der gik et par år, inden kongen begyndte at bruge Hansborg slot, der først blev færdigbygget i 1585. Fra 1583 og frem til kongens død i april 1588 ser vi imidlertid gentagne ophold fra 2-6 ugers varighed på slottet ud over kortere ophold, når kongen var på gennemrejse. De læn-gere ophold fandt fortrinsvis sted i vintermånederne mellem november og februar.³⁰

Det kongelige følge omfattede ikke blot den kongelige familie, men hoffet, kancelliet, drabanter, en stor stab af adelige hofjunkere og kam-merjomfruer og deres tjenestefolk og evt. fyrstelige eller adelige gæster, gesandter og *deres* tjenestefolk, i alt som regel flere hundrede personer.³¹ Kongens langvarige ophold med dronning Sophie og hele hoffet må have stillet væsentligt større krav til slotshusholdningen om fremskaf-felse af levnedsmidler end fyrstehoffet under Hertug Hans. En af mu-lighederne var at supplere kødretterne med ferskvandsfisk, som oveni købet var en eftertragtet spise.

Endnu større blev kravene, når kongen holdt gæstebud på slottet. I 1583 indkaldte Frederik II eksempelvis 21 navngivne adelsmænd, som skulle stille på slottet d. 26. juni med gods og tjenere for at opvarte kongen og hans svigerfader, hertug Ulrich III af Mecklenburg, og nogle andre fremmede herrer. Disse gæster mødte naturligvis også op med et talrigt følge, som skulle bespises.

I 1583 opholdt kongeparret sig sammenlagt 95 dage på slottet fordelt på fem perioder af 2-4 ugers varighed. I juli og august 1583 var de på Haderslevhus, hvor dronning Sophie nedkom med prins Hans, som også blev døbt i Haderslev. I den anledning fik de igen besøg af dron-ningens forældre, hertug Ulrik og hertuginde Elisabeth, samt hertug Sigismund August af Mecklenburg med følge. Ved store gæstebud som

dåben af en prins var det enorme mængder af fødevarer, der skulle til-vejebringes og bestilles i forvejen. Jeg har ikke fundet oplysninger om dåbsfesten i Haderslev, men ved kongens afholdelse af prinsesse An-nas dåb i januar 1574 på Skanderborg slot, en af hans andre foretrukne residenser, var der inviteret 150 gæster med tjenestefolk.³² Ved sådanne begivenheder måtte rigets lensmænd dog fremskaffe størstedelen af de fødevarer, der blev fortæret.

Det synes naturligt, hvis kong Frederik II og dronning Sophie, der begge var stærke og handlekraftige personligheder, og som helt ned i detaljen interesserede sig for hofhusholdningen, tog initiativ til en for-bedring af det ferskvandsfiskeri i omegnen af Haderslev, som skulle være med til at skaffe mad på bordet, når den kongelige familie og hele hoffet opholdt sig på slottet. Desværre har vi ingen sikre vidnes-byrd herom, hvad Haderslevhus angår. Et fingerpeg om kongeparrets interesse for fiskeri får vi dog fra andre kilder. Således blev der 1577-78 foretaget omfattende entreprenørarbejder med anlæg af fiskedamme ved Teglstrup Hegn i Kronborg len for kongens egne midler under le-delse af Valentin von Spangenberg, der også i de følgende år havde op-synet med dammenes vedligeholdelse.³³ Fiskeriet blev drevet rationelt med fiskemestre.

Da kong Frederik døde i foråret 1588, fik enkedronning Sophie Nykø-bing Falster slot med tilliggende som enkesæde. Af dronningens brev-bøger ses det, at hun allerede i efteråret 1588 sendte en digemester til Falster for at undersøge, om der var noget sted, der egnede sig til fiske-søer og fiskedamme, ligesom hun antog en mand til at rense de gamle damme, i hvilke der skulle sættes fisk til foråret. To år senere skrev hun under et ophold på Koldinghus til lensmanden på Nykøbing slot, at "han skal lade Claus Møller (slotstømreren på Haderslevhus) vise, om der findes noget sted på Falster, hvor stranden løber op (i en bugt) så man i fremtiden kan inddæmme den og lave ferske søer. Herom skal han siden indberette til enkedronningen."³⁴ Ideen om at inddæmme de tre fjorde ved Lillebælt har næppe været fremmed for kongeparret, og inddragelsen af slotstømreren fra Haderslev tyder på, at han har haft erfaring hermed allerede i 1590.

De første år efter Frederik II's død var præget af stridigheder mellem enkedronning Sophie, rigsrådet og den umyndige kong Christian IV om arvedelingen af hertugdømmerne, og der var stort set ikke kongeligt ophold på Haderslevhus de følgende år, og da kun få dage ad gangen.

I 1593 overtog Christian IV regeringen i hertugdømmerne, og samme år blev Gert Rantzau udnævnt til amtmand i Haderslevhus amt. Gert Rantzau havde 1584-1590 været lensmand i Kronborg len. I 1598 blev Gert Rantzau ydermere statholder over hertugdømmerne.³⁵ (Fig. 11).

I 1597 indtraf en af de begivenheder, som skulle udfordre slotsforvaltningens evne til at skaffe fødemidler, nemlig den store hoflejr i anledning af Christian IV's bryllup med Anna Cathrine af Brandenburg d. 27. november.³⁶ Selv om størstedelen af forsyningerne blev skaffet udefra, jf. ovenfor, var begivenheden alligevel en stor belastning for slotsforvaltningen. Forberedelserne til brylluppet og gæstebuddet indebar, at kongen med sin mor, enkedronning Sophie, opholdt sig på Haderslevhus i 18 uger. Enkedronningen ankom allerede i begyndelsen af oktober og rejste først tilbage til Falster i slutningen af januar det følgende år med tjenere og gods. Kong Christian selv ankom d. 19. oktober 1597 og var på slottet indtil udgangen af marts 1598, kun afbrudt af en uge på Koldinghus. Den 1. april afrejste han med "gemalinde, de unge herrer og hele hoflejren."³⁷

Fig.11. Gert Rantzau.
Amtmand i Haderslevhus
amt fra 1593 og Statholder
over Slesvig 1598-1627.
Det Kongelige Bibliotek.

Set i lyset af dette var det næppe en tilfældighed, at der året efter skete ændringer i organiseringen og udbygningen af fiskeriet i amtet. I amtsregnskabet 1599-1600 blev der oprettet en ny udgiftspost med en bemærkning om, at eftersom Kongelig Majestæt ikke holdt en særlig fisker med fiskeredskaber her ved slottet, som det ellers var tilfældet ved andre af hans majestæts slotte, til at tage vare på at fiske og vedligeholde fiskeparkerne, mens lensmanden måtte gøre det ved sin egen fisker, og da der måtte holdes fiskeredskaber her ligesom ved andre slotte, som hans majestæt holdt hoflejr i, så fandtes det nødvendigt, at denne omkostning blev ført kongen til regnskab og ikke lensmanden.³⁸ Dvs. at der oprettedes en ny stilling som fiskemester på kongens bekostning.

Fra 1600 og frem kan der følges en række årlige udgiftsposter i forbindelse med fiskeriet, så som reparation af fiskeredskaber og fiskeindretninger. Hejlsminde, Bankel og Slivsø, der ikke tidligere havde været nævnt i regnskaberne, optræder nu med omtale af en række arbejder i forbindelse med dæmningerne og sluserne.

I 1609 var Haderslevhus atter ramme om en kongelig fødsel og barndåb, da dronning Anna Cathrine nedkom med prins Frederik (III). Da tilbragte kongeparret og hoffet marts måned på slottet og senere, i maj måned, godt to uger i anledning af prinsens dåb med indbudte gæster.

Derefter fulgte fra 1610 en årrække, hvor kongen enten slet ikke, eller også kun et par uger om året, kom på slottet. Aktiviteterne foregik nu på det nyombyggede Koldinghus og ses bl.a. af, at amtmand Gert Rantzau i november 1616 fik ordre til at skaffe ferske fisk i Haderslevhus amt og føre dem til Koldinghus.

I august 1627 skulle der ligeledes skaffes bl.a. ferskvandsfisk fra Haderslev til kongens søster Augusta under hendes ophold på Koldinghus.

Naturligvis havde Koldinghus amt også ferske fiskesøer og slottet sin egen fiskemester, men kapaciteten ser ikke ud til at kunne måle sig med den i Haderslev amt. Et sidste eksempel taler for sig selv: På Koldinghus måtte fiskemesteren i 1667 bede sin kollega i Haderslev om at sende ham først 55 karper og siden 400 karusser, derefter 50 karper, 60 brasen, 60 gedder og 30 aborrer, "eftersom Hs Kgl. Høyhed er i morgen hid til Coldinghus forventendes, og så mangel fersk fisk, som til udspisningen nødig decideres, her på stæden ikke kan bekommes..."³⁹

Fra 1635 til 1640 benyttede Christian IV Haderslevhus til vinterophold af 6-14 ugers varighed inden for perioderne november til januar. I 1643 opholdt han sig på slottet godt en måned i oktober-november, kun to uger før Lennart Torstenssons hær marcherede op gennem Slesvig-

Holsten og besatte Jylland. Haderslevhus brændte under svenskernes besættelse i 1644 og blev aldrig genopført.

1600-årenes mange krige, som i særlig grad hjemsøgte Syd- og Sønderjylland, var katastrofale, ikke blot for befolkningen, men også for det kongelige fiskeri og de inddæmmede søer.

Under Kejserkrigen 1627-29 opslog fyrst Torquato Conti vinterkvarter i Haderslev by og i omegnen. Ved fredsslutningen i 1629 var byen brændt, egnen ribbet for alt og befolkningen udplyndret og udmarvet. Besættelsestropperne fjernede og bortførte også alt metal. Det gjaldt også for sluserne. I en indberetning over krigsskaderne hedder det: "Heilsminde er for størstedelen udbrudt, alt jernværk, hængsler og bolte er afbrækket og væk. Bankel-sluse og Slieb-sluse er fuldstændig udbrudt, træ og jernværk er helt væk". Fiskerhuset i Haderslev var også "aldeles nedbrudt" og blev først genopført i 1633.⁴⁰

Torstenssonkrigens ødelæggelser 1643-45 synes ikke at have påvirket fiskeriet i samme omfang, som Kejserkrigen havde gjort, og det ser ud til, at fiskeriet var i god gænge i fyrreterne og halvtredserne.⁴¹ Glæden skulle blive kortvarig. I 1657 kom svenskerne. Da den svenske hær i oktober 1657 havde indtaget Frederiksodde (Fredericia) og koncentreret hovedstyrken dér, udnyttede man den hårde frost, der satte ind ved juletid, til at føre tropperne over isen på Lillebælt til Fyn. I løbet af januar blev de ca. 3000 mand fodfolk og 9000 ryttere med deres heste gradvist koncentreret langs kysten mellem Kolding og Haderslev, hvor indbyggerne måtte sørge for deres forplejning, indtil rytteriet og et mindre antal infanterister den 30. januar gik over isen fra Hejlsminde, mens resten af fodfolket gik over fra Stenderuphage. Virkningerne af den svenske hærs ophold på egnen efterfulgt af de polske og brandenburgske "hjelpeetroppers" huseren er velkendt: Området var sat tilbage i udvikling i flere generationer.

For de tre store indsøer betød det, at digerne og sluserne lå gennembrudte og ødelagte hen, vandet var salt eller brakt, og der blev ikke fisket i de næste 16 år. Også fiskeriet i amtets mange mindre fiskesøer og damme var ødelagt.⁴²

Da svenskekrigens ødelæggelser dannede et brud i fiskeriets udvikling, er det naturligt at standse op her og i stedet se på selve fiskeriet og dets organisation.

Fiskeriet

I fiskedammene og småsøerne var fiskeriet først og fremmest baseret på karper og karusser, der indkøbtes som yngel i f.eks. Flensborg eller Mohrkirchen (Mårkær i Angel) og udsattes i dammene for senere at blive omsat i andre damme og søer, indtil de var fangstmodne.⁴³ I de større søer som Jels søerne og Haderslev dam blev der udsat brasen, sandart og hork.

Det er dårligt belyst, hvilke fisk man fiskede efter i de tre indsøer. En indberetning fra 1697 nævner arterne: Brasen, gedde, aborre, hork, løje, ål, "spohlsolen" (?), sandart, grundling.⁴⁴

Flere af de nævnte arter betragtes jo ikke i dag som spisefisk, men den gang var de højt værdsatte.

I en fortegnelse fra 1643 over amtets fiskesøer og damme siges det om de *store* fiskesøer, som ud over de tre indsøer også omfattede Haderslev dam, Vedbøl sø, de tre Vedstedsøer, Pamhule sø, Jels søerne og Varming sø, at her "findes adskillige slags fisk udi"⁴⁵. I Hejlsminde og Sliv sø er der ikke efterretninger om udsætning af fiskeyngel, men i Bankel sø, som er noteret for udsætning i marts 1636 og i februar 1655 for 10 tønner brasen. I 1643 var der udsat 3740 brasen, 100 sandarter og 1 tønne kulbars i Bankel sø.⁴⁶

At ål spillede en rolle i fiskeriet, ses af omtalen af ålekister, som sad ved sluserne og tog blankålene, når de trak nedstrøms i efteråret, f.eks. ved Hejlsminde og Haderslev dam. Måske kan nogle af de ruser, der jævnlige indkøbtes, være brugt til ålefiskeri i indsøerne. En selvstændig rolle spillede ålefiskeriet ud for kysten ved Stenderuphage, som imidlertid falder uden for rammerne af denne artikel.

Hvornår og hvordan fiskeriet foregik, kan kun indirekte udledes af fiskeregnskaberne oplysninger. Mens der er fyldige oplysninger om selve fiskeredskaberne, så er det kun sporadisk, hvad der meddeles om tidspunkterne for fiskeriet og hvilke redskaber, der blev anvendt til de enkelte fiskearter.

Der eksisterede ikke egentlige fredningsperioder for fiskene. Der blev fisket, når slotsforvaltningen havde behov for det. Alligevel må vi antage, at der er sket en regulering af fangsterne for at undgå overfiskning, noget der kendes i Holsten i 1400-tallet.⁴⁷ Det kunne gøres ved at bruge garn med forskellige maskestørrelser, tilpasset de fisk, man ønskede at fange. Regnskaberne opremser forskellige navne på garn, der købtes hos rebslageren, f.eks. brasengarn, sildegarn og smerlingruser.

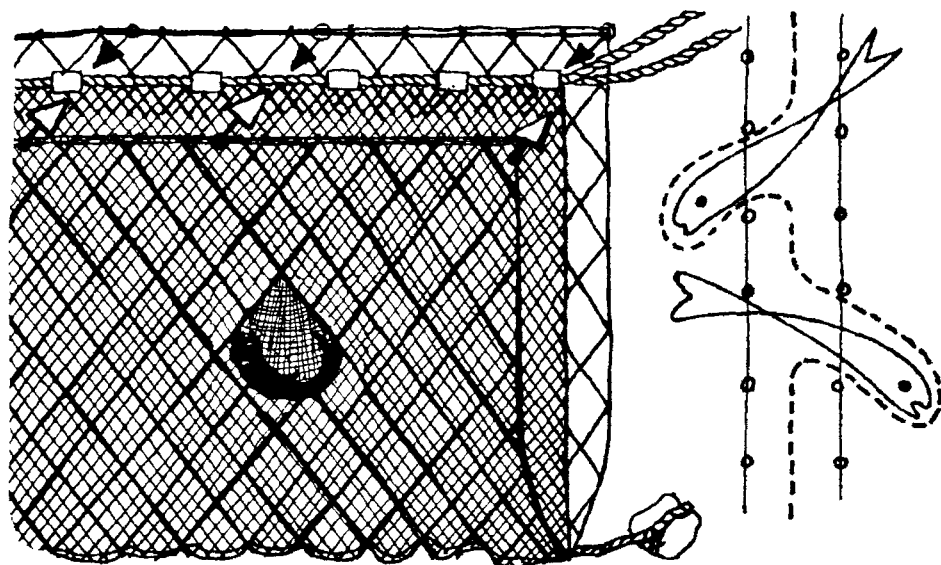

Fig.12. Toggergarn. Toggeren er et sættegarn med to eller tre duge, af hvilke de yderste har større masker end det midterste. Når fisken svømmer igennem ydergarnet, fanges den som i en pose af det tætmaskede løse indergarn. Toggergarnet nævnes i Haderslevhus amtsregnskab allerede tidligt i 1500-tallet. Efter Højrup 1975.

Til armene på voddene kunne også bruges flere forskellige garntyper, fx omtales "dichtergarn" og "flommengarn". I andre sammenhænge er nævnt "engegarn" og "viidegarn", der formodentlig hentyder til maskestørrelsen på garnet.⁴⁸

Et af de meget brugte garn var toggergarnet, som omtales flere gange i midten af 1600-årene. Toggergarnet eller tokeren kendes i Holsten tilbage fra 1400-årene og nævnes i de tidlige Haderslevregnskaber i 1541-42. Toggeren er et sættegarn med tre lag duge, af hvilke den midterste dug har mindre masker end de yderste. Når en fisk svømmer ind i den stormaskede yderdug, fanges den ind gennem midterdugen, så fisken hænger fast.⁴⁹ (Fig.12).

Ketsjerne eller breglerne måtte hyppigt udskiftes. De blev vel især brugt, når fisken skulle tages i hyttegarn eller hyttefade, eller flyttes fra et sted til et andet. Bøjlen kunne være både af træ og af jern og åbningen cirkulær eller halvcirkelformet. I 1653 leverede rebslager Michel Krestensen 20 bregler, og i løbet af 1655 fik Lukas fisker leveret i alt 11 bregler i hhv. maj og november-december måned.

I de store søer var det vigtigste fiskeredskab *voddet*. Et vod er et stort træknet, som består af fangsækken, kalven (ty: Hame) og de to fløje eller arme på hver side af fangsækkens åbning (Fig. 13). Hver arm var altid sammensat af fire garn. Armenes overkant holdtes oppe af træstykker, mens underkanten tyngedes ned af sten eller blystykker. For enden af armene var der anbragt en træstang, hælstagen, som var forsynet med en jernspids, og på hvis midte der var fastgjort en lang vodline, som brugtes til udsætning fra bådene og til indhaling ved hjælp af en vinde eller vindsel.

Der skelnedes mellem "det lille vod" kaldet sommervod og "det store vod", som også kaldtes vintervod. En besigtigelse af fiskeredskaberne fra 1674 giver en ide om voddenes størrelse:

"Et lille gammelt sommervod, hver side 18 favne lang (33,90 m) med to bastliner på hver side, hver line 24 favne (45,20 m)". Kalven og dens længde omtales ikke.

"Et stort vod, lang på hver side eller arm 90 favne (169,50 m) og dyb: 6 favne (11,30 m) og kalven dertil lang: 9 favne (16,95 m). Dertil en 64 favne line (120,50 m) som er brugelig og 76 favne line (143,10 m), forrådnetsnet, 2 hæltove, hver 9 favne (16,95 m), 2 hælstager med jernpigge på, 96 favne rekliner (?) (180,77 m), 2 rulleger (vindsler?), 2 både, 6 år gamle, næsten ganske ubrugelige".⁵⁰

Til voddet brugtes 2 store åbne både, hvis bageste ende næsten var helt optaget af det opdyngede net og i midten forsynet med en vinde til at trække linerne ind med.⁵¹ Bådene nævnes i sammenhæng med det store vod. De havde en levetid på 5-6 år, da de var udsat for kraftigt slid, både fra selve fiskeriet og de mange vogntransporter fra fisker-

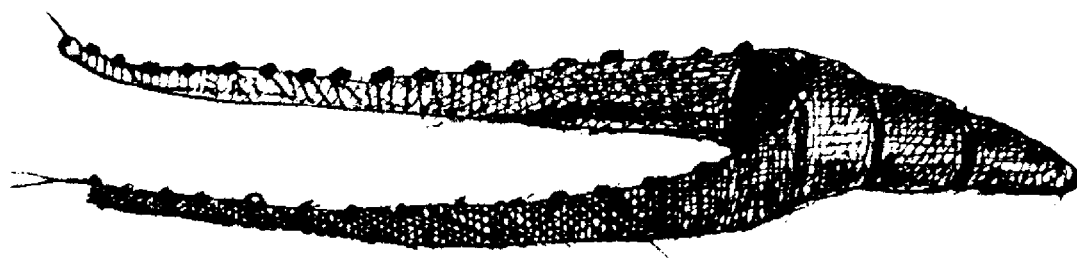

Fig.13. Vod. Den ældste tegning af et vod er fra 1832 af et pulsvod fra Limfjorden. Voddet må have haft en lighed med det, der blev brugt på de tre indsøer i 1600-tallet, blot var det sidstnævnte langt større. Efter Rasmussen 1975.

huset i Haderslev ud til fiskestederne. Reparationer nævnes jævnligt i regnskaberne, fx i 1656-57, hvor der var en udgift på 6 mark og 2 skilling til en fiskerbåd og 10 mark og 5 skilling til to andre fiskerbåde. Der anvendtes naturligvis også både i de mindre søer.

I 1983 blev der fundet og udgravet rester af en båd på nordsiden af øen Lindholm i Slivsø. Båden var en ca. 6 m lang, 2 m bred, klinkbygget robåd, med spanter og stævne af eg og planker af bøg. Båden havde tilspidsende stævne. En c-14 datering viser, at båden blev bygget ca. 1634.⁵² (Fig. 14). Bådens datering er interessant, fordi den falder inden for den periode, hvor kongen havde eneret på fiskeri i de tre indsøer. Selv om forbuddet mod uautoriseret fiskeri næppe har kunnet håndhæves slavisk, især fordi indsøerne lå langt væk fra almindelig bebyggelse, så kan muligheden for, at den fundne båd har hørt til det kongelige fiskeri, ikke afvises.

I 1995 blev en ca. 7 meter lang båd, ligeledes klinkbygget, udgravet i en anden del af Slivsø. Den er ikke dateret, men kan måske ligeledes sættes i forbindelse med det kongelige fiskeri.⁵³

Et iøjnefaldende træk i regnskaberne er, at der intetsteds omtales redskaber til krogfiskeri. Fiskeri med kroge synes at have været ret almindeligt i Holsten, hvor indkøb af fiskekroge og liner omtales i 1400-årene.⁵⁴ Ej heller fiskelystre til ålefangst findes omtalt. I Haderslev amt ser det ud til, at det kongelige fiskeri udelukkende blev drevet med garn, ruser og vod.

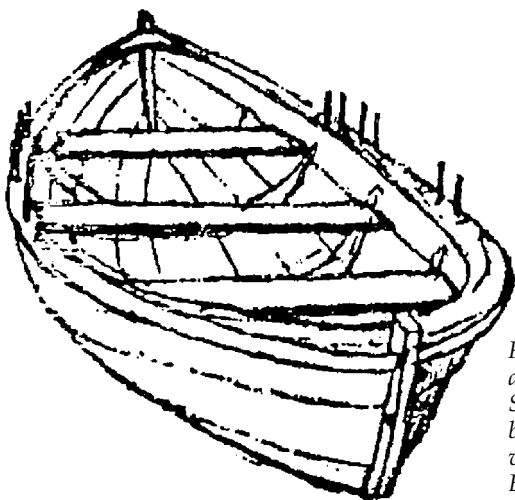

Fig. 14. Rekonstruktionstegning af den først fundne båd ("Båd 1") fra Slivsø. Den 6 meter lange båd er bygget ca. 1634 og kan måske have været brugt til vodfiskeri på søen. Efter Holm 1985.

Kongens fiskemestre og fiskeriets organisation

Fiskeriet blev varetaget fra fiskerhuset på slotsgrunden i Haderslev. Det vides ikke, hvor på slotsgrunden fiskerhuset lå. Måske kan det have ligget i den vestlige udkant, ikke langt fra vandmøllen ved Sønderport, hvor der fandtes en ålekiste. Under alle omstændigheder må det jo have ligget ved vandet, dels af hensyn til bådene, dels af hensyn til hyttefadene, som skulle være under vandet. Det er fristende, men naturligvis ubeviseligt, på Braunius' prospekt over Haderslev fra 1585 at se en bygning et stykke øst for vandmøllen ved Sønderport med to åbne både udenfor som netop slottets fiskerhus. (Fig. 15).

I 1593, da Christian IV overtog Haderslevhus, og Gert Rantzau blev amtmand, blev der udarbejdet et inventarium for Haderslevhus og dets bygninger på slotsgrunden, og således også for slottets fiskerhus.

Fiskerhusets inventar omfattede:

Et stort vod, dertil et achtergarn, et andet lille vod, 10 nye sildegarn, et lille schallivod (skalle-?), 400 favne vodliner, 2 smerlingruser, gamle og den ene ubrugelig, 3 ketsjere, 5 både, 1 gammel båd, 3 store hængende hyttefade, 4 schlepe(?) hyttefade, deriblandt 2 små, 10 fisketønder, 1 gammelt sengested, 1 lang gammel slotbænk (slagtebænk?). I Fok(sejl), kammeret ved fiskerhuset: 1 disk, 1 sengested, 3 bænke.⁵⁵

Fortegnelsen ser ud til at omfatte udstyr, som var beregnet til fiskeri i slotsgraven, havnen eller de mange små fiskedamme og småsøer rundt om i Haderslev amt. En undtagelse er det store vod med lange liner og bådene, som nok var beregnet til fiskeri på Haderslev Dam og de store søer. Fisketønderne kan være brugt til at transportere de fangede fisk tilbage til fiskerhuset, hvor de blev opbevaret i hyttefadene, indtil de skulle bruges. Sengestederne viser, at fiskerne i nogle tilfælde kunne overnatte i huset, måske for at forhindre at fiskene blev stjålet. At det sidste kunne forekomme, antydes af, at regnskaberne jævnligt omtaler fornyelse af "taskelåse", dvs. hængelåse, til hyttefadene.

Alle amtets fiskeindretninger gennemgik øjensynligt en tiltrængt renovering i årene efter 1600. Tilsynet med og vedligeholdelsen af de fysiske anlæg, dvs. fiskedammene og deres af- og tilløb ligesom også dæmninger og sluser ved de tre indsøer, var lagt i hænderne på en "graver", som vi i vore dage snarere ville kalde en entreprenør. Graveren Melchior von Spangenberg findes allerede i regnskabet fra 1595 og fik årligt 20 daler

Fig.15. Prospekt af Haderslev by, set fra syd. Braunius 1585. Det forstørrede udsnit herunder viser havneområdet øst for Sønderport og vandmøllen. Den østligste af bygningerne med de åbne både foran kunne måske være Fiskerhuset?

”for at han på alle Kongelig Majestæts fiskeparker her i lenet skal have i agt og tilsyn, og hvad derpå kan blive brøstfældigt, igen på egen omkostning skal forfærdige⁵⁶.” Melchior von Spangenberg afløstes i 1601 af sin søn Jost Melchiorson von Spangenberg for sammen med sin broder Valentin (se ovenfor) at stå for arbejdet med Københavns befæstning.⁵⁷

Hvad selve fiskeriet angår, ser det ud til, at det i de første år efter 1600 var amtmandens egen fisker Nis eller Niels, der fortsatte med at varetage fiskeriet i de kongelige søer og damme.

Nis fisker fik år 1600 5 daler i årsløn, men havde fri bolig i en af boerne på slotsgrunden.

Med de mange nye anlæg og optimeringen af ferskvandsfiskeriet voksede fiskemesterens ansvarsområder. Han havde det overordnede ansvar, bestemte, når og hvor der skulle fiskes, han indkøbte fiskeyngel, f.eks. karper, bestemte, hvor den skulle udsættes, og han varetog

salget af de fisk, som ikke skulle fortæres på slottet. Desuden var han ansvarlig for søernes og dammenes tilstand, og endelig stod han for indkøb af fiskeredskaber og både.

Den praktiske side af fiskeriet blev varetaget af et par fiskerkarle.

Endelig var der egnens hoveripligtige bønder. De kunne fra gammel tid udskrives til fiskeriet, dels til voddragningen, dels – og især – til at køre fisken til fiskerhuset i Haderslev og køre fiskeredskaberne: Vod, garn, ruser og fiskerbåde fra fiskerhuset ud til den sø eller dam, hvor der skulle fiskes. En meget sen oversigt fra ca. 1715 fortæller om hoveripligten i Hoptrup sogn, at når der blev fisket på Sliv Sø, skulle sognets indbyggere "hjælpe til og trække voddene og køre fiskene til Haderslev eller Vedbøl sø."⁵⁸

Under visse omstændigheder kunne kørslerne være endog meget krævende, nemlig når der blev købt fiskeyngel til udsætning i søerne og dammene. I disse tilfælde blev der dog ydet betaling for kørslerne. Et regnskabsbilag fra 1655 beretter, at i dagene op til d. 18. oktober blev der købt sættekarper i Mohrkirchen, som skulle udsættes i fiskedammene i Haderslev amt. For ikke at dø måtte disse fisk køres dag og nat. Bilaget dækker strækningen fra Bov til Haderslev. I den kørsel deltog 3 vogne fra Bov, 8 vogne fra Bolderslev og 2 fra Haderslev. Til hver vogn betaltes 2 rigsdaler. Vel ankommet til Haderslev blev fisken så kørt ud til bestemmelsesstederne af amtets bønder.

Med fiskemesterens forøgede ansvar steg også hans løn og status. I begyndelsen af 1630'erne lå en fiskemesters årsløn rundt om i riget på 100-120 rigsdaler, foruden penge til fortæring og evt. en hest.⁵⁹

I 1636 fik husfogeden på Haderslevhus, Jørgen Hansen, kongelig bestalling som fiskemester i Haderslevhus amt. Hans årsløn omtales ikke, men til gengæld bevilger kongen, at Jørgen Hansen og hans arvinger "må have en gård, kaldet Vandlinggård og Refkier, som han selv har bygget op, og som ligger ved Haderslevhus slot, fri for al afgift og kongelig tyngde med al dens tilliggende". Med bestallingen fulgte en omfattende arbejdsbeskrivelse, som skal refereres her:

"Han skal have nøje tilsyn med, at fiskeriet i Haderslevhus len bruges rettelig, at søerne og dammene i rette tid aflades (dvs. tømmeres) og støves (af middelnedertysk: Stoven = opdæmme, dvs. opdæmningen efterses) og besættes med fisk og at fiskene forsættes i rette tid og til gavns. De fisk, som kongen ikke behøver til sin husholdning og til udspisning, skal sælges og pengene føres kongen til regnskab.

Han må ikke tilstede nogen at fiske i de damme, søer og fiskediger, som alene tilkommer kongen. Han skal påse, at fiskerne og de andre folk, som han bruger til at drive fiskeriet med, med flid og troskab forestår deres bestilling; såfremt det befindes, at nogle forholder sig anderledes, skal han tage vare på, at de får deres tilbørlige straf. Han skal altid, så meget som det er ham muligt, være til stede hos folkene, når der skal fiskes. Eller holde en bestemt karl, når han ikke selv kan være til stede, og påse, at alting går rigtigt til med fiskeriet.

Ligeledes skal han have nøje agt på, at fiskeredskabet, store og små vod, både og andet sligt redskab, holdes tilbørligt ved lige og repareres i tide. Befalingsmanden på Haderslevhus slot skal skaffe ham, hvad der er nødvendigt til reparation af dammene, samt, når han fisker, de nødvendige folk og vogne".⁶⁰

Jørgen Hansen afløstes i embedet i 1643 af ridefogeden i Haderslev herred, Hans Bertramsen, der virkede indtil 1654.

Hans og ægtefællens flere meter høje epitafium af bemalet sandsten i Haderslev domkirke vidner mere end mange ord om den position, fiskemesteren efterhånden havde opnået (Fig.16).

Fig. 16. Fiskemester Hans Bertrams og Maria Hans Bertrams' epitafium i Haderslev Domkirke. Foto: H. Nielsen.

Størst betydning for fiskeriet havde nok Burchardt Lüders (1655-1672), som årligt oppebar 130 rigsdaler i løn. Hans omfattende virksomhed før og efter svenskekrigen er tidligere beskrevet af H. K. Kristensen.⁶¹

Tiden efter Svenskekrigen

Svenskekrigens plyndringer ramte som nævnt fiskeanlæggene i Haderslev amt hårdt. Takket være en energisk indsats fra fiskemester Burchard Lüders ser det dog ud til, at fiskeriet og opdrættet i de mindre søer og fiskedamme kom langsomt i gang igen efter krigens ødelæggelser. Men alligevel blev der stadig slet ikke fisket i 1672. I Slivsø, Bankel og Hejlsminde var skaderne så omfattende, at der først blev gjort foranstaltninger til at genoptage fiskeriet i midten af 1670'erne.

Den aldrende fiskemester havde fra 1669 assistance af Boylle Hansen, der nogle gange omtales som fisker, men må have overtaget stillingen som fiskemester ved Lüders' død i 1672. Han omtales ikke efter 1674.

Krigsårene havde medført en række ændringer, som kom til at påvirke det kongelige fiskeri fremover. Ødelæggelsen af Hansborg slot i 1644 gjorde, at slottet ikke længere var ramme om den kongelige hofholdning, og dermed var en del af det oprindelige grundlag for det stort anlagte fiskeri jo faldet bort.

Under alle omstændigheder var regeringen blevet opmærksom på, at den gamle organisering af fiskeriet ikke længere var rentabel. Ved Lüders død fandt Skatammerkollegiet derfor lejlighed til at indstille til kongen, at fiskeriet i de slesvigske amter burde bortforpagtes, noget som allerede var sket i Holsten og Flensborg amt, "da det ved den nuværende tilstand kun havde indbragt ganske lidt". På denne måde kunne den kongelige fiskemester også bedre have opsyn med, at damme og fiskediger i alle amter blev tilbørligt vedligeholdt, som det hed i indstillingen, der er dateret d. 26. maj 1673.⁶²

På det administrative plan blev Kay von Ahlefeldt i 1670 afløst som amtmand i Haderslev amt af grev Conrad Reventlow, som under sig havde amtsforvalter Claus Kay.

Amtmandens forpagtning

Fiskeriet blev nu udbudt til den højstbydende via amtstuen og herredstingene. Interessen for at overtage det var ikke overvældende. Ved udgangen af 1673 forelå der kun to konkurrerende tilbud.

Det ene tilbud var fra en Jørgen Jørgensen i Haderslev, som tilbød 200 rigsdaler årligt mod, som det hedder I ansøgningen:

at måtte vinde den assistens dertil, som hans kongelige Majestæts forrige fiskemester har haft, med fri tømmer af hans Majst. skove til dammenes reparation, som har været ruineret siden sidste freds (vel egentlig: krigs)tid, så også bøndernes hjælp, som de fra Arrilds tid dertil har været brugt, med tømmer og anden fornødenhed dertil at age, såvel som fiskerredskabet fra et sted til et andet hvor det behøves at føre, så også at måtte nyde fri ildebrand (brændsel) og det gamle fiskerredskab som der kunne findes af vod, både og andet garn, som fiskeriet vedkommer, og det for den estimation som det kunne være værd at sættes for og det enten lige så godt efter forpagtningens endelse fra mig igen at levere, eller og penge derfor at give efter estimationen[...]⁶³

Det andet tilbud kom fra den nye amtmand over Haderslev amt, grev Conrad Reventlow (Fig.17). Grevnen har i kraft af sin stilling som den, der skulle formidle forpagtningstilbuddene videre til Rentekammeret, haft væsentlige fordele frem for den ovennævnte Jørgen Jørgensen. Det må dog også erkendes, at han i kraft af sin position har haft de bedste forudsætninger for at iværksætte de nødvendige renoveringer og for at organisere fiskeriet.

Fig.17.
Grev Conrad Rewentlow
1644-1708. Amtmand i
Haderslev fra 1672-1684.
Det Kongelige Bibliotek.

Greven indleder sit tilbud med at beklage, at ingen anden endnu har meldt sig, måske fordi fiskeriet er i så dårlig stand. Næsten ingen søer er forsynet med fiskeyngel, og de største søer er gennembrudte, hvilket han som amtmænd naturligvis ugerne ser i sit eget amt. Han tilbyder derfor at forpagte fiskeriet selv for en tiårig periode, men for 100 rigsdaler årligt!

I tilbuddet forudsættes det, at de ødelagte anlæg genopbygges på amtets bekostning, ligesom vedligeholdelsen og hjælp til fiskeriet skal udføres som hoveri af bønderne. Til gengæld forpligter han sig til ved forpagtningens udløb at aflevere søer og damme med lige så mange fisk, som han nu modtager dem med. Såfremt der til den tid er flere fisk, skal disse godtgøres ham. Endvidere vil han i forpagtningsperioden drive fiskeriet efter eget forgodtbefindende, og den kgl. fiskemester må ikke have det ringeste dermed at skaffe.⁶⁴

Grevens betingelser blev accepteret med få ændringer, og allerede d. 3. januar 1674 forelå kontrakten underskrevet. Kontrakten kom med få justeringer af afgiften til at gælde indtil ophøret af det kongelige fiskeri efter århundredets slutning. Den første forpagtning skulle gælde i fire år mod en årlig afgift på 133 rigsdaler. Dæmningerne skulle repareres på amtets bekostning, og træet til reparationer anvises i de kongelige skove. Endelig skulle amtets bønder forrette tjenester ved fiskeriet og dæmninger nu som tidligere.

Bortforpagtningen af fiskeriet resulterede i et stort administrativt arbejde – og dermed en kraftig forøgelse af det historiske kildemateriale. Den overordnede ledelse havde amtsforvalter Claus Kay. Den lokale varetagelse, som tidligere havde hørt under kongens fiskemester, blev nu lagt under amtets husfoged, som i de første fem år hed Friederich Jostsen. Han blev i 1679 afløst af Friederich Clüver, der kom fra en stilling som hus- og herredsfoged i Svavsted. Clüver fungerede som en samvittighedsfuld administrator af fiskeriet til ind i det følgende århundrede.

En af husfogedens første opgaver var at undersøge, hvilke søer og fiskedamme der egentlig hørte til kongens fiskeri – og dermed var omfattet af forpagtningen – og hvilken tilstand de befandt sig i. Registreringen blev foretaget på den måde, at ordren herom blev oplæst på herredstingene, hvorefter sognets ældste eller sandemændene skulle indsende en erklæring om, hvilke søer eller damme der fra Arilds tid hørte under det kongelige fiskeri. Husfogeden udarbejdede herefter en liste over de nødvendige reparationer af dæmninger, sluser og afløb,

som straks blev iværksat. Endelig foretoges en besigtigelse og taksation af fiskeredskaberne.

Blandt de mest påtrængende opgaver var en genetablering af fiskeriet i Slivsø, Bankel og Hejlsminde. Her var sluserne fuldstændigt ødelagte, vandet var salt eller brak og stort set uden fisk. I juni 1674 havde man anlægsplanerne klar, med specifikationer over det tømmer, der skulle saves i skovene til de nye sluser. Som eksempel nedenfor er valgt Hejlsminde sluse, fordi specifikationerne her er mest fyldestgørende, hvad tømmerets dimensioner angår.

Til Hejlsminde sluse blev i juli 1674 savet: Ved stranden (Vargårde?): 12 bøgetræer, heraf 8 til planker á 24 alen (15 m) á 1 (fod?31,38 cm) 6 t (13,5 cm) bred. Af de samme: 4 (træer) til bjælker, brædder og pæle til at lægge i grunden á 24 alen. Også 4 træbrædder á 12 alen (7,53 m). I Tyrstrup skov: 5 egetræer, af hvert 7 planker á 24 alen, samme(steds?): 94 til bjælker, remme, stolper og sider, også 4 træbrædder á 12 alen, 2 tønder tjære, 2 lispund (16 kg) værk, (litteramen?) med alt tilbehør. Sum: 149 rigsdaler, 4 mark, 6 skilling.⁶⁵

Udgiften til smedearbejdet til Hejlsminde sluse er ikke fundet. Til Sliv sluse kostede smedearbejdet med porthængsler og stabler, bolte og nagler 92 rigsdaler.⁶⁶

Den samlede udgift for genopbygningen af sluserne i Slivsø og Hejlsminde beløb sig til mere end 330 rigsdaler, som skulle betales af amtet. Sammen med udgifterne til genopbygningen af de øvrige fiskeanlæg har det nogenlunde modsvaret de tre års forpagtningsafgift, som Reventlow skulle betale. Nogen umiddelbar fortjeneste for staten var der således ikke tale om.

Genetableringen af Bankel sluse indgår ikke i regnskabet, fordi den aldrig blev gennemført. Bankel sø omtales ikke fremover, blot nævnes det i en fortegnelse over søernes tilstand 20 år senere, at Bankel sø i mange år har været øde og er ødelagt af det salte vand.

I løbet af de næste par år kom fiskeriet igen i gang i Hejlsminde og Slivsø med de metoder, der er fortalt om tidligere. Men de tekniske anlæg, dvs. dæmningerne og sluserne, havde begrænset holdbarhed og måtte jævnligt gennemgå dyre reparationer, hvis ikke ligefrem, nybygninger. Således måtte Hejlsminde sluse i 1685 gennemgå en omfattende renovering kun godt 10 år efter den sidste nybygning. Det havde naturligvis indflydelse på udkommet af fiskeriet, og amtmanden, hvis årlige forpagtningsafgift fra 1678 til 1683 var sat op til 200 rigsdaler, fik den nedsat til 163 rigsdaler. I 1694 søgte han rentekammeret om yderligere

nedsættelse, da sluserne i Hejlsminde og Slib på ny var ødelagt, og det salte vand trængt ind i ferskvandssøerne.

Selve fiskeriet har sikkert givet et godt overskud, men det skyldtes ikke mindst, at arbejdskraften i form af bøndernes hoveri og de idele transportere af garn, fiskerbåde og den fangede fisk var uden udgift for amtet. I de lokalsamfund, som var mest belastet af hoveriarbejde og ægtkørsler, kunne fornøjelsen over fiskerigdommen nok ligge på et meget lille sted.

En antydning herom giver en besigtigelse af Hejlsminde sluse fra oktober 1692. Slusen trængte igen til en omfattende reovering, og foruden træværket, som skulle fornyes, så manglede også alle jernbeslagene.

I en ordre til Friedrich Clüver, sendt fra amtmanden, om at foretage en synsforretning på stedet, hedder det, at det er højst nødvendigt at ansætte en opsynsmand ved både Slib og Hejlsminde og at bygge et hus til de pågældende, så de kan holde øje med sluserne, hvilket skal indarbejdes i anlægsbudgettet. Årsagen fremgår af synsmændenes rapport:

Nok gøres højligent fornødent at kunne hensætte ved forbeholdte sluse, eftersom den i marken ligger, hvor ingen huse omkring så nær findes, et hus, hvis besidder kunne have opsyn på, at ingen tyve den samme kunne gøre skade, og således bedre konserveres, eftersom alt det forrige jerntøj er blevet bortstjålet; så også for at trække skodderne op når vandet er højt, at slusen ej ved stærk vand igen skal gennemrydes og ruineres. Hvortil behøves tømmer til seks fag småhus, samt hvilke materialer videre der tilhører...⁶⁷

I følgeskrivelsen til synsrapporten anmoder Clüver om, at ordren om tømmeret til slusen og huset videresendes til Rentekammeret snarest muligt, så tømmeret kan fældes og skaffes til veje af amtets undersætter i den ledige tid, dvs. vinterperioden. Fældning af træ i de kongelige skove skulle nemlig godkendes af Rentekammeret og attesteres af Kongen selv.

Hvis man går ud fra prisoverslaget til byggeriet af den nye sluse, så har mængden af de stjalne jernbeslag m.m. haft en vægt af ca. 6 skip-pund eller 960 kg! Det er urealistisk at tro, at en så stor mængde jernbeslag kunne fjernes bare på en nat, og selv om slusen lå langt væk fra bebyggelse, har tyveriet næppe kunnet foregå, uden at nogen i lokalbefolkningen vidste besked. Man får en fornemmelse af, at der udover simpelt brugstøveri af en værdifuld ressource også kunne ligge et hærværksmotiv bag.

Der er ingen tvivl om, at bønderne følte sig overbebyrdet af arbejdet og kørslerne i forbindelse med fiskeriet og har klaget over det til amtet. Øjensynligt uden resultat. Det var de naturligvis ikke tilfredse med, og derfor gik de videre til Rentekammeret med deres klage.

Den fornyelse af forpagtningen, som Reventlow havde søgt om i 1694, trak i langdrag i flere år og blev først stadfæstet i februar 1697. Den endelige godkendelse skete på betingelse af "[...] at undersåtterne sammesteds på ingen måde derfor hverken bliver så belastet med (hoveri)tjenester eller kørsler, at de kunne have en eneste årsag til at klage [...]".⁶⁸ Om ansøgningen i øvrigt skal der berettes mere nedenfor.

Skatkammerkollegiet, som efter Svenskekrigen havde besluttet at bortforpagte det kongelige fiskeri i Haderslev amt, blev i 1679 afløst af Rentekammeret, som ud over rigets finanser også administrerede statens ejendomme, herunder skovene, og tillige udstedte kongelige privilegier.

I 1692, samme år som Hejlsminde sluse stod over for en reovering, fik Rentekammeret en ny leder, Christian Siegfried von Plessen. Plessen var en fremragende og pertentlig økonomisk administrator, som fik bragt orden i landets rodede økonomi. Samtidig var han også en politisk modstander af Conrad Reventlow, idet de tilhørte to modsatte fløje i udenrigspolitisk henseende. Det fik indflydelse på fiskeriets videre skæbne.

De reparationer, som amtet havde søgt om tømmer til i oktober 1692, blev ikke gennemført i løbet af vinteren. Anvisningen på tømmeret kom nemlig først d. 4. april 1693. Allerede 4 dage senere skrev Clüver til Rentekammeret, at man godt nok havde modtaget anvisningen på tømmeret til slusen, men der var intet nævnt om tømmer til husene. Han bad derfor om et hurtigt svar, eftersom tømreren og savekarlene forlangte penge straks, fordi de skulle købe deres mad og bringe den med ud på arbejdsstedet.

Men i Rentekammeret havde man god tid. Først d. 14. november anmodede Plessen om en ny specifikation af det ønskede tømmer, hvilket han omgående fik. Endelig d. 18. november 1693 fremsendte Rentekammeret en ny og fuldstændig anvisning på tømmeret. Der var nu mulighed for, at arbejdet kunne gå i gang i vinteren og foråret 1694.

Den langsommelige sagsbehandling skulle vise sig at være held i uheld, for i februar 1694 kom der en stormflod. Sluserne blev ødelagt, dæmningerne blev ødelagt og alle fiskene døde. Nu lå tømmeret parat, og man kunne straks gå i gang med reparationen af sluserne. Alligevel

gik der lang tid, før fiskebestanden blev genoprettet. To år efter stormfloden var der endnu ikke fisket i indsøerne.

På den baggrund kan man måske ikke fortænke Conrad Reventlow i, at han søgte om nedslag i afgiften, da forpagtningen skulle fornyes. Ansøgningen blev sendt i april 1694, men endnu et år senere var der stadig intet svar, og greven sendte en rykker i juli 1695. I Rentekammeret mente man imidlertid ikke, at statens indtægter fra forpagtningen stod i et rimeligt forhold til udgifterne til vedligeholdelsen af fiskeriet, tillige med at bøndernes klager over tjenester og kørsler ser ud til at have gjort indtryk. Desuden var man efterhånden blevet usikker på, hvor meget det kongelige fiskeri egentligt omfattede i Haderslev amt.⁶⁹ I hvert fald blev det stillet som en betingelse for at fortsætte forpagtningen, at hele fiskeriet blev nyvurderet og sammenholdt med den gamle registrant fra 1674.

Kravet blev oversendt til Haderslev amt, dvs. Reventlow, d. 7. april 1696 med ønske om at få redegørelsen i maj måned. Det satte amtets embedsmænd i en slem forlegenhed. Det var en umulig opgave med så kort tidsfrist, og det endte med, at amtet måtte søge om udsættelse. Så sent som d. 6. februar 1697 kom der en rykker til Reventlow fra Rentekammeret, at man ville have den redegørelse, hvis han ville have fornyet sin forpagtning! Korrespondancen var naturligvis holdt i udsøgt høflige vendinger.

De oplysninger om fiskeriet, som Rentekammeret efterspurgte, var følgende:

1. En edsbekræftet fortegnelse ("inventarium") fra embedsmændene over, hvad der egentlig hørte til det kongelige fiskeri i Haderslev amt, og hidtil havde været indbefattet deri.
2. En fortegnelse over, hvordan fiskesøer og damme var modtaget af forpagteren i 1674 og så vidt nogle af dem manglede, at udfærdige og indsende en særlig redegørelse herfor.
3. En rapport om, hvorledes der ved amtet var sket ændringer af forskellig slags med dem alle.
4. Så også, hvordan disse (søer) ved ophør (af forpagtningen) skulle besættes (med fisk).
5. En beregning af, hvordan fiskeredskaberne i forhold til den gamle fortegnelse fra 1674 befandt sig.

Da rapporten endelig forelå i april 1697, indeholdt den en række kortfattede erklæringer og oversigter, som nok er udtryk for, hvor vanskelig opgaven med at skaffe oplysningerne havde været. I erklæringen under punkt 1 hedder det afslutningsvis: "(vi) beder om, at vi i så henseende ikke må besværes med flere umulige oplysninger."⁷⁰

Reventlow fik fornyet sin forpagtningskontrakt for en treårig periode indtil år 1700 mod en afgift på 200 rigsdaler med den klausul, at fiskeredskaber og -anlæg ved forpagtningens ophør skulle overdrages til kronen uden erstatning og, som allerede omtalt, at bønderne ikke måtte have grund til at klage over hoveri og kørsler.

Her ved udgangen af århundredet så situationen således ret lovende ud for fiskeriet i de to inddæmmede søer. Sluserne ved Slivso og Hejlsminde var blevet repareret, ved begge var der bygget et "slusehus" på 6 fag med kålgård og plads til en ko, der var installeret en opsynsmand, og fiskeredskaberne var fornyet og i god stand.

Katastrofen 1706

Vi må tro, at forpagtningen blev fornyet også efter 1700, men der er ikke fundet nogen oplysninger herom. Von Plessen afgik som leder af Rentekammeret i 1700, så måske har det været nemmere for grev Reventlow at få endnu en forpagtningsaftale i stand. Under alle omstændigheder ophørte forpagtningen af fiskeriet ved Reventlows død i 1708. Fiskeriet i Slivso og Hejlsminde ser ud til at have været i god gænge. Det varede indtil 1706.

Natten mellem den 5. og 6. november 1706 rejste der sig en nordøstenstorm, som pressede vandet fra bæltet ind i bugterne, gennembrød dæmningerne og ødelagde sluserne. Værst så det ud ved Hejlsminde, hvor slusen blev skyllet fuldstændigt væk, og da stormen var stilnet af, var der dér, hvor den nuværende indsejling til Mindet findes, et gab, som var mange gange bredere og dybere end det gamle gennemløb. Det er nær ved, at vi har en situationsberetning fra begivenheden, for allerede tre dage senere var husfoged Clüver der med en flok synsmænd fra Aller og Stubbom. Dem fra Hejls kunne jo ikke komme over. Vi må regne med, at husfogeden lige var kommet fra en tilsvarende besigtigelse ved Slivso, for her var slusen også ødelagt, men ikke helt så slemt.

Vi kan give ordet til synsmændene, som skriver:

Efter kgl. majestæts husfoged hr. Frederik Clüvers befaling har vi underskrevne synsmænd været ved Hejlsminde og besigtiget den kongelige sluse, hvorledes den af et højvande af en stor storm af Nord Ost mellem den 5. og 6. november er udbrudt.

Således har vi den befundet, at vandet har gået 2 alen (1,25 m) over broen, og deraf jorden vide omkring ved dæmningen, og mestendels af tømmeret ganske bortskyllet. Det øvrige tømmer af slusen, som endnu i vandet står, er brudt i stykker og ruineret, så når slusen igen skulle opbygges, kan den umuligen på dette sted vorde opsat, så som vandet ganske har bortskyllet jorden og underlaget, at det er over 12 alen (7,5 m) dybt. At vi det således befunden haver, bekræfter vi med underskrevne hænder.

Actum Aller d. 9. nov. Anno 1706.⁷¹

Den 13. november afsendte Clüver sin rapport om ulykken til Rentekammeret.

Om Slib sluse hed det, at den kunne nok repareres, hvis blot det skete hurtigt, da man ellers måtte frygte, at det, der stod ubeskadiget tilbage, ville blive helt ødelagt, hvis der kom et nyt højvande.

Hvad slusen ved Hejlsminde angik, så var den fuldstændig væk, og hvis der skulle bygges en ny, måtte den anlægges et andet sted.

Clüver slutter med en appel til ministrene, om de dog ikke finder det i hans kongelige majestæts interesse, at de pågældende sluser istandsættes til bevaring af fiskeriet, da disse to søer er de bedste i amtet, hvormed fiskeriet for størstedelen opretholdes. I særdeleshed beder han om en hurtig beslutning om slusen ved Slib, så denne kan repareres i tide, dvs. før vinteren, så der ikke sker mere skade på den.

Med tanke på den sendrægtighed, der kendetegnede sagsbehandlingen en halv snes år tidligere, da sluserne skulle repareres, så vidner det måske om situationens alvor, at Rentekammerets svar afsendtes blot tre dage efter, at man havde modtaget Clüvers indberetning. Man ville se, hvad der kunne gøres, og bad om at Clüver snarest indsendte et budget over alle omkostninger til at genopbygge sluserne.

Sammen med tre erfarne tømmermestre drog husfoged Clüver, amtsforvalter Kay og overførster Ritter på besigtigelse ved sluserne, og allerede d. 26. november kunne han indsende et budget, som dog havde visse usikre passager.

Om Hejlsminde hed det, at når slusen igen skulle opbygges, måtte den anlægges på et andet sted, hvor den var mere beskyttet mod nordøstenvinden, som almindeligvis bringer mere storm og oversvømmelse end vinden fra sydøst. De hoveritjenester og kørsler, der var nødvendige for at udføre arbejdet, var det umuligt at beregne, fordi dæmningen mellem Mindet og Østersøen (dvs. Lillebælt) nødvendigvis måtte bygges højere, ligesom opfyldningen af det gennembrudte dige ville kræve mange tusinde vognlæs sand og jord. Det samlede antal indbyggere i Tyrstrup herred var fra gammel tid pligtige til at udføre de nødvendige tjenester og kørsler uden betaling.

Af tømmeret fra den ødelagte sluse var noget fisket op, men det kunne ikke genbruges til et nyt byggeri, dog kunne noget af det bedste måske sælges til den højstbydende.

Det samlede budget for at anlægge en ny sluse lød på 464 Rigsdaler og 2 skilling.⁷²

Men slusen i Hejlsminde blev aldrig bygget. Det var så store omkostninger, at man må regne med, at ministrene i Rentekammeret har stillet sagen i bero. Det var jo kun 12 år siden, slusen sidst blev bygget op. For derefter skete der ingenting.

Tiden efter 1706

Efter 1706 tier de arkivalske kilder om det kongelige haderslevske amtsfiskeri. Slusen ved Sliv Sø blev repareret, men jeg har ikke kunnet finde oplysninger om, hvor langt ind i 1700-tallet den fungerede. Et notat fra 1740 omtaler "en Sluse, kaldet Sliv Sø Sluse med den derværende bro"⁷³, som må være identisk med det senere stednavn Diernæs Sluse. Det fremgår af Pontoppidans omtale af fiskeriet i Haderslev amt i 1781, at fiskeriet i Sliv Sø, Bankel og Hejlsminde var forpagtet ud ligesom i de andre store fiskesøer i amtet, men til hvem og på hvilke betingelser vides ikke.⁷⁴

Om Hejlsminde sluse findes en kort notits fra februar 1707, at reparationen af Hejlsminde sluse skal udsættes indtil amtskommissionen ankommer. Den Kongelige Haderslevske Amtskommission skulle undersøge de økonomiske forhold i hele Haderslev amt. Den arbejdede fra 1708 til 1715 og efterlod sig tusindvis af sider om forholdene på Haderslevvegnen. Imidlertid er det ikke lykkedes at finde noget om de tre indsøer og sluserne. Formodentlig er genopbygningen efter at være

stillet i bero simpelthen gået i glemmebogen. Andetsteds i kommissionspapirerne omtaler et notat dog opsynsmandens hus. Under Gården Bygebjerg i Hejls nævnes det, at der ved Hejlsminde sø er opført et 6 fags hus på gårdens grund, hvor husfogeden har sat en mand til at holde opsyn med slusen. Men nu da slusen er øde, bør huset enten nedrives eller indføres i skatteregistret.⁷⁵

I en anden kommissionsrapport fra 1723 anføres, at overjægermester Brockdorff har installeret en skovfoged i huset, men på Bygebjerg klagede man, fordi huset var opført på deres grund, og derfor ville man have det overladt. Det var amtet indstillet på, men det skete med den klausul, at amtet igen kunne indsætte en opsynsmand i huset, hvis slusen skulle blive genopført.⁷⁶

Hvor længe det lille hus ved Hejlsminde sluse fik lov at blive stående, er uvist. Det findes ikke på de tidligere omtalte kort fra 1780 og 1787. Ved Sliv Sø derimod fandtes bygningerne, som før nævnt, endnu på det tidspunkt.

Bankel sø, hvor amtsfiskeriet ikke blev drevet systematisk siden Svenskekrigen, tilhørte naturligvis stadig kongen, men der vides intet om arten af det fiskeri, der foregik. Under Frederik VII (1848-63) solgte regeringen Bankel sø til Ultang gods for 800 kurantdaler på den betingelse, at "arbejderne over 50 år i de tilgrænsende byer skulle have frit fiskeri, navnlig på søens mange ål, der kun måtte fanges på stager, ikke på jern".⁷⁷ Et tilsvarende socialt aspekt kan have været gældende i statens koncession for fiskeriet i Hejlsminde siden 1792⁷⁸ og måske også for Sliv Sø.

Den tørlægning af Sliv Sø til landbrugsformål, som fandt sted i 1950'erne, slap Bankel og Hejlsminde for. Allerede i 1790'erne blev der ganske vist fremsat tanker om en tørlægning af Hejlsminde, men uden resultat.⁷⁹

Det stort organiserede fiskerieventyr, ingeniørarbejdet, digerne og sluserne hører 1600-tallet til. Det er for længst gået i glemmebogen, og kun et par stednavne: Slusehuset ved Diernæs Sluse og Slusebakken og Slusen ved Hejlsminde, er bevarede minder om det (Fig. 18).

Sammenfatning

Ønsket om og behovet for at supplere kosten med fisk, navnlig de skattede og efterspurgte ferskvandsfisk, eksisterede helt tilbage i middelalderens bispe- og fyrstehoffer. I hertugdømmet Slesvig havde hertug Hans

Fig. 18. Luftfoto fra 1975 af sluseområdet i Hejlsminde, set fra syd. Tv. for landevejen ses Mindet, th. Lillebælt. For oven mødes de to i gennemløbet Slusen, hvor den sidste portsluse fandtes indtil 1706. Længere mod syd afgrænser et tidligere løb med "de gamle slusehuller" som en mørk grøn stribe øen fra den krumme "Præsteholm" som igen ved et mørk grønt fugtigområde er adskilt fra det faste land mod syd. Foto: H. Nielsen.

fiskere ansat til at opfylde fyrstehoffets og slotsadministrationens behov. Fiskeriet var øjensynligt begrænset til slottets og byens nære omegn.

Der er ikke fundet eksakte svar på, hvem der iværksatte det omfattende ingeniørarbejde med fjordenes inddæmning og udløbenes lukning med tidevandssluser. Ud fra de tilgængelige oplysninger har forfatteren argumenteret for, at ophavsmanden var Frederik II. Ved hans overtagelse af Haderslev og Tørring amter steg behovet for flere fødevarer kraftigt, idet både kongens hof og kongelige og adelige gæster foruden adelige gennemrejsende jævnligt indfandt sig med et stort føl-

ge, som med kort varsel skulle forplejes og bispises. Hvornår de store anlægsarbejder fandt sted, kan heller ikke afgøres med sikkerhed, men her peger de spredte bemærkninger i amtsregnskaberne på de sidste årtier af 1500-tallet, og da snarest på Frederik II's tid i Haderslevhus amt. En yderligere udvikling af det organiserede fiskeri og forbedring af de tekniske anlæg fandt sted fra 1600 under amtmand Gert Rantzau.

Fiskeriet var således fra starten primært etableret for at dække hoffets og centraladministrationens behov og sekundært for at øge kronens og amtets indtægter.

Udgifterne til vedligeholdelse af fiskeanlæggene og til aflønning af fiskemestre og fornyelse af redskaber var betydelige. At fiskeriet overhovedet var rentabelt, skyldtes vistnok de hoveritjenester og ægtkørsler, som bønderne var forpligtede til, både hvad angik selve fiskeriet og vedligeholdelsen af de fysiske anlæg.

Efter ødelæggelsen af Haderslevhus 1644 under Torstenssonkrigen tabte slottet betydning som samlingssted for kongen og hoffet, og fiskeriets formål ændredes gradvist fra at skulle imødekomme akutte forplejningsbehov til at være en kommerciel indtægtskilde for amtet og kongen. Det førte til, at fiskeriet forpagtedes bort mod en afgift til kongen. Vedligeholdelsen af anlæggene, herunder dæmningerne og sluserne i de store indsøer, påhvilede dog stadig amtet, som kunne gøre dette på grund af bøndernes hoveripligt. Det gamle, organiserede amtsfiskeri ophørte efter stormflodens ødelæggelser i 1706.

KILDER

Anvendte forkortelser:

KB Det Kongelige Bibliotek

RAÅ Rigsarkivet Åbenrå

RAK Rigsarkivet København

RTK Rentekammeret

UTRYKTE KILDER

De arkivaliske kilder, som er benyttet til fiskeriets og indsøernes historie, befinder sig på Rigsarkivet i København (RAK) og det tidligere Landsarkiv for Sønderjylland i Åbenrå (RAÅ). De anvendte kort fra Videnskabernes Selskabs opmåling og Jens Sørensen søkort er fundet på Det Kongelige Bibliotek (KB).

Haderslevhus amtsregnskaber 1595-1659 er tilgængelige på www.arkivalieronline.dk

RAK, Haderslev Lensregnskaber: 1524, 1531, 1538-1540, 1541-1542.

RAK, Haderslevhus Amtsregnskaber/Arkivalieronline: Slesvig-holstenske amtsregnskaber 1559-1660: 1595-1596, 1596-1597, 1597-1598, 1598-1599, 1599-1600, 1600-1601, 1602-1603, 1603-1604, 1605-1606, 1614-1615, 1615-1616, 1616-1617, 1654-1655, 1674-1675.

RAK, Kongens Arkiv, Slesvigske og holstenske regnskaber: Haderslevhus Amtsregnskaber 1596-1620, 1650-57, 1672-73, 1684-1707.

RAK, Kongens Arkiv, Slesvigske og holstenske regnskaber: Haderslevhus udgift og regenskab fra Anno 1629 til Philippi 1630.

RAK, Tyske Kancelli I, Haderslev amt D 78, "Økonomiske sager" 1634-1842: Fiskerisager ad 1653. Fiskeredskaber 1674

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig B 147. Diverse Sager vedr. Broer, Møller, Bygnings- dige- og vejvæsen. 1685-1828.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig 1680-1771, C. akter vedr. Møller og Fiskedamme i Haderslev Amt, Søer Litra B, 3. dec. 1696, Heyls Kirchspiel.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig. Akter vedrørende Møller og Fiskedamme i Haderslev Amt. 1680-1771, C 163.

RAÅ, Haderslev Østre Husfogedri, rk. 60, 1643-1706 No 2 (1647): Fortegnelse paa alle søer och dennem som der er tillagt at werkke och fische och agge fischen.

RAÅ, Haderslev Østre Husfogedri, rk. 60, 1643-1706. Fortegnelse over søer, damme og sluser. I C I 4 nr. 38.

RAÅ, Udskiftningskort over Hejls sogn 1787.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig: Undersøgelseskommissionen 1708-15, G6 Tyrstrup Herred, Hejls

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig: Undersøgelseskommissionen 1708-15. Gram Herred s. 181. Hoptrup s. Sognets Hoveritjenester.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig: General-Landundersøgelseskommissionen 1723-30. Akter vedr. Frigårde og privilegerede gårde.

KB, Videnskabernes Selskabs Konceptkort ca. 1780 Kortmanuskript 1: 20.000 Hejls.

Do. Kortmanuskript 1: 20.000 Hoptrup Do. Kortmanuskript 1: 20.000 Bankel

KB, Søkortdirektor Jens Sørensen opmålinger ca. 1692 af Lillebælt.

TRYKTE KILDER

Carøe, Otto: Frederik II's Kalenderoptegnelser, *Historisk Tidsskrift* BD. 4, Række 3. 1872-1873.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1551-1645. Udgivne af Rigsarkivet.

(Tilgængelige på Arkivalieronline.dk)

Thomsen, Svend: *Frederik II's enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617*. København 1937.

LITTERATUR

- Andersen, Valdemar: "Christian IV's bilager på Haderslevhus 1597". *Sønderjyske Årbøger* 1973 s. 14-18.
- Andresen, Ludwig: Bäuerliche und Landesherrliche Leistung in der Landgewinnung im Amte Tondern bis 1630". *Westküste. Archiv für Forschung Technik und Verwaltung in Marsch und Wattenmeer*. Heide 1940, s. 84-149.
- Bélibor, Bernard Forest de: *Architectura Hydraulica. Zweiter Theil: Die Kunst, das Gewässer des Meeres und der Flüsse zum Vortheil der Vertheidigung der Festungen, des Handels und des Ackerbaues anzuwenden*, Augsburg 1768.
- Berlage, Hans: "Die Erbauung des Schlosses Hainsburg bei Hadersleben", i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte Bd. 53*, 1923, s. 1 ff.
- Berlage, Hans: "Das Schloss Hainsburg bei Hadersleben unter Christian IV" 1588-1644", i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte Bd. 54*, 1924, s. 305-371.
- Brahms, Albert: *Anfangs-Gründe der Deich- und Wasser-Baukunst*, s. 110-126, Aurich 1754.
- Braunius, Georg *Theatrum Urbium*. Köln 1585
- v. Buchwald, G.: "Schleswig – Holsteinsche Fischereiverhältnisse im XV. Jahrhundert", *Zeitschrift d. Gesellschaft für Schleswig – Holstein – Lauenburgische Geschichte* 1882, s. 74-112.
- Bøggild Andersen, C.O.: "Gert Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. Udg., Bd. XIII, 1899 s. 431-434.
- Carøe, Otto "Frederik II's Kalenderoptegnelser", *Historisk Tidsskrift BD. 4 Række 3*, 1872 -1873.
- Dahl, Bjørn Westerbeek: "Valentin den gamle graver", *Personallhistorisk Tidsskrift*, 2007, 1 s. 1-5.
- Danckwerth, Caspar: *Landesbeschreibung des Herzogthums Schleswich*, 1652.
- Eisenschmidt, Silke "Gram-Slotsvej – Die Baugeschichte eines Wegedammes aus dem Spätmittelalter", *Arkæologi i Slesvig 17*, 2018, s 213-234.
- Eliassen, P.: "Hejlsminde og Slusen", *Vejle Amts Årbog* 1913 s. 196 ff.
- Enemark, Rita: "Djernæsvej i Hoptrup", *Årsskrift for Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening*, 2002, s.44.
- Gregersen, H. V. "Slesvig og Holsten før 1830", *Politikens Danmarkshistorie* 1981.
- Hansen, Reimer & Willers Jessen (udg.): "Liber censualis episcopi Sleswicensis", *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig*, bd. 6, Kiel 1904
- Holm, Jørgen, "Båden fra Slivso", i *Lægøst – Arkæologi i Nordslesvig*. Haderslev 1985 s. 26 ff.
- Hunrichs, Johann Wilhelm Anton: *Praktische Anleitung zum Deich- Siel- und Schlengenbau I*, Bremen 1770
- Højrup, Ole: *Brej, glib og kranje. Dansk fiskeri før industrialiseringen*, Nationalmuseet 1975.
- Jespersen, Mikkel Leth: *Fyrste og folk – Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*, Flensburg 2010.
- Jessen, Axel *Beskrivelse til Geologisk Kort over Danmark*, Kortbladet Haderslev, Danmarks Geologiske Undersøgelse, I række, Nr. 17, 1935.
- Kristensen, Evald Tang: *Danske Sagn som de har lydt i folkemunde*, Ny Række, III. Afdeling. 1931.
- Kristensen, H. K.: "Ferskvandsfisk gennem århundreder". *Sønderjysk Månedsskrift* 1973 s. 98-114.
- Krog, Hans: *De gamle Slægter, Lokal- og Slægtshistorie fra Aller Sogn*, Christiansfeld 1936.
- Kühn, Hans Joachim: "Deiche des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Nordfriesland", i H.J.Kühn und Albert Panten: *der frühe Deichbau in Nordfriesland*, Bredtstedt 1989.
- Kühn, Hans Joakim: *Die Anfänge des Deichbaus in Schleswig-Holstein*, Heide 1992.
- Lauridsen, P.: "Wallensteins Hær i Nordslesvig fra 1627-1629, Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse II," i *Sønderjyske Årbøger* 1891, s. 267-307.
- Lei, Jørgen: "Slivso og Omegn", *Årsskrift Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening* 2006, s. 22.

- Lundbæk, Morten: *Garnfiskeri, Dansk Fiskeri før industrialiseringen*. Nationalmuseet 1975.
- Maanedes – Correspondenten*, No.3, 1791.
- Madsen, Lennart S.: "Måltiderne i Hans den Ældres borgestue – en hertugs hofordninger", i *Herregårdshistorie* 13, 2017, s. 49-63.
- Mackeprang, M.: "Søren Abildgaards Dagbog 1775-76", i *Sønderjyske Årbøger* 1906 s.127 ff.
- Møller, Kristen: *Danske ålegårde og andre fiskegårde*, 1953
- Ohlsen, Sven *Diernæs Strandbys Historie*, Haderslev 1987.
- Pontoppidan, Erich: *Danske Atlas Tomus VII.1* 1781, (1971)
- Poulsen, Bjørn: "Den sene middelalder – Tiden 1430-1544", I: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie, Jernalder, Vikingetid og Middelalder*, Haderslev 2003.
- Rasmussen, Holger: "Limfjordsfiskeriet før 1825" i *Folkeliros Studier nr. 2*, Nationalmuseet. København 1968.
- Rasmussen, Holger: *Vodfisker, Dansk fiskeri før industrialiseringen*, Nationalmuseet 1975.
- Reinholdt, Helle: "Den kongelige dåbsfest", *Skalk* 2013 Nr. 1, s 18-27. .
- Reinholdt, Helle: "Safran, sukker og masser af kål – Frederik 2.s fest på Skanderborg", I: *Herregårdshistorie* 13, 2017, s. 65-81.
- v. Schröder, Johannes: *Topographie des Herzogthums Schleswig*, 1854.
- Skovgaard, Johanne: "Tidsrummet 1544-1600", i *Sønderjyllands Historie*, II. Bind, 1939.
- Schleswig – Holsteinisches Wörterbuch*, udg. 1925-1935.
- v. Stemmann, C. L. E. *Geschichte des Öffentlich- und Privatrechts des Herzogthums Schleswig*, Bd. 2, 1867.
- Thomsen, Svend: *Frederik II's enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617*, København 1937.
- Trap, J. P.: *Statistisk – topografisk Beskrivelse af Slesvig* 1864.
- Trap, J. P *Danmark. Femte Udgave, Vejle Amt*, Bind VIII, 3, 1964
- Trap, J. P.: *Danmark. Femte Udgave, Haderslev Amt*, Bind X, 1, 1965
- Wittendorff, Alex: *Alvej og Kongevej*, København 1973

NOTER

- 1 Henning Nielsen har med denne artikel som den første i 200 år erkendt, at de tre søer: Hejlsminde, Slivso og Bankel Sø ved menneskets mellemkomst blev aflukket fra Lillebælt med dæmninger og sluser i 1500-tallet. Af den grund, og fordi en betydelig mængde væsentlige oplysninger ellers ville gå tabt, har redaktionen tilladt en artikel, som er betydeligt længere end årbogets retningslinjer ellers foreskriver.
- 2 H. K. Kristensen, 1973, s. 98-114
- 3 Gengivet hos Mackeprang, 1906, s. 127 ff.
- 4 Eliassen, 1913, s. 196 ff.
- 5 Pontoppidan, VII, I 1781, s.14
- 6 Trap, 1864, s. 29
- 7 Tang Kristensen, 1931, s. 263, pkt. 1179; Krog, 1935, s. 142
- 8 Ohlsen, 1987, s. 9 ff; Enemark, 2002 s 44; Lei, 2006, s. 22
- 9 Danckwerth, 1652, s. 70-73 med kort.
- 10 Mager, 1930, s. 354 m. henv.
- 11 Jessen, 1935, s. 79-80; Trap Danmark 5. udg. 1964 bd. VIII, 3 s.775; Trap Danmark 5. udg.1965 Bd. X,1 s. 73
- 12 Kühn, 1989, s. 44 ff.; Poulsen 2003, s.546, 698. jf. Mager 1931, s. 207 ff.
- 13 RAK, Tyske Kancelli I, Haderslev amt nr. 78. Økonomiske Sager 1634-1842. Fiskeri. Fortegnelse over søernes tilstand 1696.
- 14 RAK, RTK, Kontorer for Slesvig og Holsten. Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15. S. 88 G6.
- 15 RAK, Haderslevhus amtsregnskaber 1602- 03, Udgifter.
- 16 Kühn, 1989, s. 44 ff.; Poulsen, 2003, s.546, 698. jf. Mager, 1931, s. 207 ff.
- 17 Mager, 1930, s. 207 ff.
- 18 Eisenschmidt, 2018, s. 226.
- 19 Andresen 1940, s. 124; Kühn 1989, s.45.
- 20 Brahm, 1754; Bélior, Zweyten Theil, 1769.
- 21 RAK, Haderslevhus amtsregnskaber 1674-75, Zufällige Ausgabe an Geldt. Hejlsminde, Nr.130. Udgiftsbilag no. 63 Ao 1674 d. 19. July; LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. søer, fiskedamme og vandløb. Diverse sager 1683-1866, No. 28, Lit. B.
- 22 Med udtrykket "Haderslev amt" menes overalt i det efterfølgende *Haderslev Østeramt* med Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder. Førstnævnte inklusive de otte sogne indtil Kolding Fjord, som det fandtes før 1864.
- 23 Kristensen, 1973, s. 98 ff.
- 24 v. Buchwald, 1882, s.100 ff.
- 25 v. Stemann, 1867, vol. 2, s.377
- 26 Hansen & Jessen, 1904, s. 247-251.
- 27 Når H. K.Kristensen, 1973 s. 99 opfatter Jordebogens *Stendorp*, *Barth* og *Herendorp* som beliggende i Nybøl herred og Løjt Land, er dette næppe rigtigt, da disse lokaliteter i jordebogen er placeret under Tyrstrup herred og snarest er synonyme med *Stenderup* (Gl.Ålbo), *Bjært* og *Hjerndrup*. De to førstnævnte er også i nutiden kendt for deres forekomster af ål.
- 28 Jespersen, 2010, Bilag D, s. 243.
- 29 Berlage,1924, s 312 beregnede det faste personale på Haderslevhus til 42 personer; Madsen 2017, p. 61 ff.anslog det faste personale på Haderslevhus under hertug Hans ca. 1570 til 150-200 personer;. Reinholdt 2017, p. 65. beregnede de fast ansatte på Skanderborghus i 1588 til 41 personer.
- 30 Omtalen af kongernes ophold på Haderslevhus er baseret på en gennemgang af Kancelliets Brevbøger fra perioden 1580-1645, hvor de af kongen næsten dagligt udstedte breve er ordnet kronologisk med angivelse af udstedelsessted.
- 31 Reinholdt, 2017, s 65 ff.; Wittendorff 1973, s.112 ff.
- 32 Reinholdt, 2004, s.65 ff.
- 33 Dahl, 2007, s.1 ff.
- 34 Thomsen, 1937, s.22, s.113.
- 35 Skovgaard, 1939, s.374 ff.; Bøggild Andersen, 1899 Bd. XIII, s. 431 ff .
- 36 Andersen, 1973, s. 14-18.
- 37 Kancelliets Brevbøger 1596-1602 s.257-260.
- 38 Haderslevhus amtsregnskab 1599-1600, Udgifter s. 100
- 39 Kristensen, 1973, s. 114.
- 40 Berlage, 1924, s. 331 ff.
- 41 Kristensen, 1973, s. 107.
- 42 Kristensen, 1973, s. 107.
- 43 Kristensen, 1973, s. 105 ff.
- 44 RAK, Tyske Kancelli I, D78, Økonomiske Sager 1634-1848, 6.april 1697.
- 45 RAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv, Rk. 60, 1643-1706. Fortegnelse over Søer, damme og sluser. No. 1. Designation von den Seen und Dämmen, und womit sie besetzt sind Ao 1643.
- 46 RAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv, Rk. 60, 1643-1706. Fortegnelse over Søer, damme og sluser. No. 1. Designation von den Seen und Dämmen, und womit sie besetzt sind Ao 1643.
- 47 v. Buchwald, 1882, s.103.
- 48 v. Buchwald, 1882, s. 103.
- 49 Højrup, 1975, s 75.
- 50 RAK, Tyske Kancelli I, Haderslev amt nr. 78. Økonomiske Sager 1634-1842. Fiskeri. Fiskeregnskaber 1674.
- 51 Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, 1925-1935, opslag: waad.
- 52 Holm, 1985, s. 26 ff.; Ohlsen, 1987, s.10.
- 53 Venligt oplyst af Lennart Madsen, Museum Sønderjylland. Hanne Marie Myrhøj, Vikingeskibsmuseet, takkes for fremskaffelse af yderligere oplysninger.
- 54 v. Buchwald, 1882, s. 106.
- 55 Berlage, 1924, s.362.
- 56 Haderslevhus Amtsregnskaber, 1599, Udgifter, s. 12.
- 57 Ifølge Dahl, 2007 stammer de danske medlemmer af entreprenørfamilien von Spangenberg fra Jost v. Spangenberg, som i 1560-erne stod for gravning af fiskesøer og voldanlæg for Frederik II's svigerfar, hertug Ulrich af Mecklenburg, og gravning af den store kanal ved Dömitz.
- 58 RAK, RTK, Kontorer for Slesvig: Undersøgelseskommissionen 1708-15. Gram Herred s. 181. Hoptrup sogn. Sognets Hoveritjenester.
- 59 Kancelliets Brevbøger, 1633-1634, s. 120,254.
- 60 Kancelliets Brevbøger, 1635-1636, s. 491.
- 61 Kristensen, 1973, s. 104 ff.
- 62 RAK, RTK, Originale Kongelige Resolutioner, 1673.
- 63 RAK, RTK, Tyske Assignationskontor 1680-1771. C 163. Akter vedr. møller og fiskerier i Haderslev amt. 13/12 1673.
- 64 RAK, RTK, Tyske Assignationskontor 1680-1771. C 163. Akter vedr. møller og fiskerier i Haderslev amt. 1673.
- 65 Haderslevhus Amtsregnskaber 1674-1675, Zufällige Ausgabe an Geldt. Hejlsminde. Nr. 130. Udgiftsbilag no. 63, 1674 d. 19. July.
- 66 Haderslevhus Amtsregnskaber 1674-1675. Slib sluse. Udgiftsbilag no. 61.1674 d. 27 Oct.
- 67 LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. Søer.fiskedamme og vandløb. Diverse 1683-1866. No. 19, Akt 2.. 1692 d.14. Oct.
- 68 RAK, RTK, Kongelige Resolutioner 27. feb. 1697, Akt 3.
- 69 RAK, RTK, Orig. kongelige resolutioner; 4/4 1694, 12094.
- 70 RAK, Tyske Kancelli I, D 78. Økonomiske sager 1634-1848. 6/4 1697. 1.sten Punct Erklörung.
- 71 LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. Søer, fiskedamme og vandløb. Diverse sager 1683-1866, No. 25, d. 9. November 1706.
- 72 LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. Søer, fiskedamme og vandløb. Diverse sager 1683-1866. No. 28, d. 26e November Ao. 1706.
- 73 RAK, RTK, Kontorer for Slesvig, B 147: Diverse sager vedr. broer, møller, bygnings- dige og vejvæsen 1685-1828. 1740: Fortegnelse ang.vedligeholdelsen af kgl. bygninger møller, broer osv. Fra hertugdømmernes og grevskabernes renteskriverkontorer, 1740. Amt und Stadt Hadersleben, 2. Classe.
- 74 Pontoppidan, VII.1 1781, s.219.
- 75 RA, RTK. Kontorer for Slesvig og Holsten, Undersøgelseskommissionen 1708-15, G6 Tyrstrup h, Hejls s. 85-87.
- 76 RA, RTK. Kontorer for Slesvig. General-Landundersøgelseskommissionen 1723-30, Akter vedrørende frigårde og privilegerede gårde, Nr. 36.
- 77 Trap Danmark 5. udg. Bd. X, 1 1965, s. 236.
- 78 Artikel om fiskeriet i Hejlsminde i Ekstra Bladet d. 23.04.1983.
- 79 Maanedes-Correspondenten No.3, 1791.

Zusammenfassung

Im früheren Haderslev Østeramt finden sich entlang der Küste des kleinen Belts die drei Binnenseen Hejlsminde, Bankel See und Slivsø. Die Neugierigkeit des Autors über den Namen "die Schleuse" bei Hejlsminde führte zu der vorliegenden Studie über die Namensentstehung und -bedeutung. Archivalien zeigen, dass die drei Binnenseen, die ursprünglich offene Fjorde waren, in der letzten Hälfte des 16. Jahrhunderts eingedämmt und gesperrt wurden. Man hatte die Absicht, Fischgewässer zu schaffen. Wann genau diese Arbeiten ausgeführt wurden, und wer sie in Auftrag gab, ist unklar. Sie werden dem König Frederik II zugeschrieben, der den Lehn Haderslevhus 1580 nach Herzog Hans übernahm. Der Hof des Königs, der auf Hansborg weilte, brauchte Süßwasserfisch, eine geschätzte und begehrte Speise. Die Fischerei wurde von der Verwaltung in Haderslev beaufsichtigt, und diese kümmerte sich auch um den weiteren Verkauf. Unter Christian IV wurde die Fischerei und die technischen Anlagen um 1600 vom Amtmann Gert Rantzau optimiert und erneuert. Ca. 1644 verlor Hansborg seine Bedeutung als Aufenthaltsort des Königs, und die Fischerei wurde jetzt eine Einkommensquelle des Amtes und des Königs. Nach den schwedischen Kriegen wurden die Fischrechte verpachtet, so übernahm Amtmann Graf Conrad Rewentlow in den Jahren 1674-1708 diese Pacht. 1706 wurden die Schleusen und Dämme durch eine Sturmflut schwer beschädigt, und die Fischerei war nicht länger rentabel. Die Kosten zur Instandsetzung und Wartung waren umfassend, und vermutlich nur deshalb durchführbar, weil die örtlichen Bauern diese Arbeiten unter Frondienst durchführen mussten.

Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn

– et eksempel på interessen for den sønderjyske sag i Danmark 1889-1920.

AF LISBETH AAGAARD LYKKE

Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn blev stiftet i 1889 for at støtte sønderjyderne, der efter 1864 var underlagt preussisk herredømme. Gennem undersøgelser af foreningens forhandlingsprotokoller og regnskaber samt nedslag i lokale aviser afdækkes, hvem initiativtagerne til foreningen var, og hvordan foreningen konkret arbejdede med at fremme interessen for den sønderjyske sag lokalt samt bidrog til sønderjydernes fortsatte tilknytning til Danmark. Undersøgelsen giver dermed et indblik i det sønderjyske støttee arbejde i Kongeriget efter 1864 i forhold til initieringen og fastholdelsen af interessen for den sønderjyske sag i Danmark frem til afstemningerne og Genforeningen i 1920.

Indledning

Med det danske nederlag til Preussen og Østrig i den anden slesvigske krig i 1864 blev monarkiet reduceret med to femtedele af dets areal, samtidig med at befolkningen blev reduceret med en tredjedel. Tilbage stod en amputeret nationalstat, hvis grænse i store træk fulgte Kongeåen.¹ Befolkningen syd for den nye grænsedragning, hvor mange følte sig som danske, oplevede en skærpet preussisk politik, der fremmede udvandringen fra især Nordslesvig, det vil sige den del af Sønderjylland, som ved Genforeningen i 1920 tilfaldt Danmark. Historisk set har det geografiske område Sønderjylland været større, end det blev i 1920, nemlig omfattende hele hertugdømmet Slesvig, der afgrænsedes af Ejderen i syd og Kongeåen i nord.² I artiklen anvendes derfor betegnelsen sønderjyder om den befolkningsgruppe, der var født i hertugdømmet Slesvig eller i anden henseende var tilknyttet hertugdømmet og følte sig som danske. Udvandringen gik for de flestes vedkommende til Kongeriget Danmark, hvor sympatien for sønderjyderne var stor.³

I Fredericia mærkede man også konsekvenserne af den tiltagende preussiske germaniseringspolitik, idet flere sønderjyder forlod hjemegnen for at slå sig ned i købstaden.⁴ I Fredericia fandt de et nyt fællesskab

sammen med andre sønderjyder. Fællesskabet blev fra 1889 dyrket i den nystiftede Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegn, der som led i en større græsrodsbevægelse med dannelsen af sønderjyske foreninger landet over havde til formål at indsamle penge og holde interessen for den sønderjyske sag levende nord for Kongeåen.⁵ I Fredericia gik flere lokale personer, der var født i hertugdømmet Slesvig og samtidig var kendte og betydelige samfundsborgere, foran som ildsjæle, der holdt sagen varm i Kongeriget, og som brændte for at hjælpe den dansksindede befolkning syd for Kongeåen. Gennem undersøgelser af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegns forhandlingsprotokoller fra 1889-1920 samt nedslag i lokale aviser afdækkes foreningens aktiviteter og virke i Fredericia for at belyse interessen for den sønderjyske sag i Danmark efter 1864. Kildematerialet suppleres med regnskabsprotokoller fra 1912-1920, idet de tidligere regnskabsprotokoller desværre ikke findes længere, ligesom de eksisterende medlemslister er udaterede og derfor ikke giver et samlet overblik over foreningens medlemstal 1889-1920. Kildematerialets mangler opvejes ved gengivelser af årsregnskaber i forhandlingsprotokollerne, mens medlemstal er mere løst gengivet.

Foreningens lokale virkelighed sættes ind i en samfundsmæssig og kulturhistorisk kontekst ved at perspektivere til dr.phil. Troels Finks tobindsværk *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914* fra 1999, der er hovedværket om de sønderjyske foreninger i Danmark før 1914 og omhandler kontakterne henover grænsen 1864-1914. Perspektiveringerne suppleres med ph.d. Axel Johnsen's jubilæumsbog om Grænseforeningens historie 1920-2020 *Grænsen, Folket og Staten* fra 2019, der beskriver optakten til dannelsen af Grænseforeningen i årene 1888-1920, hvor en større græsrodsbevægelse med dannelsen af sønderjyske foreninger landet over startede. For en lokal pendant til udviklingen i Fredericia perspektiveres til Thorkild Hammings artikel "Kolding og sønderjyderne" i *Koldingbogen* i 1988 med en sammenlignelig udvikling i Kolding i forhold til Fredericia omkring dannelsen og udviklingen af den sønderjyske forening. For en overordnet forståelse af de danske og slesvig-holstenske nationale bevægelser og forhold i det 19. og 20. århundrede anvendes dr.phil. Hans Schultz Hansens studier omkring Sønderjylland og Slesvig-Holstens historie i det 19. og 20. århundrede i værket *Sønderjyllands Historie efter 1815* fra 2009.

Sympati med sønderjyderne

Bekymringen for det danske sprogs fremtid syd for grænsen affødte flere initiativer hos den dansksindede befolkning som afbødning på den skærpede germaniseringspolitik. I 1880 stiftedes Foreningen til det danske Sprogs bevarelse i Nordslesvig, også kaldet Sprogforeningen, der havde til formål at udbygge arbejdet med lokale bogsamlinger af dansk litteratur. I 1888 organiseredes danskheden politisk i Vælgerforeningen for Nordslesvig, mens Den nordslesvigske Skoleforening fra 1892 ydede bistand til unges ophold på efterskoler, højskoler og landbrugsskoler i Danmark.⁶ De mange initiativer blev støttet fra nationalt engagerede danskere nord for Kongeåen, hvor både Højre- og Venstretilhængere engagerede sig i støtten til den dansksindede befolkning syd for grænsen.⁷ En støtte, der allerede i 1865 tog form ved stiftelsen af Foreningen Dannebrog, der som det første af flere initiativer engagerede især det nationalliberale borgerskab i Kongeriget i den sønderjyske sag.⁸ Andre initiativer i hovedstaden var venstreorienterede studenter dannelsen af Studentersamfundets Sønderjyske Samfund i 1887, mens højreorienterede studenter året efter fulgte trop med deres egen støtteforening To Løver. I København stiftedes ligeledes i 1884 Sønderjysk Samfund og i 1887 Sønderjysk Centralforening. Det blev startskuddet til oprettelserne af en række sønderjyske foreninger landet over.⁹

Ifølge Thorkild Hammings artikel om Sønderjysk Samfund for Kolding og Omegn i *Koldingbogen* i 1988 blev der den 25. november 1888 afholdt et fællesmøde i Fredericia med deltagelse af de daværende sønderjyske foreninger fra hele landet. Afsættet for mødet var at samle de mange foreninger i De Samvirkende Sønderjyske Foreninger.¹⁰ Dette fællesmøde synes at have haft en afgørende indflydelse på stiftelsen af foreningen i Fredericia blot et halvt år senere den 30. maj 1889,¹¹ idet navngivningen af foreningen i Fredericia faldt sammen med navngivningen af foreninger, der havde deltaget i fællesmødet. Fællesmødet fik ifølge Thorkild Hamming nemlig det resultat, at det daværende Sønderjyske Samfund i Kolding, stiftet i 1877, skiftede navn til Sønderjydsk Forening af 1888.¹² Den nystartede forening i Fredericia i 1889 fik ligeledes navnet Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn, og inspirationen stammer sandsynligvis fra fællesmødet. Foreningen i Fredericia indgik endvidere i den landsdækkende sammenslutning De Samvirkende Sønderjyske Foreninger.¹³

Allerede inden Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn blev stiftet i 1889, mødte sønderjyderne stor sympati i Fredericia. Dette ses for eksempel ved en af de mange fællesrejser for sønderjyder til Kongeriget i 1884, som blev arrangeret af forkæmpere for den sønderjyske sag for at opretholde forbindelsen over Kongeåen. I forbindelse med fællesrejserne blev digteren Holger Drachmanns begreb "De Sønderjyske Piger" fra digtet "De vog dem; vi grov dem en Grav i vor Have" gjort håndgribeligt ved at samle flere hundrede sønderjyske piger til fællesrejserne.¹⁴ På grund af Fredericias centrale beliggenhed i Kongeriget og placeringen på de trafikale knudepunkter for jernbane- og skibstrafikken samledes flere hundrede sønderjyske piger i Fredericia i slutningen af juni 1884. Herfra gik turen videre med skib til København, hvor pigerne deltog i festlige markeringer for at synliggøre den sønderjyske sag i hovedstaden. I Fredericia fik pigerne en overvældende velkomst i den festsmykkede by med optog, taler og sammenkomster for at fejre pigernes mission:

Næppe nogensinde tidligere har Fredericia by givet fremmede, der ønskede at gæste den, en modtagelse som den, der i lørdags blev de sønderjyske piger til del. Men det må jo også siges, at den næppe før er bleven gæstet af et så stort antal, og at det tilmed ikke var "fremmede" i dette ords egentlige betydning. Det var søstre og enkelte brødre dermede fra, hvor der kun tør tales i smug om det, hjertet er fuldt af, hvor alt, hvad der på nogen måde kan tjene til at vedligeholde og styrke det håb, af hvilket befolkningen suger kraft og næring, bliver systematisk undertrykt, hvor det kære, gamle fædreland af overmodige herskere hånes og agtes ringe, hvor det elskede Dannebrog har måttet vige pladsen for den sorte ørn, og hvor det, der i en væsentlig grad bidrager til at sammenholde, hvad en vilkårlig grænse har adskilt, det dejlige modersmål er så at sige bandlyst i skolerne som i det offentlige liv.¹⁵

Sympatien for sønderjyderne blev ligeledes forsøgt opretholdt gennem nyheder i de lokale aviser om forholdene for sønderjyderne under det preussiske herredømme. For eksempel bragte *Fredericia Avis* i maj 1889 nyheden om arrestationerne af de to redaktører Jens Jessen og Jørgen Vrang fra *Flensborg Avis*. Redaktørerne var anklaget for at have fornærmeth embedsmænd arbejdende for det preussiske herredømme, og sympatien med redaktørerne var tydelig.¹⁶ Det samme ses ved nyheden om lukningen af privat dansk skoleundervisning hos en gårdmand i Hoptrup i Nordslesvig i november 1888. I *Fredericia Dagblad* gengives

lukningen med forargelse, da "denne lille private skole [...] hidtil i en række af flere år [har] uhindret bestået, og man skulle heller ikke antage, skriver *Modersmaalet* [dansk avis udgivet fra 1882 i Haderslev], at nogen ville formene dens fremtidige virksomhed, da frk. Sørensen er kendt som en meget dygtig lærerinde".¹⁷ Lukningen af den danske skoleundervisning i Hoptrup var led i den skærpede germaniseringspolitik, der for alvor tog fart med den preussiske regerings vedtagelse af skolesprogsinstruksen i 1878, der udbredte tyskundervisningen til de mindste klasser og indførte tysk som undervisningssprog i flere fag for de større børn, så skolesproget herefter var tysk i omtrent halvdelen af undervisningstimerne. Fortyskningen af skolen fortsatte i årene fremefter med vedtagelsen af endnu en instruks i 1888 med virkning fra 1889 om indførelsen af tysk som det eneste undervisningssprog bortset fra religionsundervisningen.¹⁸ Eksemplet fra Hoptrup var blot et af flere eksempler på lukninger af danske privatskoler i hertugdømmet Slesvig eller privat undervisning via vandrelærere på gårdene.

Der er ingen tvivl om, at nyhederne i aviserne i Fredericia har skullet oplyse om forholdene syd for grænsen, men også afføde harme blandt fredericianerne og dermed vække deres sympati for sønderjyderne under preussisk herredømme. Der har altså allerede før stiftelsen af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn den 30. maj 1889 været interesse for den sønderjyske sag lokalt og dermed grobund for stiftelsen af foreningen.

Sønderjyder i Fredericia

Ifølge Troels Fink og Axel Johnsen udgik initiativet til stiftelsen af de første sønderjyske foreninger som græsrodsbevægelser fra udvandrede sønderjyder, og formålet var at samle ligesindede.¹⁹ Dette ses også i Fredericia, hvor alle 38 stiftende medlemmer af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn var indfødte sønderjyder.²⁰ Foreningens første vedtægter eksisterer ikke længere, men i jubilæumstaler gengives foreningens krav til medlemsoptagelse således, at "for at kunne blive medlem af foreningen skulle man enten være født i Sønderjylland eller i en årrække have været bosiddende der".²¹ De indfødte sønderjyder, der var bosat i Fredericia, søgte altså også fællesskabet med ligesindede, efter de var rejst fra fødeegnen.

Efter nederlaget i 1864 rejste mange sønderjyder, der ikke kunne af finde sig med at leve under preussisk herredømme, til Kongeriget. Især

unge mænd med dansk sindelag rejste til Danmark for at undgå den preussiske værnepligt. Det samme gjorde dansksindede præster og lærere, der nægtede at aflægge troskabsed til den preussiske konge og derfor blev afskediget.²² Udvandringen til Kongeriget satte også sine spor i Fredericia, hvor andelen af befolkningen i købstaden, der var født i hertugdømmet Slesvig, var på i alt 437 personer eller cirka fire procent i 1890.²³ Befolkningsandelen, der var født i hertugdømmet Slesvig og ifølge folketællingen bosat i Fredericia i 1890, er dog markant ændret fra folketællingernes optegnelser i 1860 i forhold til fødested og erhvervsforhold. Hvor folketællingen i 1860 indeholder en stor andel af sydslesvigske personer, sandsynligvis på grund af en større udveksling af militært personel mellem fæstningsbyerne Fredericia og Rendsborg i Slesvig-Holsten²⁴, angives fødestedet i 1890 for det samlede antal personer født i hertugdømmet Slesvig til primært at være fra det daværende Haderslev Amt (152 personer), der lå tættest på den daværende grænsedragning. Af de resterende personer med fødested angivet i hertugdømmet Slesvig kom sammenlagt 118 personer fra de daværende Tønder, Aabenraa og Sønderborg Amter, mens 116 personer var født i Sydslesvig. Optegnelserne skal imidlertid tages med et forbehold, særligt da optegnelserne angiver 51 personer som født i Slesvig uden nærmere specifikation. Nærmere specifikation vanskeliggøres ved, at personerne muligvis selv har oplyst betegnelsen, hvorfor det ikke skyldes en eventuel fejltolkning ved transskribering. Forbehold til trods afdækker folketællingerne i henholdsvis 1860 og 1890 en ændring i forhold til fødested for den befolkningsgruppe, der var født i hertugdømmet Slesvig og udvandret til Fredericia. I 1860 kom hovedparten af denne befolkningsgruppe fra Sydslesvig, mens hovedparten i 1890 kom fra det overvejende dansksindede Nordslesvig.

Derudover er det interessant at afdække beskæftigelsesmønsteret hos de optegnede i henholdsvis folketællingerne fra 1860 og 1890. Hvor folketællingen fra 1860 primært angiver beskæftigelse i militæret hos befolkningsandelen født i hertugdømmet Slesvig, er det nogle andre og mere varierede beskæftigelsestyper for befolkningsgruppen i 1890, nemlig arbejdsmænd, håndværkere og ansatte ved jernbanen, mens enkelte opføres som selvstændige virksomhedsejere eller embedsmænd som for eksempel lærere.²⁵ Beskæftigelsesmønsteret hos de første 38 medlemmer af foreningen kendes ikke på grund af manglende medlemslister, men afspejles sandsynligvis i ovenstående. Derimod kendes de første bestyrelsesmedlemmers erhvervsforhold. Det drejede sig om

en hotelejer, en stabssergent, to skoleinspektører og en kordegn/lærer samt to købmænd. De ledende bestyrelsesmedlemmer var altså qua deres beskæftigelse kendte og betydelige samfundsborgere i Fredericia.²⁶

Lærerstanden som drivkraft

Blandt de ledende bestyrelsesmedlemmer i Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn sås en overvægt af repræsentanter for lærerstanden, idet formands-, næstformands- og sekretærposterne blev beklædt med repræsentanter for lærerstanden fra foreningens stiftelse i 1889 og indtil 1913.²⁷ Lærerne var sandsynligvis stærkt repræsenteret på ledelsesposterne på grund af deres organisatoriske evner qua deres uddannelse og arbejdsliv. Derudover var lærerne som indfødte sønderjyder direkte berørt erhvervmæssigt og truet på deres eksistensgrundlag, hvis de som bosiddende i hertugdømmet Slesvig efter nederlaget i 1864 nægtede at aflægge troskabsed til den preussiske konge og derfor blev afskediget.²⁸ Deres incitament til at udvandre til Danmark og støtte den sønderjyske sag fra Kongeriget har derfor været stærkt. Det er derfor ikke overraskende, at det var lærere, der var drivkraften bag Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn og i en årrække besatte de ledende bestyrelsesposter i foreningen.

Foreningens første formand var således Erik Johansen (1832-1907), der var født og opvokset i Grumtoft få kilometer øst for Flensborg. Efter endt skolegang virkede han som hjælpelærer i sin fødeby, indtil han i 1852 kom til Skårup Seminarium i Danmark, hvorfra han senere fik sin lærereksamen. Efter endt eksamen virkede han et par år ved garnisonsskolen i Slesvig, indtil han søgte nordpå til Fredericia, hvor han blev ansat på byens borgerskoler og endte sin mangeårige lærergerning som skoleinspektør på Købmagergades Skole i Fredericia.²⁹ Med sig fra garnisonsskolen i Slesvig havde Erik Johansen en anbefaling fra garnisonspræsten, der i rosede vendinger beskrev, hvordan han udover at være en dygtig lærer "har været sin konge en tro undersåt, han har været mig en trofast støtte i at værgе om fædrelandets ret og ære; hans hjerte slår varmt for Danmark; på jorden kender han intet andet fædreland".³⁰

Erik Johansen ankom allerede før Preussens overtagelse af hertugdømmet Slesvig i 1864 til Fredericia og skabte sig her en karriere inden for skolevæsenet. Han blev derfor ikke tvunget væk fra lærergerningen i Slesvig på grund af kravet om troskabsed til den preussiske konge som mange andre dansksindede lærere efter 1864.³¹ Alligevel har sønderjy-

Erik Johansen (1832-1907) var den første formand for Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn, der blev stiftet i 1889. Hans mangeårige arbejde og indsats for at uddanne ungdommen gav ham Dannebrogordenen samt fortjenstmedaljen i sølv. Billedet er fra cirka 1900. Fotograf: Carl Christensen. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn.

dernes forhold under preussisk styre optaget ham, idet han var en af initiativtagerne til Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn i 1889 og bestred formandskabet indtil 1892.³² Derudover har hans arbejde for den sønderjyske sag sat synlige og varige spor i bybilledet i Fredericia. I forbindelse med byggeriet af den nye borgerskole i Fredericia i 1898 blev der på skolens gavl monteret et sandstensrelief med Fredericias byvåben sammen med inskriptionen "Mænd med faste hjerter. Det er Danmarks mål" fra digtet "Brat af slaget rammet" af Frederik Paludan-Müller. Digtet er skrevet i efteråret 1864, efter at Danmark havde tabt Slesvig, Holsten og Lauenborg til Preussen, og digtet var en kampsang, der udtrykte de fremtidsmål, Danmark ifølge digteren måtte have efter nederlaget. Målet var at genvinde Slesvig, og midlet hertil var en viljefast ungdom, som var parat til som voksne at tage kampen for det tabte land op. Gavlen inskription skulle derfor minde om, hvad formålet med undervisningen var, og Erik Johansen har sandsynligvis som den første skoleinspektør på skolen spillet en central rolle i valget af inskriptionen med dens håb om Slesvigs genforening med Danmark. Ved en senere udvidelse af skolen med en pigeafdeling i 1913 opsattes endnu et relief med flere strofer fra digtet med henvisning til det kvindelige køns deltagelse i kampen for at genvinde Slesvig: "Fromme stærke kvinder. Det er Danmarks mål". Skolens udvidelse foregik imidlertid efter Erik Johansens død, og han har derfor ikke haft en rolle i valget af sidstnævnte relief.

På gavlene af den tidligere Købmagergade Skole i Fredericia ses to sandstensrelieffer med inskriptioner og Fredericias byvåben. Billedet viser relieffet på vestfløjen fra 1898. Købmagergade Skole blev indviet som drengekole (vestfløjen) i 1900 og senere udvidet med pigeskole i 1913. Gavlenes inskriptioner er citater fra digtet "Brat af slaget rammet" af Frederik Paludan-Müller. Det er skrevet i efteråret 1864, efter at Danmark havde tabt Slesvig, Holsten og Lauenborg til Preussen. Digtet var en kampsang, der udtrykte de fremtidsmål, Danmark ifølge digteren måtte have efter nederlaget. Målet var at genvinde Slesvig, og midlet hertil var en viljefast ungdom, som var parat til på et senere tidspunkt at tage kampen for det tabte land op. Foto: Museerne i Fredericia.

Endnu en lærer, Christen Johannsen (1850-1940), der var født og opvokset i Nybøl i Sønderborg Amt, var initiativtager til stiftelsen af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn i 1889. Fotograf: Carl Christensen. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn.

En anden repræsentant fra lærerstanden og initiativtager til foreningen var inspektør Christen Johansen fra Det Kgl. Døvstummeinstitut i Fredericia. Han var ligeledes indfødt sønderjyde og uddannet på Skårup Seminarium i Danmark.³³ Han blev færdiguddannet efter Preussens overtagelse af herredømmet i hertugdømmet Slesvig i 1864, og han har derfor ikke kunnet udføre sit hverv som lærer her uden at aflægge ed til den preussiske konge. I en nekrolog i forbindelse med hans død beskrives hans motivation for at kæmpe for den sønderjyske sag: "Som 14 års dreng oplevede han krigen [2. Slesvigske Krig i 1864] og overværede blandt andet den scene, da en dansk dragon blev overrasket og dræbt og bagefter båret ind i et hus ved vejen og begravet i haven. Disse barndoms minder prægede Johannsens sind, og han blev en stærkt patriotisk mand hele sit liv".³⁴

Fødestedskriteriet til debat

Det var imidlertid ikke alle medlemmer af de sønderjyske foreninger, der havde personlige erfaringer med sig fra livet under preussisk herredømme. Ifølge Troels Fink og Axel Johnsen frafaldt de fleste sønderjyske foreninger med tiden fødestedskriteriet ved medlemskab for at opretholde foreningernes medlemstal og dermed levedygtighed.³⁵ Det betød, at medlemmer af foreningerne ikke længere skulle være indfødte sønderjyder, og denne udvikling sås også i Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn. Allerede få år efter foreningens stiftelse kom fødestedskriteriet til debat og førte til splittelse blandt de stiftende medlemmer. Sagen tages op første gang den 9. september 1892, men behandlingen af sagen blev udskudt ad flere omgange – sandsynligvis fordi bestyrelsen afventede foreningens første formand, Erik Johannsens, mening om sagen. Erik Johannsen havde i 1892 afgivet formandsposten til Christen Johansen på grund af sygdom, men han bestred fortsat næstformandsposten i foreningen, om end hans sygdom gjorde ham fraværende i bestyrelsesarbejdet.³⁶ Sagen var imidlertid aktuel, idet foreningen mistede medlemmer, og bestyrelsen forberedte derfor en revidering af foreningens love til generalforsamlingen i februar 1893, hvor der blev slækket på kravene til medlemsoptagelse, så medlemmer af foreningen ikke længere skulle være indfødte sønderjyder, ligesom tillidsposter i foreningen skulle kunne bestrides af ikke-sønderjyder.³⁷ Som optakt til generalforsamlingen besluttede bestyrelsen tillige at reklamere for foreningen i de lokale aviser, hvor bestyrelsen

opfordrede patriotiske mænd og altså ikke kun herboende sønderjyder til at indmelde sig: "Det vedtages at udsende et opråb for at formå patriotiske mænd i Fredericia og omegn til at indtræde som medlemmer i foreningen".³⁸ *Fredericia Dagblad* gengav dagen efter generalforsamlingen, hvordan formanden, Christen Johansen, havde forklaret årsagen til revideringen af lovene til de fremmødte medlemmer:

Formanden satte derefter det sidste punkt på dagsordenen: Forandring af lovene, under forhandling, idet han bemærkede, at da man begyndte at stifte de sønderjyske foreninger, var man ikke rigtig klar over deres virkemåde; man havde nærmest tænkt sig dem som selskaber af herboende sønderjyder eller folk, som havde opholdt sig dernede i en længere årrække, hvorfor sønderjyder efter de gamle love havde fortrinsvis adgang til foreningens tillidsposter og indflydelse på visse afgørelser. Efterhånden som man var kommen ind på at optage også ikke-sønderjyder i foreningen, var de gamle loves bestemmelse imidlertid uretfærdige, og man foreslog derfor i de ny love lige ret for alle medlemmer.³⁹

Ifølge avisen blev ændringsforslaget ivrigt debatteret på generalforsamlingen, hvorefter forslaget blev enstemmigt vedtaget af de fremmødte medlemmer. Det var imidlertid ikke alle siddende bestyrelsesmedlemmer, der deltog i generalforsamlingen. Fraværende var foreningens første formand, Erik Johansen. Efter generalforsamlingen konstitueredes bestyrelsen med Christen Johansen som formand. Kasserer og sekretær blev ligeledes valgt, mens valget af næstformanden blev udsat til et senere møde.⁴⁰ Bestyrelsen afventede tydeligvis Erik Johansen, der heller ikke deltog i dette møde i forhold til sit ønske om fortsat at beklæde næstformandsposten. Nogle uger senere afvikledes endnu et bestyrelsesmøde med kun ét punkt på dagsordenen, nemlig bestyrelsens modtagelse af en skrivelse fra Erik Johansen med en protest mod revisionen af lovene. Skrivelsen gengives således i forhandlingsprotokollen:

Idet min helbredstilstand hindrer mig i at gå ud i aften, meddeles herved de herrer bestyrelsesmedlemmer, at jeg ikke kan underskrive de mig efter generalforsamlingen til gennemsyn og underskrift tilstillede love for Sønderjysk Forening for Fredericia og Omegn. Da det er uden betydning her nærmere at motivere mit standpunkt i så henseende, idet bestyrelsen dog ikke nu kan forandre noget ved de allerede vedtagne love, så bemærkes kun, at det særlig er §§1 og 15, som jeg ikke kan tiltræde.⁴¹

Erik Johansen protesterede imod processen omkring revisionen af lovene, da han mente, at bestyrelsen havde undladt at indkalde til en ny generalforsamling 8 dage efterfølgende den første, som det ifølge lovene var angivet i §15, og derfor havde han ikke haft mulighed for at reagere i tide. Derudover protesterede han mod revisionen af formålsparagraffen, som i den nye version i 1893 lød således: "Foreningens formål er at vække og styrke interessen for den sønderjyske sag i moderlandet og på bedste måde virke i denne sags tjeneste. Dette søges fremmet ved afholdelse af foredrag og selskabelige sammenkomster, samt ved at anvende en del af foreningens midler i samme øjemed".⁴² Foreningens første vedtægter eksisterer ikke længere, men foreningens formålsparagraf gengives i en jubilæumsomtale i 1939: "Foreningens formål er, dels at udvikle samliv mellem de herværende sønderjyder, dels at støtte trængende danske sønderjyder fortrinsvis blandt foreningens medlemmer og dels at virke for danske sønderjyders interesser i det hele".⁴³ I formålsparagraffen i lovene fra 1893 er samlivet mellem herværende sønderjyder skrevet ud, ligesom støtten til trængende danske sønderjyder og foreningens virke for danske sønderjyders interesser er omskrevet til en mere generel passus omhandlende formålet at vække og styrke interessen for den sønderjyske sag i moderlandet og virke i denne sags tjeneste. Sagen fremhæves frem for det nære sociale samvær mellem foreningens medlemmer og økonomisk hjælp til sønderjyder lokalt i Fredericia. Med revisionen af foreningens love optog foreningen flere og flere medlemmer, som ikke var indfødte sønderjyder, men som interesserede sig for og kæmpede for den sønderjyske sag i Kongeriget, og i årene, der fulgte, blev tillidsposterne i foreningen tillige besat af personer, der ikke var født i Sønderjylland.

Uanset ordlyden i formålsparagraffen blev fødestedskriteriet opretholdt, når foreningen bistod med økonomisk hjælp til sønderjyder i Fredericia. I foreningens forhandlingsprotokoller og regnskaber ses løbende udgifter til understøttelse af – ofte navngivne – udviste sønderjyder i Fredericia samt økonomiske engangsbidrag til for eksempel rejsehjælp, sygehusophold eller lignende til sønderjyder.⁴⁴ For eksempel støttede foreningen ifølge forhandlingsprotokollen i 1897 "en døvstum sønderjysk pige med et pengebeløb på 20 kr. til en operation".⁴⁵ Et andet eksempel på de udviste sønderjyders situation i Kongeriget og foreningens støtte til en sådan trængende sønderjyde gives i *Fredericia Dagblads* referat fra generalforsamlingen i Sønderjysk Forening for Fredericia og Omegn i 1893: "Af posterne på regnskabet var der en udgift på 6 kr. til

en fordreven sønderjysk arbejdsmand, som med kort varsel var udvist fra Haderslev. Han havde flere børn, hvoraf en var krøbling. Hustruen var frugtsommelig, og han var aldeles blottet for subsistensmidler. Det var lykkedes at skaffe ham plads på Bloch og Andresens Fabrikker".⁴⁶ Udover økonomisk hjælp bistod foreningen altså også med medlemmernes netværk til at henvise de udviste sønderjyder til arbejde i det lokale erhvervsliv eller til for eksempel specialistbehandling af lidelser og sygdomme. Den døvstumme pige, der ifølge foreningens forhandlingsprotokol i 1897 fik hjælp til operation, trak sandsynligvis på den daværende formand i foreningen Christen Johansens netværk inden for døveverdenen, idet han var ansat som inspektør på Det Kgl. Døvstummeinstitut i Fredericia. Ifølge forhandlingsprotokollen var det på hans foranledning, at bestyrelsen fik forslaget stillet om at støtte pigen, der i sagsbeskrivelsen gentagne gange fremhæves som født i Sønderjylland.

Aktiviteter til støtte for den sønderjyske sag

For at fastholde medlemmernes interesse for den sønderjyske sag samt vinde nye medlemmer var foreningens aktiviteter til støtte for den sønderjyske sag afgørende. Foreningens forhandlingsprotokoller og regnskabsbøger afslører løbende udgifter til besøg af sønderjyder i Fredericia for at opretholde den direkte forbindelse over Kongeåen. I juli 1892 for eksempel besøgte en delegation af sønderjyder Fredericia. Delegationen sejlede fra Sønderborg til Fredericia, hvor de ifølge den efterfølgende beskrivelse i *Fredericia Dagblad* havde en fortrinlig tur, og de var overordentlig veltilfredse med opholdet i byen og glade for den store venlighed, som alle havde vist dem.⁴⁷

Ifølge beskrivelsen i avisen var byen flagmættet, og delegationen blev fulgt af et stort antal mennesker rundt til byens mange mindesmærker. Fredericia havde i 1892 flere markante mindesmærker fra de slesvigske krige, hvor Fredericia spillede en central rolle i både 1849 og igen i 1864. Mindesmærkernes reference til krigene var en synlig påmindelse for fredericianerne om samhørigheden med delegationen, og sønderjydernes dansk-nationale tilhørsforhold blev understreget i avisen ved beskrivelsen af delegationens overlegne kendskab til de fælles fædrelandssange: "Opmærksomme fredericianere må sikkert have lagt mærke til, at sønderjyderne var bedre kendte med vores fædrelandssange end de danske; heroppe kan man som regel kun et, eller højst 2 vers; men sønderjyderne kunne både 3 og 4".⁴⁸

På initiativ af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn besøgte en delegation af sønderjyder Fredericia den 11. juli 1892. De ankom med dampskibet Thor fra Sønderborg, hvorefter de havde et fuldt program med rundtur til mindesmærker i byen samt frokost og senere festmiddag på byens restauranter. Fotograf: ukendt. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn.

Besøget gav foreningens medlemmer og andre fredericianere mulighed for at lære sønderjyderne og deres kamp bedre at kende gennem det personlige møde og dermed understøtte fredericianernes samhørighed med sønderjyderne. Forhåbningen var, at foreningen opnåede yderligere støtte, både moralsk og økonomisk, gennem flere medlemskaber af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn, der i sidste ende gav yderligere støtte til den sønderjyske sag. Besøg fra Sønderjylland var vigtige for foreningen, hvilket ses i foreningens forhandlingsprotokol i forbindelse med planlægningen af den landsdækkende sammenslutning De Samvirkende Sønderjyske Foreningers årsmøde i Fredericia 24.-25. juli 1895. I forhandlingsprotokollen den 6. november 1894 gen-

giver bestyrelsesreferatet, at bestyrelsen arbejdede på, at "der til mødet indbydes en del unge sønderjyder", der ved detailplanlægningen i marts 1895 gengives til cirka 50 personer.⁴⁹ Ved årsmødet blev de unge sønderjyder budt velkommen på kajen i Fredericia med musik: "En del sønderjyder er i dag ankomne hertil pr. damper Freja af Sønderborg. Under indsejlingen i havnen spillede deres fuldtallige musikkorps danske nationalsange. I fornøjet sindsstemning gik man op i byen og beså de forskellige mindesmærker".⁵⁰ Endnu engang stod en rundtur til mindesmærkerne i Fredericia på programmet, og ved festmiddagen var festsalen særligt pyntet til lejligheden: "Salen var nydelig smykket med Dannebrog og talrige skjolde, som bar navnene på danskhedens førere i Sønderjylland i nutid og fortid og disses historiske ord".⁵¹

Den Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegns netværk med De Samvirkende Sønderjyske Foreninger og højtstående politikere, der kæmpede for den sønderjyske sag, blev endvidere tydeliggjort i forhandlingsprotokollen den 5. maj 1897: "Fra landdagsmand H.P. Hansen var anmeldt et besøg af unge sønderjyske landsmænd fra forskellige egne af Nordslesvig; antal cirka 50. Søndag d. 13. juni skulle de ankomme til Fredericia. Bestyrelsen vedtog at modtage besøget og at give gæsterne frokost".⁵² Besøget anvendtes af foreningen til at opdyrke interessen for den sønderjyske sag lokalt i Fredericia, og besøget blev stort annonceret i de lokale aviser med opfordring til fredericianerne om at flage på besøgsdagen: "For at berede de sønderjyske gæster en glæde og for at vise dem vor sympati, opfordrer vi til almindelig flagning. Der er jo næppe noget, de danske sønderjyder hellere ser, end vort kære Dannebrog!".⁵³

En anden måde at støtte den dansksindede befolkning syd for grænsen på var gennem indsamling af bøger, der blev sendt afsted fra Kongeriget. I foreningens forhandlingsprotokol den 29. december 1889 beskrives det for eksempel, at "bestyrelsen vedtog, at udgifter til reparation og forsendelse af bøger indsamlede til brug i Sønderjylland, afholdes af foreningens kasse"⁵⁴, og den 28. oktober 1891 vedtog foreningens bestyrelse "at der af vor forenings overskud for indeværende år anvendes 60 kr. til anskaffelse af et udvalg af skønlitteratur som grundlag for et bibliotek til efterskolen i Hejls".⁵⁵ Indsamlingen og forsendelsen af bøger var en central opgave i vedligeholdelsen af det danske sprog syd for grænsen, idet undervisningen i skolerne efter Preussens overtagelse var fortrinsvis tysk. De preussiske myndigheder kunne imidlertid ikke forhindre danske bøger i hjemmene.

Foreningen sørgede også for oplysning om den sønderjyske sag blandt foreningens medlemmer ved at give dem et abonnement på tidsskriftet *Sønderjyden* samt gennem indkøb af sangbøger udgivet af hovedorganisationen De Samvirkende Sønderjyske Foreninger i Danmark.⁵⁶ Derudover arrangerede foreningen foredrag i Fredericia og omegn omkring den sønderjyske sag med for eksempel den dansksindede grænselandspolitiker og redaktør Gustav Johannsen. Han var den dansksindede befolknings folkevalgte repræsentant i både Rigsdagen og Landdagen i Berlin og dermed frontfiguren i kampen for en genforening af Nordslesvig med Danmark indtil sin død i 1901. Den 5. juli 1889 gæstede Gustav Johannsen Ullerup ved Fredericia, hvor "den djærve sønderjyde" ifølge *Fredericia Dagblad* underholdt 3-400 mennesker med et foredrag omhandlende de danske sønderjyders ret til at holde fast ved deres politiske forhåbninger og til at modsætte sig enhver fortyskningsbestræbelse. Foredraget udløste ifølge avisen et uafbrudt og livligt bifald fra tilhørerne. Også grænselandspolitiker og den senere minister for sønderjyske anliggender H.P. Hansen blev inviteret til Fredericia for at holde foredrag i foreningen. Han var en ledende skikkelse i den politiske og foreningsmæssige organisering af den dansksindede befolkning syd for grænsen, og han kan tilskrives æren for at rejse spørgsmålet om Nordslesvigs indlemmelse i Danmark i oktober 1918 i den tyske Rigsdag, hvilket blev startskuddet til gennemførelsen af Genforeningen i 1920.⁵⁷ Foredragene var ofte velbesøgte og genererede nye medlemskaber til foreningen. Udover foredragsvirksomhed afviklede foreningen klubaftener for medlemmerne med aktiviteter som oplæsninger, diskussionsaftener og sociale aktiviteter som fællesspisning med efterfølgende dans samt sommerudflugter for at bidrage til det lokale netværk af ligesindede, der interesserede sig for den sønderjyske sag.

Omdrejningspunktet i foreningens første årti var netværkspleje samt støtte og oplysning om den sønderjyske sag. Medlemmerne var fælles om interessen og kampen for den sønderjyske sag, mens de politiske modsætninger i form af begyndende partidannelser ikke var i fokus.⁵⁸ Det understreges af et referat fra generalforsamlingen i 1893 omkring omdeling blandt medlemmerne af artikler fra "et større antal blade, som [sker] uden hensyn til partifarve; de indre politiske stridigheder befatter foreningen sig fremfor alt ikke med".⁵⁹ Samme holdning pointeres i foreningens love i paragraf 16 fra 1893: "Drøftelse af indre politiske spørgsmål tilstedes ikke ved foreningens sammenkomster, lige-

som foreningen i det hele taget ikke må tage del i den indre politiske bevægelse".⁶⁰ De øgede politiske spændinger syd for grænsen omkring århundredskiftet forstærkede imidlertid de politiske diskussioner i foreningen og trængte de sociale aktiviteter i baggrunden.

Den politiske kamp for den sønderjyske sag skærpes

I 1897 blev Ernst Mathias von Köller indsat som Slesvig-Holstens overpræsident, og med ham blev den såkaldte Köllerpolitik indført, som skærpede de tyske myndigheders kurs over for den dansksindede befolkning. Allerede i 1880'erne var germaniseringspolitikken blevet indført, men med von Köller blev politikken mere aggressiv og rettet mod danske statsborgere i Slesvig, de såkaldte optanter, der i hundredvis blev udvist eller på anden måde chikaneret.⁶¹ Optanter var personer, der i tiden efter 1864 havde valgt at forblive danske statsborgere, selvom de boede i Slesvig. Dermed slap de for tysk værnepligt, men var også sårbare over for myndighedernes repressalier. Samtidig blev tjenestefolk, der kom fra Danmark, men boede og arbejdede på gårde syd for grænsen, også udvist i stort antal. Hensigten var at ramme de dansksindede gårdmænd, som var ryggraden i den danske agitation, men typisk havde preussisk statsborgerskab og derfor ikke kunne udvises. Dermed blev den dansksindede befolkning ramt på økonomien i forhold til manglende arbejdskraft, hvorved de preussiske myndigheder håbede at afholde dem fra at deltage i den danske bevægelse.⁶²

Den tilspidsede situation blev nøje fulgt i Kongeriget, også i Fredericia, hvor de lokale aviser løbende gengav nyheder fra nationale aviser og nyhedstjenester vedrørende udvisningerne: "Udvisning. Flensborg den 4. juli. Hos gårdmand Riis i Stenderup ved Toftlund er en karl bleven udvist med 48 timers frist".⁶³ De lokale aviser fulgte op med artikler, der viste tydelig sympati for den trængte dansksindede befolkning. For eksempel gengav *Fredericia Dagblad* ordret en artikel fra *Flensborg Avis* om et politisk møde i Nybøl i Sundeved sogn den 30. januar 1899:

Forsamlingen protesterer imod de angreb, vor presse og vores førere, særligt landdagsmand Hanssen, i denne tid stadigt er udsatte for. Den erklærer sig i sin helhed i fuld overensstemmelse med vor presse og vore ledende mænds varetægelse af vore efter de preussiske love tilladte, berettigede interesser. Vi afviser harmfuldt enhver beskyldning for uselvstændigt at lade os lede af betalte agitatorer.⁶⁴

I slutningen af 1898 og starten af 1899 kan man af referaterne i forhandlingsprotokollen for Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn se en voksende bekymring for den tilspidsede situation syd for grænsen, og bekymringerne lagde en dæmper på foreningens aktiviteter: "På grund af de alvorlige forhold i Sønderjylland vedtoges det indtil videre at udsætte den påtænkte koncert med påfølgende bal og i stedet derfor at foranstalte et møde med foredrag af en sønderjyde".⁶⁵ Bestyrelsens beslutning blev gentaget i en beskrivelse i *Fredericia Dagblad* af den efterfølgende generalforsamling i foreningen: "I det forløbne efterår var der på grund af udvisningerne fra Sønderjylland ikke foranstaltet fornøjelser for foreningens yngre medlemmer, idet man havde fundet det mindre passende under sådanne forhold at afholde dans m.m.". ⁶⁶ I referatet fra generalforsamlingen i forhandlingsprotokollen var tonen imidlertid noget hårdere: "Bestyrelsen har endnu ikke ladet afholde den sædvanlige koncert og bal på grund af den alvorlige og pirrelige stemning, der har været fremherskende på begge sider af grænsen, fremkaldt af de præjssiske autoriteters hårde fremfærd i Sønderjylland".⁶⁷ Derefter mødtes bestyrelsen ikke før august samme år, så bestyrelsen gjorde alvor af at drosle ned på foreningens aktiviteter.

Det kan imidlertid undre, at foreningen ikke fortsatte foredragsvirksomheden, da denne bidrog til at oplyse om forholdene syd for grænsen og dermed fastholde interessen for den sønderjyske sag, eller at foreningen ikke bibeholdt, alternativt oprustede, i forhold til indsamlingsvirksomhed af enten pengebeløb eller bøger til den dansksindede befolkning syd for grænsen, når nu foreningens bestyrelse var bekendt med den tilspidsede situation. Neddroslingen tyder imidlertid på en bestyrelse i dyb splittelse og uenighed omkring situationens alvor, hvor de ikke kunne mødes og diskutere uenighederne i fællesskab.

I efteråret 1899 genoptog foreningen foredragsvirksomheden, dog uden den efterfølgende dans og dermed sociale sammenkomst. Dansespørgsmålet skabte imidlertid fortsat en del debat i bestyrelsen, og bestyrelsen måtte bede om rådgivning fra overbestyrelsen i De Samvirkende Sønderjyske Foreninger: "Det overdroges til sekretæren, at tilskrive overbestyrelsens formand med anmodning om at lade overbestyrelsen træffe bestemmelse om dansespørgsmålet, for så vidt dette angår foreninger".⁶⁸ Svaret fra overbestyrelsen foranledigede, at flere mangeårige bestyrelsesmedlemmer ikke ønskede genvalg. I forhandlingsprotokollen opridses begivenhederne nøjternt med en oversigt

over, hvilke medlemmer der ikke ønskede genvalg⁶⁹, mens *Fredericia Dagblad* gav en uddybende beskrivelse af begivenhederne:

Formanden meddelte, at af de medlemmer, der efter tur skulle afgå, [...] var kun købmand Lorenzen Brink villig til at modtage genvalg. Desuden ønskede såvel formanden som de øvrige bestyrelsesmedlemmer med undtagelse af Vognsen at træde tilbage. Grunden hertil gjorde formanden nærmere rede for. I tidligere år havde bestyrelsen til formål at fremme foreningens trivsel og for at få bedre besøg ved foredragene arrangeret et par timers dans efter disse, men dette blev selvfølgelig indstillet, da den store udvisningsbyge gik hen over Sønderjylland. I efteråret, da byen nogenlunde var dreven over, kom spørgsmålet om, hvorvidt man skulle vende tilbage til det gamle program, frem i bestyrelsen, og her holdt da et mindretal på, at dansen ikke passede sammen med den gode sag. Man enedes om at henstille sagen til overbestyrelsens afgørelse, hvilken afgørelse gik den lokale bestyrelses flertal imod.⁷⁰

Flertallet i den lokale forenings bestyrelse var altså i konflikt med hovedorganisationen De Samvirkende Sønderjyske Foreninger i dansespørgsmålet, og det affødte massiv udskiftning i bestyrelsen. Konflikten viser splittelsen i bestyrelsen omkring foreningens formål og virke. Spørgsmålet fyldte fortsat på efterfølgende bestyrelsesmøder, hvor foreningen planlagde foredragsaktiviteter i tråd med overbestyrelsens anvisninger: "Efter foredraget gøres forsøg på at samle medlemmerne til selskabeligt samvær i lighed med, hvad der finder sted i andre sønderjyske foreninger".⁷¹

Det ændrede program affødte på den korte bane et faldende medlemstal i foreningen og mindre interesse for foreningens aktiviteter, hvilket afspejledes i formandens beretning om årets gang i foreningen til foreningens efterfølgende generalforsamling:

Man var som bekendt kommet ind i et noget andet spor end tidligere, idet dansen var strøgen; derved havde foreningen ganske vist mistet nogle medlemmer, som særlig interesserede sig for fornøjelser, men den havde til gengæld fået andre i stedet, og der var godt håb om, at foreningen kunne bevare sit nuværende medlemsantal. I årets løb var der afholdt 3 foredragsmøder, der beklageligvis ikke havde været så godt besøgte, som de havde fortjent.⁷²

Ifølge Troels Fink og Axel Johnsen repræsenterede Köller-tiden 1897-1901 et lavpunkt for den dansksindede befolkning syd for grænsen samtidig med, at de på grund af modstanden blev tømret tættere sammen i kampen mod den fælles fjende, det tyske kejserdømme og dettes aggressive germaniseringspolitik. Sammentømringen havde en afsmittende effekt på sympatien for den sønderjyske sag i Kongeriget og mobiliserede en stigning i medlemstal i de eksisterende foreninger samt oprettelsen af nye foreninger i Kongeriget.⁷³ I Fredericia skete der imidlertid det modsatte på den korte bane i forhold til medlemstallet, der i 1899-1901 faldt på grund af konflikten i bestyrelsen og den ændrede kurs i foreningens aktiviteter. Derimod skærpedes den politiske profil i foreningen på baggrund af konflikten, og medlemstallet steg efterfølgende.⁷⁴

Peter Vognsen (1842-1913), der var medstifter af foreningen i 1889 og havde været medlem af bestyrelsen siden oprettelsen, var fortaler for den skærpede politiske linje i foreningen. Han var som den ene af to bestyrelsesmedlemmer blevet på posten efter generalforsamlingen den 30. januar 1900, hvor de resterende bestyrelsesmedlemmer gik af. Han var født og opvokset på en gård i Hoptrup ved Haderslev, og efter endt læreruddannelse ved Skårup Seminarium i 1863 fik han ansættelse ved den danske skole i Flensborg. Efter krigen i 1864 lukkede de preussiske myndigheder imidlertid skolen, og han søgte embede i Fredericia.⁷⁵

Peter Vognsen var sandsynligvis en af de lærere, som nægtede at aflægge troskabsed til den preussiske konge og derfor måtte opgive sin lærergerning i Slesvig til fordel for Kongeriget.⁷⁶ Peter Vognsens baggrund skabte derfor grobund for hans engagement i stiftelsen af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn i 1889 og senere i driften af foreningen både som sekretær og som formand. Han overtog formandsposten i 1900 efter den store udskiftning af bestyrelsen, og han varetog hvervet indtil sin død i 1913.

I hans formandsperiode viser en gennemgang af referaterne fra generalforsamlingerne et fokus på en skærpet politisk linje i foreningen i form af oplysningsvirksomhed omkring forholdene syd for grænsen samt indsamling af danske bøger og hæfter til den dansksindede befolkning her. For eksempel gengives det i et referat fra generalforsamlingen i 1904, at "man i år havde sendt et langt større antal bøger og hæfter til Sprogforeningen end noget tidligere år".⁷⁷ Den politiske linje i foreningen skærpedes altså som følge af Preussens aggressive germaniseringspolitik mod den dansksindede befolkning, og denne linje blev fastholdt under Peter Vognsen. I en omtale i *Fredericia Dagblad* i 1912 i

Peter Vognsen (1842-1913) udvandrede til Kongeriget efter Preussens overtagelse af hertugdømmet Slesvig i 1864. Han blev lærer og kordegn i Trinitatis Sogn i Fredericia, ligesom han var en af initiativtagerne til Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegn i 1889 og senere blev formand 1900-1913. I Fredericia mødte han sin kommende ægtefælle, Margrethe Sofie Voss, som ligeledes var indfødt sønderjyde. På billedet ses Peter Vognsen på bagerste række i midten sammen med sin familie på Østerstrand i Fredericia omkring århundredskiftet. Fotograf: Ludvig Lippert. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn.

forbindelse med sin pensionering fik Peter Vognsen følgende skudsmål med på vejen: "Vognsen har gjort et overordentlig stort arbejde for at vække forståelse for den sønderjyske sags betydning".⁷⁸ Den skærpede politiske linje affødte endvidere direkte økonomisk støtte til det politiske arbejde for den sønderjyske sag. Dette ses for eksempel i referatet fra et bestyrelsesmøde den 28. maj 1906, hvor foreningen gav et økonomisk bidrag til grænselandspolitikeren H.P. Hanssens virke:

Fra forretningsudvalget forelå en fortrolig anmodning om at samle bidrag, bestemt til anvendelse til en gave til H.P. Hanssen når han har udstået den ham idømte 3 måneders fængselsstraf. Gaven er tænkt at skulle anvendes til rekreation efter fængselsopholdet. Bestyrelsens medlemmer vedtog at foretage en indsamling i ovennævnte øjemed blandt foreningens medlemmer med flere.⁷⁹

Optakten til Genforeningen i 1920

Under 1. verdenskrig 1914-1918 blev der ifølge forhandlingsprotokollen fra Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegn kun afholdt et enkelt møde om året. Det skyldtes dels, at trafikken hen over grænsen var vanskelig på grund af krigsudbruddet, hvilket besværliggjorde afviklingen af arrangementer med foredragsholdere, der kom fra egne syd for grænsen. Dels skyldtes det også at foreningen fra hovedbestyrelsen i København havde fået besked på at gå stille med dørene på grund af usikkerhed omkring krigens udfald og de deraf frygtede konsekvenser for den dansksindede befolkning syd for grænsen eller fjendtlige troppeangreb i Danmark, som kunne udgøre en sikkerhedsrisiko for foreningens medlemmer.⁸⁰

I forhandlingsprotokollen den 15. september 1916 beskriver formanden for foreningen, stationsforstander Dahl, forholdsreglerne omkring foreningens håndtering af medlemmers oplysninger i forhold til usikkerhederne som følge af krigen:

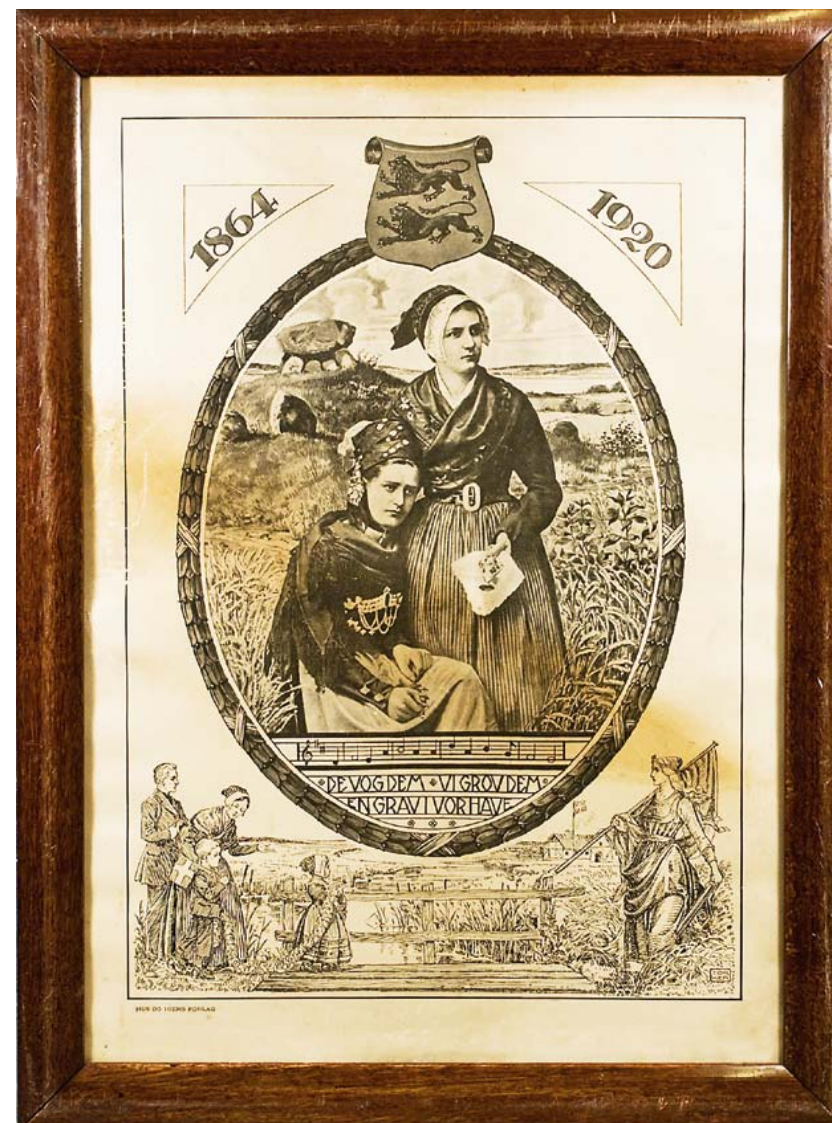
Da vi jo ikke ved fra dag til dag, hvad der kan ske, tillader jeg mig at henstille til dem, både i det almindeliges og egen interesse, at bringe til side eller tilintetgøre alle papirer, vore forenings, den sønderjyske sag eller sønderjyderne vedrørende, også breve, Sønderjyden [et tidsskrift], årslistes, regnskaber m.m. Kort sagt alt, hvad der under en mulig indrykning af fremmede tropper kan virke kompromitterende.⁸¹

Formuleringen i forhandlingsprotokollen stammede fra en skrivelse, som formanden for De Samvirkende Sønderjyske Foreninger havde sendt til formændene for de sønderjyske foreninger efter krigsudbruddet i 1914.⁸² Denne linje fulgte Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegn, hvilket bekræftes af et referat fra generalforsamlingen i 1917: "Formanden aflagde beretningen om virksomheden i de tre forløbne år siden sidste generalforsamling; udover et foredrag af pastor Jensen den 15. september 1916 er der – på grund af de vanskelige forhold udadtil – intet foretaget".⁸³ De udadvendte aktiviteter nedtonedes altså under krigen. Til gengæld afslører foreningens regnskabsbøger, at den økonomiske støtte til trængende sønderjyder i Fredericia og omegn fortsatte på samme, og faktisk højere, niveau end før krigen⁸⁴. Foreningens bestyrelse varetog dermed foreningens formål og virke på et mindre åbent grundlag af forsigtighedshensyn.

Med afslutningen af 1. verdenskrig i 1918 var lettelsen stor blandt foreningens medlemmer. Sammen med andre sønderjyske foreninger glædede de sig over hjemkomsten af sønderjyske krigsfanger fra fangelejre i Frankrig, England og Rusland. I marts-juli 1919 ankom flere hundrede sønderjyske krigsfanger med dansk sindelag til København, Odense, Aarhus og Vejle med dampskibe for derfra at rejse videre til hjemstavnene i Sønderjylland.⁸⁵ Som trafikalt knudepunkt for tog- og skibstrafikken i Danmark rejste flere af de sønderjyske krigsfanger igennem Fredericia. Den 25. august 1919 ankom 180 krigsfanger til Fredericia med krydseren HEJMDAL og fortsatte rejsen sydpå med tog eller anden befordring. Ifølge en tale til Sønderjydsk Forening i Fredericia og Omegns 50 års jubilæum i 1939 spillede foreningen en central rolle ved krigsfangernes ankomst til Fredericia. Krigsfangerne blev "hilst hjertelig velkommen af en tusindtallig skare. Vore gæster blev ført fra svovlsyrehavnen, hvor skibet lagde til – til Sjællandsgades skole, hvor de i gymnastiksalen hver fik udleveret forskellige småting og anvist kvarter. Om aftenen var der stor fest på Købestævnet for gæster og kvarterværter, hvor byen var vært".⁸⁶

Med Versaillestraktatens bestemmelser vedrørende grænsedragningen i Slesvig vedtaget den 28. juni 1919 blev det besluttet, at der skulle holdes folkeafstemning i Nordslesvig (Zone 1) og Mellemslesvig (Zone 2) om placeringen af grænsen mellem Danmark og Tyskland. Folkeafstemningen i første afstemningszone blev fastsat til den 10. februar, ligesom det blev besluttet, at afstemningen i anden zone skulle afholdes senest fem uger efter denne afstemning. Op til afstemningerne fyldtes de lokale avisers spalter med opfordringer til herboende sønderjyder om at stemme: "Sig til enhver sønderjyde, der er bosat indenfor Kongerigets grænser, at det er en æressag og en æresplicht for ham at rejse ned og stemme".⁸⁷ De, der måtte stemme, skulle have været født i afstemningsområderne eller bosat der før 1. januar 1900, og de skulle være fyldt 20 år. Det var ikke kun i aviserne i Fredericia, at herboende sønderjyder blev opfordret til at deltage i afstemningerne. Opfordringerne blev også givet i private hjem og i gaderne gennem ophængning af plakater, der var rigt illustrerede med nationale ikoner og digte.

Opfordringer til herboende sønderjyder om at stemme ved afstemningerne var dermed tilgængelige og synlige i Fredericia og omegn op til afstemningerne i 1920 – dog ikke med Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn som afsender. Ifølge Axel Johnsen delte de sønderjyske foreninger i Danmark sig grundlæggende i to lejre op til afstemningerne

Indrammet plakat af De Sønderjyske Piger med forfatteren Holger Drachmanns digt "De vog dem; vi grov dem en grav i vor have", der har hængt hos Maren og Jørgen Aamand i Trelde nord for Fredericia på slægtsgården "Virkelyst". Foto: Museerne i Fredericia.

i forhold til, om foreningerne syntes, at deres opgave nu var løst, eller om de skulle forsøge at påvirke den politiske beslutningsproces omhandlende afstemningszoner og grænsedragning.⁸⁸ Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn tilhørte sandsynligvis den fløj, der mente, at deres opgave nu var løst, eller hvor bestyrelsen valgte ikke at involvere sig i de politiske spørgsmål, der blussede op i tiden op til afstemningerne. Et eksempel på dette ses i foreningens forhandlingsprotokol med referater fra bestyrelsesmøder i februar 1919, hvor bestyrelsen takkede nej til at deltage i et møde i København initieret af grupperingerne To Løver og Sønderjydsk Forening for København. Afbuddet til mødet blev først afklaret efter et større møde i Vejle med repræsentanter fra andre sønderjyske foreninger i regionen, og konklusionen derefter var klar: "Det vedtoges, at bestyrelsen ikke vil sende repræsentanter til mødet i Kbh. d. 13. ds, men forbeholde sig sin stilling til de resolutioner, som måtte fremkomme".⁸⁹ Bestyrelsen i Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn forholdt sig altså afventende og neutral i forhold til holdnings-tilkendegivelser fra de to foreninger To Løver og Sønderjydsk Forening for København, der ifølge Axel Johnsen var aktivistisk indstillede grupper, der ønskede at diskutere afstemningszoner og grænsedragning så langt mod syd som ved Dannevirke.⁹⁰

Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn fulgte derfor med al sandsynlighed hovedparten af de sønderjyske foreninger i Kongeriget, som mente, at den demokratiske proces omkring afstemningerne i Nord- og Mellemslesvig lå i trygge hænder hos regeringen og internationale instanser og derfor fulgte opfordringen fra De Samvirkende Sønderjyske Foreninger om at forholde sig neutrale til de politiske spørgsmål. Samtidig var man i foreningerne bevidste om risikoen for mulige sprængninger af foreningerne, hvis bestyrelserne åbnede for en diskussion af disse spørgsmål.⁹¹ Aktivitetsniveauet i Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn blev derfor ikke højnet i forbindelse med afstemningerne i Nord- og Mellemslesvig i 1920. Foreningen afviklede godt nok oplysende foredrag om den sønderjyske sag i årene 1918-1920, men på samme niveau som før 1. verdenskrig.

Resultatet af folkeafstemningerne i februar og marts 1920 var klart, idet 75 % stemte dansk i Zone 1, mens 80 % stemte tysk i Zone 2. Ved Genforeningen et par måneder senere blev Nordslesvig indlemmet i Kongeriget Danmark. Den Sønderjyske Forening for Fredericia og Omegn blev efterfølgende, ligesom resten af landets sønderjyske foreninger, organiseret i den landsdækkende Grænseforeningen. Fokus

blev herefter forskudt fra Nordslesvig til Sydslesvig, og her mere end 100 år efter Genforeningen er foreningens formål fortsat at støtte danskheden i grænselandet.⁹²

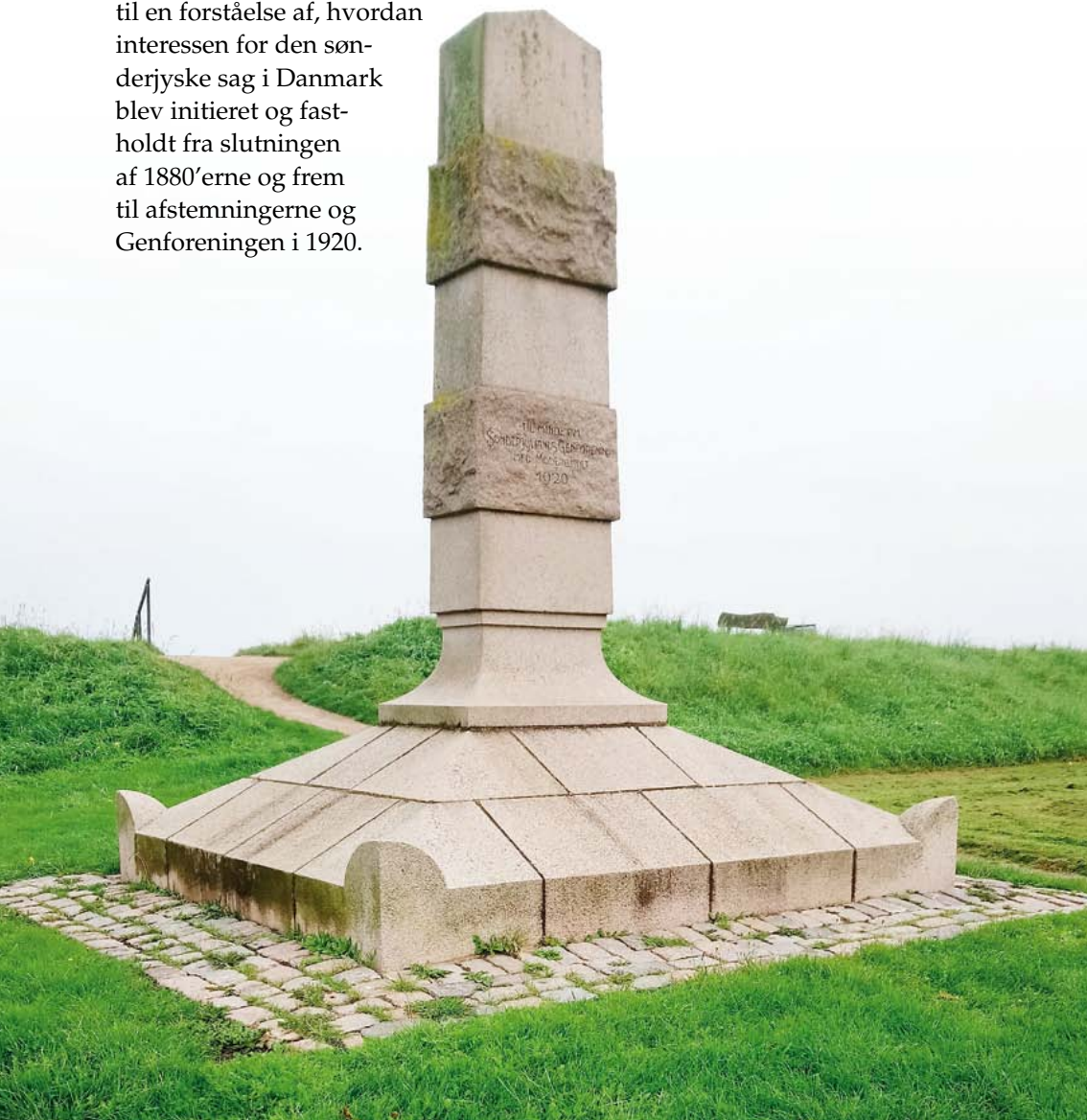
Konklusion

I 1889 blev Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn stiftet i forbindelse med en omfattende bølge af grundlæggelser af sønderjyske foreninger i hele Kongeriget. Medlemmerne strømmede til foreningerne for at støtte den sønderjyske sag, hvor de ønskede at vise de dansksindede syd for grænsen, at de ikke var glemt. Initiativet til dannelsen af foreningen i Fredericia kom efter et fællesmøde i 1888 med deltagelse af flere sønderjyske foreninger, hvorved inspirationen til udformning af vedtægter, herunder formålsparagraf med videre, blev udformet, men allerede før dannelsen af foreningen var der blandt fredericianerne en udbredt bevidsthed om forholdene syd for grænsen, hvilket skabte grobund for dannelsen af en forening lokalt.

I foreningens tidlige år var det et krav, at medlemmerne var indfødte sønderjyder, hvilket afspejledes i foreningens medlemsskare og bestyrelsessammensætning, men efter få år blev fødestedskriteriet afskaffet for at sikre foreningens levedygtighed. Gennem undersøgelser af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegns forhandlingsprotokoller og regnskaber samt datidens lokale aviser 1889-1920 vises konkrete eksempler på, hvordan foreningens medlemmer arbejdede med at fremme interessen for den sønderjyske sag lokalt samt bidrog til de dansksindede sønderjyders fortsatte tilknytning til Danmark og det danske sprog. Hovedaktiviteterne i foreningen var i overvejende grad kulturelle og sociale, idet foreningen forestod bogindsamlinger til dansksindede syd for grænsen, indkøb af sangbøger og abonnementer på relevante tidsskrifter til oplysning af medlemmerne, foredrag af oplysende karakter om forholdene syd for grænsen, besøg af sønderjyder for at opretholde kontakten over Kongeåen og økonomisk hjælp til udviste sønderjyder bosiddende i Fredericia.

I foreningens tidlige år efterfulgtes aktiviteterne af sociale arrangementer som klubaftener, fællesspisning, dans og lignende for at opretholde netværket sønderjyder og ligesindede imellem. Undersøgelsen har vist, at foreningens aktiviteter ændredes en smule efterhånden som den politiske kamp for den sønderjyske sag skærpedes grundet de preussiske myndigheders mere og mere aggressive germaniserings-

politik over for den dansksindede befolkning. Hovedaktiviteterne i foreningen var fortsat kulturelle og sociale, men foreningens fokus på kampen for den sønderjyske sag skærpedes fra 1900 og fremefter. Den skærpede kurs i foreningen førte med tiden til en udvidet medlemskare, der støttede op om kampen for den sønderjyske sag, støtte til trængende sønderjyder lokalt samt opretholdelse af forbindelsen til den dansksindede befolkning syd for grænsen helt frem til afstemningerne og Genforeningen i 1920. Undersøgelsen af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn giver dermed et kildenært mikrohistorisk bidrag til en forståelse af, hvordan interessen for den sønderjyske sag i Danmark blev initieret og fastholdt fra slutningen af 1880'erne og frem til afstemningerne og Genforeningen i 1920.

På Øster Vold i Fredericia står Genforeningsmonumentet, der oprindeligt blev rejst på Prinsessens Bastion i december 1920. En kreds af fremtrædende borgere uden forbindelse til ledende medlemmer af Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn nedsatte en komité allerede i december 1919 med formålet at rejse et mindesmærke for Sønderjyllands Genforening med moderlandet. Komitéen påberåbte sig vigtigheden af monumentet i Fredericia som et symbol på afslutningen af de to slesvigske krige, som havde sat mærkbare aftryk på byen og gjort Fredericia kendt som mindernes og mindesmærkernes by. Foto: Museerne i Fredericia.

KILDER

Utrykte kilder:

Lokallhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn (LAFO):

A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn: løbenr. 2 vedr. forhandlingsprotokoller 1889-1940; løbenr. 8 vedr. regnskabsprotokol 1912-1965; løbenr. 57 vedr. Love for Sønderjydsk Forening 1893 samt løbenr. 3 vedr. udklip om foreningens 100-årsjubilæum i 1989.

A2900: Privatarxiv for Erik Johansen: løbenr. 1 vedr. personlige papirer 1857-1860, herunder anbefalinger fra Slesvig; løbenr. 2 vedr. 25- og 50-årsjubilæum 1883-1907 i lærergemingen i Fredericia, herunder fortjenstmedalje tilkendt i 1907.

Uden nummer: Navneregister til Folketællingen 1. februar 1860 i Fredericia Købstad.

Uden nummer: Fødestedsregister til Folketællingen 1. februar 1890 i Fredericia Købstad.

Trykte kilder:

Fredericia Avis 1889 og 1920.

Fredericia Dagblad 1888, 1892, 1893, 1895, 1897, 1899, 1900, 1901, 1904, 1912, 1919, 1920 og 1940.

Elbobladet 1989.

LITTERATUR

- Barløse, Børge L.: *Lærerstand i Sydslesvig fra reformationen til 1864*, Aabenraa 1981.
- Fink, Troels: *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongedænen 1864-1914*, I-II, Aabenraa 1999.
- Friche, Lisbet: *Alle tiders døve børn. Fra det kongelige døvstummeinstitut til Fredericiaskolen*, Aalborg 2005.
- Hamming, Thorkild: "Kolding og sønderjyderne", *Koldingbogen* 1988, s. 43-56.
- Hansen, Hans Schultz: *Det sønderjyske landbrugs historie - 1830-1993*, Aabenraa 1994.

NOTER

- 1 Fink 1999, I, s. 13; Hansen 2009, s. 135f.
- 2 Hansen 2009, s. 263f.
- 3 Fink 1999, I, s. 92; Hansen 2009, s. 187f., 199ff.
- 4 LAFO: Fødestedsregister til Folketællingen 1. februar 1890 i Fredericia Købstad.
- 5 Fink 1999, I, s. 143ff.; Johnsen 2019, s. 31.
- 6 Fink 1999, I, s. 46ff., s. 135ff., II, s. 9ff.; Johnsen 2019, s. 27f.; Hansen 2009, s. 204ff..
- 7 Fink 1999, I, s. 92; Hansen 2009, s. 187f., 199ff.
- 8 Fink 1999, I, s. 36f.
- 9 Fink 1999, I, s. 143f., 150f.; Johnsen 2019, s. 26, s. 31-34; Hansen 2009, s. 210f.
- 10 Fink 1999, I, s. 149f.; Johnsen 2019, s. 34f., Hamming 1988, s. 43f.
- 11 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn: Forhandlingsprotokol for Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn.
- 12 Hamming 1988, s. 43f.
- 13 LAFO: A395 - Grænseforeningen for Fredericia og Omegn: Forhandlingsprotokol, 11.09.1890.
- 14 Fink 1999, I, s. 98f.
- 15 *Fredericia Dagblad* 23.06.1884.
- 16 *Fredericia Avis* 28.05.1889
- 17 *Fredericia Dagblad* 23.11.1888

- Hansen, Hans Schultz m.fl. (red.): *Sønderjyllands historie efter 1815*, II, Aabenraa 2009.
- Hansen, Hans Schultz: *De danske sønderjyderes førstemand: H.P. Hanssen 1862-1914*, Aabenraa 2018.
- Johnsen, Axel: *Grænsen, folket og staten: Grænseforeningens historie 1920-2020*, Grænseforeningen 2019.
- Rasmussen, René: "Sønderjyder i allieret krigsfangenskab", I Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2006, s. 203-222
- 18 Fink 1999, I, s. 18; Johnsen 2019, s. 28; Hansen 2009, s. 201f.
 - 19 Fink 1999, I, s. 150f.; Johnsen 2019, s. 35
 - 20 LAFO: A395 - Grænseforeningen for Fredericia og Omegn: Forhandlingsprotokol for Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn, Stiftelsesmødet 30. maj, 1889.
 - 21 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - manuskript til 50 års jubilæumstale, 30.05.1939; *Fredericia Dagblad*, 26.01.1912 samt *Elbobladet*, 12.04.1989.
 - 22 Fink 1999, I, s. 92ff.; Johnsen 2019, s. 28; Hansen 2009, s. 152; s. 200ff.
 - 23 LAFO: Fødestedsregister til Folketællingen 1. februar 1890 i Fredericia Købstad.
 - 24 LAFO: Navneregister til folketællingen 1860 i Fredericia Købstad: Slesvigere var ikke et særsyn i Fredericia. Allerede før nederlaget i den anden slesvigske krig i 1864 fandtes der en stor andel af især soldater født i hertugdømmet Slesvig i Fredericia. Ifølge forordet til et omfattende transskriberingsarbejde af folketællingerne i 1860 i Fredericia Købstad "bemærkes [det], at 10. Bataillon i alt overvejende grad bestod af slesvigere, deraf rigtig mange sydslesvigere hvis tvivlsomme loya-

- litet bevirkede, at man ikke lod dem aftjene værnepligt i de slesvigske garnisoner". Man frygtede simpelthen for soldaternes loyalitet i tilfælde af en ny krig mod Preussen og Slesvig-Holsten, som det sås i den første slesvigske krig 1848-1850. Derudover må der have været en større udveksling af militært personale mellem Fredericia og Rendsborg i Slesvig-Holsten, der var de betydeligste fæstningsbyer på den jyske halvø i midten af 1800-tallet.
- 25 Ibid; LAFO: Fødestedsregister til Folketællingen 1. februar 1890 i Fredericia Købstad.
 - 26 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn: Forhandlingsprotokol, 30.05.1889.
 - 27 Ibid, Forhandlingsprotokol, 1889-1920.
 - 28 Johnsen 2019, s. 28; Hansen 2009 s. 152, s. 200ff.
 - 29 Barløse 1981, s. 111. Heri staves navnet Erich Johannsen, men i artiklen anvendes navnet Erik Johansen ift. anvendt stavemåde i lokale aviser i Fredericia, folketællinger m.v.
 - 30 LAFO: A2900/1: Diverse papirer angående Erik Johansens virke som skolelærer i Fredericia.
 - 31 Hansen 2009, s. 152; s. 200ff.
 - 32 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 30.05.1889; *Elbobladet* 01.03.1989 og 29.03.1989.
 - 33 Friche 2005, s. 14-20.
 - 34 *Fredericia Dagblad* 08.01.1940.
 - 35 Fink 1999, I, s. 151f.; Johnsen 2019, s. 36.
 - 36 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - Forhandlingsprotokol, 23.02.1892; 08.03.1892, 15.03.1892, 29.04.1892, 09.09.1892, 24.11.1892, 24.01.1893, 08.02.1893, 21.02.1893, 04.03.1893, 14.03.1893, 29.06.1893 og 12.09.1893.
 - 37 Ibid, Forhandlingsprotokol 21.02.1893.
 - 38 Ibid, Forhandlingsprotokol 24.01.1893.
 - 39 *Fredericia Dagblad* 22.02.1893.
 - 40 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - Forhandlingsprotokol, 04.03.1893.
 - 41 Ibid, Forhandlingsprotokol 14.03.1893
 - 42 Ibid, Love vedtaget 1893.
 - 43 Ibid, Manuskript til 50 års jubilæumstale, 30.05.1939.
 - 44 Ibid, Regnskabsbøger 1912-1920.
 - 45 Ibid, Forhandlingsprotokol 10.10.1897.
 - 46 *Fredericia Dagblad*, 22.02.1893
 - 47 Ibid, 12.07.1892.
 - 48 Ibid.
 - 49 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 06.11.1894 samt 18.03. 1895.
 - 50 *Fredericia Dagblad*, 26.07.1895.
 - 51 Ibid.
 - 52 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 05.05.1897.
 - 53 *Fredericia Dagblad* 14.06.1897
 - 54 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - Forhandlingsprotokol, 29.12.1889.
 - 55 Ibid, Forhandlingsprotokol, 28.10.1891.
 - 56 Ibid, Forhandlingsprotokol 1889-1920 samt Regnskabsbøger 1912-1920.
 - 57 Hansen 2018.
 - 58 Johnsen 2019, s. 38f.
 - 59 *Fredericia Dagblad* 22.02.1893.
 - 60 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - Love fra 1893.
 - 61 Fink 1999, I, s. 307f.; Johnsen 2019, s. 28f.; Hansen 2009, s. 204ff.
 - 62 Hansen 1994.
 - 63 *Fredericia Dagblad* 05.07.1899.
 - 64 Ibid, 31.01.1899.
 - 65 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 07.01.1899.
 - 66 *Fredericia Dagblad* 31.01.1899.
 - 67 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 28.01.1899.
 - 68 Ibid, Forhandlingsprotokol, 13.09.1899.
 - 69 Ibid, Forhandlingsprotokol, 30.01.1900.
 - 70 *Fredericia Dagblad* 31.01.1900.
 - 71 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 11.03.1900.
 - 72 *Fredericia Dagblad* 29.01.1901.
 - 73 Fink 1999, I, s. 307ff.; Johnsen 2019, s. 28f.
 - 74 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 05.02.1906.
 - 75 Barløse 1981, s. 214, 262.
 - 76 Hansen 2009, s. 152, s. 200ff.
 - 77 *Fredericia Dagblad* 26.01.1904.
 - 78 Ibid, 26.01.1912; *Elbobladet* 12.04.1989.
 - 79 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn - forhandlingsprotokol, 28.05.1906.

- 80 Fink 1999, II, s. 308ff.; Johnsen 2019, s. 39ff.
- 81 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn – forhandlingsprotokol, 15.09.1916.
- 82 Hamming 1988, s. 48f.
- 83 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn – forhandlingsprotokol, 01.10.1917.
- 84 Ibid, Regnskabsbøger 1912-1920.
- 85 Rasmussen 2006, s. 203, 219-221.
- 86 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn – tale til foreningens 50-års jubilæum i 1939; *Fredericia Dagblad* 23., 25. og 27. august 1919.
- 87 *Fredericia Avis* 23.01.1920.
- 88 Johnsen 2019, s. 43f.
- 89 LAFO: A395: Grænseforeningen for Fredericia og Omegn – forhandlingsprotokol, 08.02.1919 og 10.02.1919.
- 90 Johnsen 2019, s. 43f.
- 91 Ibid. s. 45.
- 92 Ibid, s. 11.

Zusammenfassung

Der Artikel deckt die Beweggründe zur Gründung der „Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegn“ im Jahr 1889 auf und dokumentiert dessen Hilfe für die Dänisch gesinnte Bevölkerung südlich der Grenze, die nach 1864 preußischer Herrschaft unterlag. Die Untersuchung der Verhandlungsprotokolle und Rechenschaftsberichte des Vereins sowie lokaler Zeitungen zeigt, auf welche Weise die Vereinsmitglieder das Interesse für die schleswigsche Sache vor Ort gefördert und für die weiterhin bestehende Beziehungen zu Dänemark gearbeitet haben.

In der Untersuchung wird dokumentiert, dass sich die Aktivitäten des Vereins allmählich geändert haben, als sich der politische Kampf für die Dänisch Gesinnten aufgrund der zunehmend aggressiven Germanisierungspolitik der preußischen Behörden seit 1898 verschärft hatte. Aufgrund dieser deutschen Politik wuchs die Sympathie für die Dänisch Gesinnten südlich der Grenze. Der dadurch stärkere Fokus auf Politik innerhalb des Vereins führte zu einer stetig wachsenden Mitglieder­schar, die den politischen Kampf unterstützte und Bedürftigen vor Ort half. Darüber hinaus hielt der Verein bis zu den beiden Abstimmungen und der neuen Grenzziehung von 1920 Kontakt zu der Dänisch gesinnten Bevölkerung südlich der noch existierenden Grenze.

Der Beitrag über die „Sønderjydske Forening for Fredericia og Omegn“ vermittelt in seiner quellennahen und mikrohistorischen Analyse einen Eindruck davon, wie das Interesse für die nordschleswigsche Angelegenheit in Dänemark in den 1880er Jahren erst geweckt und bis zur Grenzziehung von 1920 anschließend weiter ausgebaut worden ist.

Pligt, tvang og tilhørsforhold

Pligtforståelse og selvopfattelse blandt dansksindede krigsdeltagere, 1914-1918.

AF STEFFEN LIND CHRISTENSEN

I eftertidens fortællinger om nordslesvigernes deltagelse i 1. verdenskrig nævnes ofte et tvangsaspekt, idet soldater fra det danske mindretal i Nordslesvig måtte kæmpe for den statsmagt, som undertrykte deres nationalitet. Der peges også på, at mange havde håb om tysk nederlag i krigen, men ikke desto mindre opfyldte langt de fleste dansksindede deres pligt, ligesom de samlet set udgjorde pålidelige soldater i den tyske hær. Hvordan forklarer man dette paradoks? Hvordan opfattede dansksindede soldater krigspligten i samtiden, og hvordan kunne den forliges med deres egne selvopfattelser og tilhørsforhold? Disse spørgsmål søger denne artikel at give svar på.¹

Indledning

Da 1. verdenskrig i august 1914 stod til at sætte Europa i brand, mobiliserede flere af Europas stormagter deres militære styrker på baggrund af en almindelig værnepligt. Dette muliggjorde opstillingen af millionhære i et hidtil uset omfang, men for den menige soldat fulgte der også et flertydigt forhold med: Den tyske hærs værnepligtige soldater var på den ene side kejserlige undersåtter, underlagt en streng militær disciplin, men på den anden side åbnede opfyldelsen af pligten for påberåbelse af borgerskabsrettigheder.² I den forbindelse er det relevant at undersøge, hvordan en minoritetsgruppe som den danske i Nordslesvig kunne opfatte en værnepligtig krigsdeltagelse.

Ved krigsudbruddet var udmeldingen fra mindretallets politiske leder, H.P. Hanssen, helt utvetydig: "[...] ligeså energisk, som de danske nordslesvigere har krævet deres statsborgerlige rettigheder respekterede, ligeså samvittighedsfuldt vil de opfylde deres statsborgerlige pligter i disse alvorlige tider."³ Tilsvarende tydelig var befolkningens støtte til denne linje, da samtlige militærpligtige nordslesvigere, så vidt vides, adlød indkaldelsesordren i krigens første fem måneder. Over de næste år blev opbakningen dog mindre entydig, og som krigen skred frem, flygtede anslået 2.500 krigspligtige over grænsen til Danmark. Nøgternt set var nordslesvigsk faneflugt således ikke et udbredt fænomen, men

alligevel betydelig nok til, at både de tyske myndigheder og mindretallets politiske organisation, Vælgerforeningen, i løbet af 1915 fik øje for problemstillingen.⁴ Samlet set udgjorde nordslesvigerne dog stadig en pålidelig og duelig soldatergruppe, hvor mere end ni ud af ti gjorde deres pligt. Alligevel har danske historikere traditionelt fremhævet tvangsaspektet i forbindelse med deres krigsdeltagelse og de dansksindedes håb om et tysk nederlag.⁵ Hvordan forklarer vi denne selvmodsigelse?

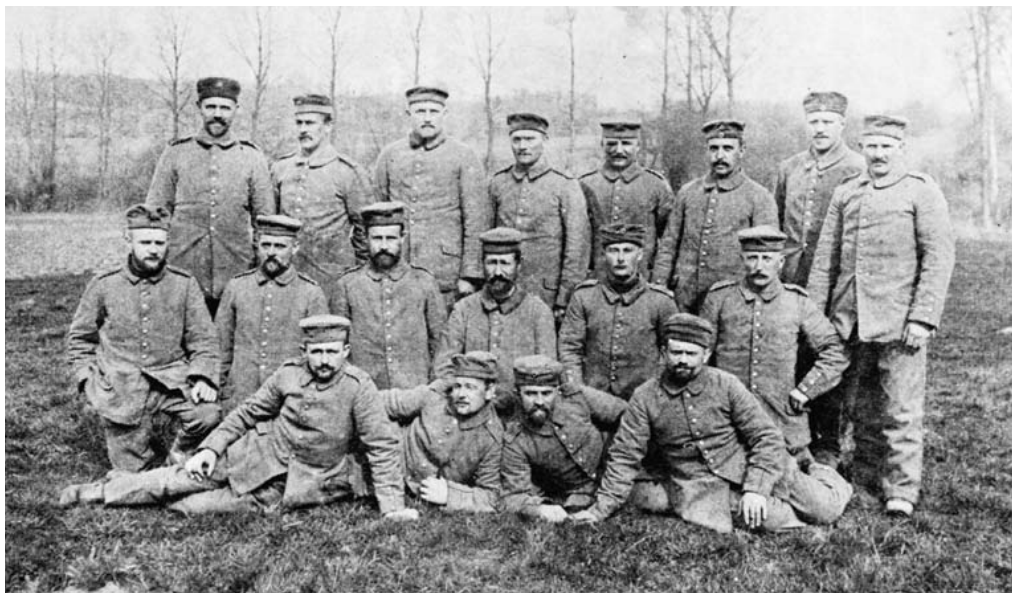
I en tysk samfundskontekst var det organiserede danske mindretal i 1914 et særskilt nationalt fællesskab med et klart defineret politisk mål om en genforening med Danmark. Verdenskrigen kunne eventuelt lede frem til dette mål, men indtil da måtte man acceptere forpligtigelserne ved at indgå i et større tysk samfundsfællesskab, hvor krigsmålet jo snarere sigtede mod en udvidelse af Tysklands grænser. Dette var grundlaget for den dobbelthed, at de dansksindede under 1. verdenskrig på den ene side intet havde at kæmpe for i fællesskabs- og selvopfattelsesmæssig forstand, men kunne soldaterne på den anden side udstå krigens prøvelser, så havde indsatsen, som det skal blive vist nedenfor, været i hjemstavns og danskhedens tjeneste ud fra devisen 'gør din pligt og kræv din ret'. Dansksindede kunne hermed både opfatte krigsdeltagelsen som en påtvunget fremmed sag og som et skridt på vejen til at bevare danskheden i landsdelen. Herved blev der indirekte kæmpet for en dansk sag, som dog var betinget af konflikten udfald og Tysklands position i kølvandet på krigen.⁶ Historiker Claus Bundgård Christensen har netop fremhævet det paradoksale ved, at nordslesvigerne – trods dansk baggrund og selvopfattelse – oftest var loyale soldater, mens præcis samme nationale tilhørsforhold samtidigt kunne virke fremmedgørende og distancerende i forhold til krigen og den tyske hær.⁷ Foruden Christensens stedvise behandling er pligttopfattelsen indirekte blevet undersøgt i Svend Falkner Sørensens bog *Faneflugt* (1989), ligesom spørgsmålet om pligt også blev set i sammenhæng med desertion af historikere såsom N.P. Petersen-Pauli (1921), P. Eliassen (1926) og Karl Alnor (1928) i krigens kølvand. I en bredere international kontekst udgør det desuden en hel forskningsdebat, hvorvidt menige soldater i almindelighed var underlagt tvang eller selv indvilligede i at udkæmpe krigen.⁸

At krigsdeltagelsen og pligtspørgsmålet for de dansksindede blev set i sammenhæng med retten til hjemstavnen, kan der næppe herske tvivl om. De efterkom værnepligten af hensyn til det nordslesvigske samfund og *ikke* til den tyske stat. Ikke desto mindre varierede fortolk-

ningen af pligtens udstrækning og betydning i forhold til hjemstavn og danskhed. Således er det meget sigende, at eksempelvis faneflugt ikke var tabuiseret blandt dansksindede, hverken i samtiden eller efter 1918. Som krigen skred frem var det i stigende grad en beslutning overladt til den enkelte soldat og hans pårørende.⁹ Dermed var der tale om et sammensat pligtbegreb, hvor særligt hjemstavnsfølelsen spillede en central, men ikke altid altafgørende rolle. Det var også en pligtforståelse, som adskilte sig fra eller rakte ud over den rent militære definition, som blandt andet knyttede sig til disciplin og patriotisme. I forhold til deltagelsen i verdenskrigen rummede dansk selvopfattelse altså både en legitimering og en distancering, men der mangler stadig mere konkrete svar på, hvordan soldaterne forstod og eventuelt fandt sig til rette med pligtens paradoksale element, mens krigen stod på. Ny forskning peger på, at svaret i identitetsmæssig forstand skal findes i koblingen imellem danskhed og regional hjemstavnsfølelse, som tilsammen kunne skabe sammenhæng mellem nordslesvigeres danske selvopfattelse på den ene side og deres militære stabilitet i tysk uniform på den anden. En hovedpointe er her, at regional selvforståelse hang uløseligt sammen med danskheden, selv blandt meget bevidst dansksindede og nationalpolitisk engagerede nordslesvigerne.¹⁰

Denne artikel undersøger, hvordan en række udvalgte dansksindede krigsdeltagere opfattede pligtspørgsmålet, mens krigen rasede. Det sker ud fra tre overlappende rammeforståelser af krigsdeltagelsen: 1) som en borgerpligt i tysk statsborgerkontekst, 2) som en borgerpligt mod hjemstavn og danskhed samt 3) som et udtryk for tvang. Det kildemæssige grundlag er brev- og dagbogsmaterialer skrevet af 15 soldater, og materialet er udvalgt sådan, at der er opnået spredning i forhold til alder, tjenesteform og -sted samt demografi og socioøkonomisk baggrund. I centrum for analysen er en række personer, som fik deres breve og dagbøger udgivet efter krigen og derved kom til at stå som repræsentanter for eftertidens fortælling om den dansksindede krigsdeltagelse, særligt Mikael Steffensen (Styding), Kresten Andresen (Ullerup), Thorvald Dau (Broballe) samt brødrene Peter og Jeppe Østergaard (Stursbøl).¹¹ Hertil kommer soldaterne Mathias Mygind (Øster Lindet), Hans Bruun (Skodsborg), Hans Lorentzen (Tråsbøl), Thyge Thygesen (Stepping) og Iver Henningsen (Haderslev), hvis materialer er blevet publiceret inden for de seneste 30 år.¹² Desuden er upubliceret materiale inddraget fra Hans Moos (Nybøl), Hans Lausten-Thomsen (Roost), Jens H. Møller (Augustenhof), Lorens Jepsen (Valsbøl) og Friedrich Nissen (Sunds-

mark). Materiale fra de udvalgte soldaters arkiver, som ikke indgår i de udgivne kildesamlinger, er ligeledes inddraget i det omfang, det har været tilgængeligt. Sidst, men ikke mindst tager artiklen afsæt i pjecen *Pligtspørgsmaalet* (1917) som indgang til en dansk forståelse af pligtbegrebet i samtiden. Metodisk har artiklen taget et kvalitativt og diskursanalytisk afsæt i de udvalgte soldaters egne refleksioner og ytringer, som de blev nedfældet i samtidige kilder.¹³ Det er ikke hensigten at drage generelle konklusioner på vegne af samtlige nordslesvigske krigsdeltagere, men derimod at vise den forskelligartethed og dynamik i synet på krigen og den danske selvopfattelse, som kunne forekomme blandt dansksindede nordslesvigere. Således er en gruppe af veluddannede, selvreflekterende og ikke mindst stærkt dansksindede soldater, især Mikael Steffensen, Peter Østergaard, Hans Moos og Mathias Mygind, mest fremtrædende i den nedenstående analyse. Selve spørgsmålet om pligt undersøges desuden i sammenhæng med den måde, hvorpå soldaterne gav udtryk for kollektiv selvopfattelse og fællesskabsforståelse, da dette ofte er vævet uadskilleligt sammen i kilderne.¹⁴

Gruppefoto af nordslesvigere på vestfronten i foråret 1915. Yderst til venstre ses Peter Østergaard (stående) og Kresten Andresen (siddende). Billedkilde: Marius Skar, 1931: "To Faldne Brødre – Breve fra Jeppe og Peter Østergård hjem til Nordslesvig".

Et samtidigt syn på pligt

I 1917 blev en politisk pjeces med titlen *Pligtspørgsmaalet* udgivet anonymt i Danmark. Tekstens formål var at redegøre for og begrunde de dansksindede nordslesvigeres pligt som krigsdeltagere. Reelt udgjorde pjecen et forsvarsskrift for Vælgerforeningens politiske standpunkt, men samtidig – og det kan synes paradoksalt – blev den i høj grad også et moralsk forsvar for de nordslesvigske desertører. Hermed udgør pjecen ikke et upartisk indblik i samtidens pligtoplevelser, men den viser med al tydelighed den kompleksitet, der fulgte med overvejelser om pligt, krigstjeneste og faneflugt, ligesom den er en interessant og værdifuld kilde til dansksindet pligtforståelse.

Pjecens forfatter inddelte pligtbegrebet i hele ni kategorier, som ikke alle skal vendes her. Overordnet set blev 'den statsborgerlige pligt' til at adlyde og indordne sig staten accepteret, men omvendt var de dansksindede for det første naturligvis fritaget for en 'fædrelandsforpligtelse', idet de ikke anerkendte Tyskland som deres fædreland, og for det andet var især værnepligten behæftet med tvang, da de dansksindede i forfatterens optik måtte kæmpe og dø mod deres vilje. Ikke desto mindre var der en moralsk sideeffekt ved denne tvang. For opfyldelsen af værnepligten kunne betragtes som en beskyttelse af de civile nordslesvigere, som ellers ville blive udsat for hævnakter og yderligere undertrykkelse, hvis pligten blev nægtet gennem faneflugt.¹⁵ Herudover blev 'soldaterpligten', det vil sige den militære pligt til at adlyde ordre, desuden udsondret i pjecen, da bevæggrundene for at indtræde i hæren blev betragtet som fuldstændig individuelle. Når valget var truffet, blev sindelagene til gengæld neutraliseret, ligesom motiver og politisk ståsted måtte vige for disciplinen. Derimod var netop kombinationen af tvangsaspektet og soldaterpligten ifølge forfatteren på den ene side et tegn på, hvor ærbare og gode soldater nordslesvigerne var, og på den anden side et bevis for, at deres hjerter ikke var på tysk side. Således fremgår det selvmodsigende aspekt af krigstjenesten også af *Pligtspørgsmaalet*. Den sidste pligtkategori, der skal nævnes her, er 'rømningsmandens pligt', og heri findes pjecens reelle kerne: Ingen form for pligt eller tilknytning til hjemstavnen kunne få rømningsmanden til at udkæmpe krigen. Ifølge forfatteren var antallet af nordslesvigske desertører i 1917 taget til, da et tilstrækkeligt offer var blevet bragt for at forhindre endnu hårdere forfølgelser i hjemstavnen fra myndighedernes side. Desuden vurderede rømningsmanden, at han varetog Nord-

slesvigs interesser bedre ved at flygte. Kort sagt havde desertører ingen moralske forpligtelser over for stat eller militærvæsen, og de agtede i stedet at tjene hjemstavnen *efter* krigens afslutning.¹⁶

Ved nærmere eftersyn er der dog flere diskutabile antagelser i *Pligtspørgsmaalets* udlægning, især med hensyn til rømningsmandens pligt. Eksempelvis er der intet, som tyder på, at antallet af desertører steg ud fra en betragtning om, at nordslesvigerne havde bevist deres værd eller ofret nok, hvorfor også Vælgerforeningen officielt blev ved med at tage afstand fra faneflugt. Antallet steg kraftigt, især fra 1916, men dette skal nok nærmere tilskrives de store slag ved Verdun og Somme, og desertion knyttes i nyere undersøgelser i højere grad til kamptræthed og frygt for at miste livet end til moralske eller nationale overvejelser.¹⁷ Man kan også argumentere for, at rømningsmænds ønske om at være til gavn for hjemstavnen efter krigen var betinget af et tysk nederlag i krigen eller alternativt et markant regimeskifte i Tyskland, men dette var der på ingen måde udsigt til i 1917.

I bund og grund er *Pligtspørgsmaalet* et udtryk for forskellige anskuelser af krigstjenesten i samtiden. Det være sig internt i Nordslesvig, hvor forfatteren på den ene side ikke kunne vælge side i spørgsmålet om, hvorvidt pligt troskab eller desertion var det rigtige, men på den anden side tydeligvis forsvarede og fremhævede rømningsmænd ud fra et moralsk standpunkt. Hertil var pjecen også rettet mod Danmark, hvor der ifølge forfatteren fandtes et forvrænget syn på spørgsmålet om pligt og faneflugt.¹⁸ I dette lys var pjecen en protest mod danskeres forsøg på at sætte nordslesvigerne i bås og definere 'danskindet' eller moralsk korrekt adfærd i den meget svære situation, som krigen skabte for minoritetsgruppen.

Den statsborgerlige pligt

Spørgsmålet om pligt opfyldelse eller protest havde faktisk været et grundlæggende stridspunkt blandt dansksindede politikere allerede fra slutningen af 1860'erne. Oprettelsen af Vælgerforeningen i 1888 kan ses som et af de afgørende skridt væk fra den hidtidige protestpolitik, men blandt foreningens medlemmer var der i de følgende årtier stadig betydelig modsætning mellem et forhandlingssøgende flertal og oppositionens protestlinje. De sidstnævnte ønskede en kompromisløs protestpolitik med udgangspunkt i det såkaldte retsstandpunkt, hvor målet var genforening med Danmark ud fra retskravet i Pragfredens § 5. Dette var

en kortsigtet politik, som forudsatte en snarlig politisk omvæltning, der kunne udløse en folkeafstemning 'i Slesvigs nordlige distrikter'.¹⁹ Med verdenskrigens udbrud i 1914 var der potentielt udsigt til netop dette, men udfaldet af krigen forblev usikkert helt frem til sommeren 1918.

Igennem hele krigen fastholdt Vælgerforeningen derfor også den mere langsigtede holdning, at nordslesvigerne burde gøre deres pligt og bevise sig som lovlige statsborgere. Da faneflugt var blevet oftere forekommende i juli 1915, vedtog man tilmed en udtalelse til foreningens protokol, hvori man tog afstand fra den stigende desertion. Udtalelsen var dog ikke offentlig, og man undskyldte faneflugten med militærets nationale chikane. Både protest- og forhandlingstilhængerne stod samlet på dette punkt, og man kan hermed anse protokoludtalelsen som en form for kulmination på den nordslesvigske forhandlingspolitiske linje. Det fælles fodslag kunne imidlertid ikke fuldstændig slette uenighederne fra før 1914, og modsætningen blev også reflekteret i krigsdeltagernes egne holdninger til krigspligten, selv blandt soldater, der accepterede pligten og bar den til det sidste. Som det vil blive vist i det følgende, syntes for eksempel soldaterne Peter Østergaard, Mikael Steffensen og Thorvald Dau at have abonneret på den pragmatiske linje, hvor krigsdeltagelsen kunne retfærdiggøres som en beskyttelse af hjemstavnen og et skridt på vejen mod et fremtidigt politisk endemål. Derimod syntes især Mathias Mygind at have været af den opfattelse, at omkostningerne ved krigstjenesten var for store.²⁰

Man kan pege på et retsligt aspekt i både Vælgerforeningens pragmatiske linje og i *Pligtspørgsmaalet*. Som borger måtte man deltage i statens opretholdelse og følge dens love. Med andre ord var der indlejret en bestemt forståelse af statsborgerskabsbegrebet, der indeholdt et ideal om aktiv deltagelse og en balance mellem rettigheder, pligter og lighed.²¹ Dansksindede kunne hverken effektivt eller med nogen ret kræve fulde statsborgerlige rettigheder og friheder i Tyskland, hvis ikke de selv deltog i det fællesskab, som staten udgjorde. Således var det retslige aspekt hævet over eksempelvis det nationale sindelag, så længe det sikrede en status som fuldgyldigt medlem af samfundet, men heri lå netop kampen set fra et dansksindet perspektiv. Retslig forpligtelse kunne nemlig hverken afkræve entusiasme eller patriotisme, og for flere dansksindede, såsom Kresten Andresen og Hans Moos, var værnepligten noget, der kun skulle efterkommes med en acceptabel minimumsindsats.²² Det var derimod ikke tilfældet for den 40-årige vognmaler Iver Henningsen, der i 1915 meldte sig frivilligt og tjente

som blandt andet sanitetssoldat på østfronten. Hensynet til familien spillede en rolle i hans tolkning, da ingen pligtfølelse var stærkere end den rettet mod hans familie,²³ men derudover havde han en ganske positiv opfattelse af krigspligten. Han anskuede den netop inden for en statsborgerlig kontekst, hvori forsvaret af hjemstavnen nødvendig gjorde, men også retfærdiggjorde indsatsen.²⁴ Ligeledes tyder det på, at en form for soldaterideal gjorde sig gældende for Henningsen. Således bød nordslesvigsk faneflugt ham imod, da han fandt det uoprigtigt og en "uforsvarlig fejhed", som tilmed skadede de pligttrøst muligheder for både orlov og militært avancement, ligesom han også mente, at der på grund af desertionerne ville: "[...] blive trukket strenge Toiler for Nord Schw" efter krigen.²⁵ Det er gennemgående i Henningsens breve, at han så sig selv som en pligtopfyldende soldat,²⁶ og i hans øjne var krigspligten ufravigelig som statsborger, og med den fulgte værdier som troskab, ansvarsbevidsthed og oprigtighed. Så på trods af, at Henningsen selv skrev, at han havde "dansk blod i årerne"²⁷, synes national selvopfattelse overordnet set ikke at have spillet nogen betydningsfuld rolle for hans forståelse af krigspligten.

For så vidt kunne dansksindede godt være af den opfattelse, at værnepligten overgik eller i hvert fald kunne adskilles fra national observans og politiske holdninger.²⁸ Til gengæld belastede tilfælde af diskrimination fra militærmyndighedernes side en sådan sondring. Mange nordslesvigere oplevede tilfælde af diskrimination, især i forhold til orlov og forbud mod benyttelsen af det danske sprog, og deres reaktioner varierede fra uforståenhed eller en pragmatisk holdning til stærk forargelse.²⁹ Gårdmandssønnen Thyge Thygesen på 22 år var en af de dansksindede soldater, som krigen igennem var forbitret over sådanne tilfælde, fordi det i hans øjne blotlagde en ubalance i forholdet mellem ret og pligt. Thygesen tjente som infanterist på vestfronten, og for ham var orlovsspærring ikke blot diskriminerende, men også unødvendig og kontraproduktiv. Han var af den opfattelse, at der burde vises hensyn til individet, når soldaten gjorde tjeneste med livet som indsats.³⁰ Det viser opfattelsen af et gensidigt forhold mellem statsborgersoldaten på den ene side og hæren som repræsentant for staten på den anden. I et internationalt perspektiv kunne værnepligten da også aktivere en selvforståelse som netop statsborger blandt soldater i både den tyske og britiske hær, hvor soldaternes indsats ved fronterne i sidste ende gik hånd i hånd med deres borgerrettigheder, men i første omgang blot afkrævede respekt for soldaterne og deres rettigheder i felten.³¹

Et andet eksempel er den 23-årige landmand, Thorvald Dau. Han tjente som infanterist fra krigen begyndelse, kæmpede på såvel øst- som vestfronten og modtog både forfremmelse og udmærkelse i krigens løb.³² I starten af 1918 havde han ikke desto mindre fået inddraget sin orlov. Han var ganske bevidst om sin egen indsats som soldat og fandt det derfor latterligt, at myndighederne på grund af hans danske sindelag stillede spørgsmålstejn ved hans pligttrøst, især når han ved fronten modtog påskønnelse fra både soldaterkammerater og foresatte.³³ Både Thygesen og Dau savnede altså anerkendelse og forståelse for deres indsats, og de synes at have været opmærksomme på værdier som hæderlighed og ikke mindst retfærdighed i forholdet mellem soldaternes indsats og den behandling, de modtog. Thyge Thygesen overlevede krigen, mens Thorvald Dau døde den 1. maj 1918 efter at være blevet såret på vestfronten.

Thorvald Dau (1891-1918) drog i felten i august 1914. Han kæmpede på både øst- og vestfronten og modtog såvel forfremmelse som udmærkelse i krigens løb. I april 1918 blev han hårdt såret af et granatnedslag, som i sidste ende kostede ham livet. Han døde på et lazaret i Rumancourt, Frankrig den 1. maj 1918. Billedkilde: Museum Sønderjyllands Medie Arkiv, B42565.

I lyset af det ovenstående kan man se omridset af en pligtforståelse, der udsprang fra den statsborgerlige kontekst, som værnepligten tilhørte.³⁴ Spørgsmålet er dog, hvor stærk og varig en sådan pligtoplevelse var. I takt med, at krigen trak ud, slagene blev mere intense, og tabene steg, indfandt en krigstræthed og stigende desertion sig blandt nordslesvigerne. Dette sandsynliggør, at den enkelte soldat havde behov for at knytte sin pligtforståelse til noget ud over den statsborgerlige ramme – noget mere meningsgivende og retfærdiggørende. Dette blev blandt flere dansksindede fundet i sammenknytningen af danskheden og tilhørsforholdet til hjemstavnen.

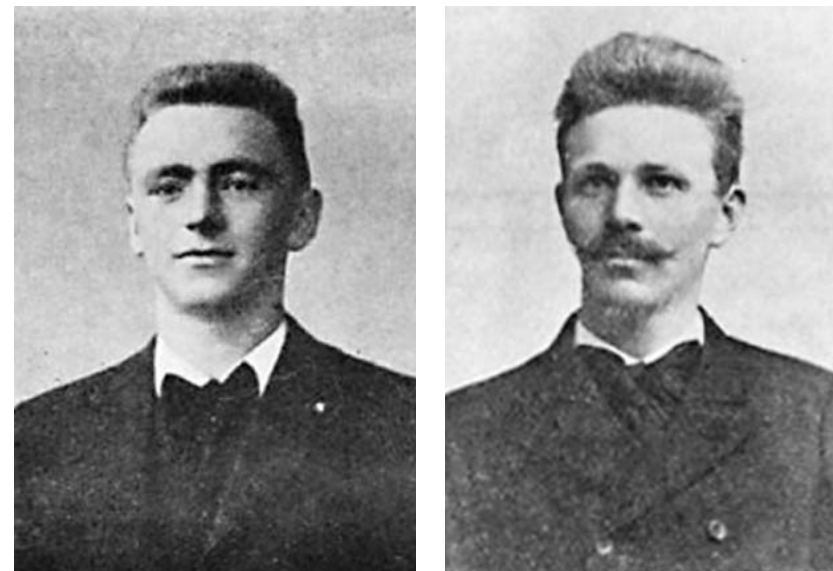
Hjemstavnen, danskhed og borgerligt

Unge, veluddannede gårdmandssønner, såsom Kresten Andresen, Mikael Steffensen og brødrene Østergaard, er i eftertiden ofte gjort til repræsentanter for den dansksindede krigsdeltagelse.³⁵ I deres breve og dagbøger ser man ofte en fremhævelse af hjemstavnsfølelse og danskhed i tilknytning til pligtspørgsmålet. At netop disse soldater ikke blot lagde stor vægt på hjemstavnen, men også tænkte deres krigsindsats og danskhed ind i en specifik regional sammenhæng er interessant, da en betoning af regional selvopfattelse ofte er gledet ud af eftertidens genfortællinger til fordel for et dansknationalt fokus. For soldater som Steffensen og brødrene Østergaard var pligtoplevelsen ikke kun udtryk for en indledningsvis accept. Tværtimod blev opfattelsen af at kæmpe for hjemstavnen fastholdt selv efter 1916, men tilsyneladende ikke som et håb om en snarlig genforening. Grundet en udbredt forventning om tysk sejr i krigen var der nærmere tale om et længere sigte – på linje med Vælgerforeningens standpunkt – hvor krigsindsatsen som minimum skulle sikre en fortsat kamp for den danske sag i fremtiden, men forhåbentlig også kaste bedre vilkår af sig i en tysk samfundskontekst.

Den 23-årige Jeppe Østergaard var beskæftiget i landbruget, da han i sommeren 1913 påbegyndte sin aftjening af værnepligten. Derfor blev han kort efter krigens udbrud sendt til østfronten som infanterist, hvor han faldt i oktober 1914. Inden afgang til fronten beskrev han krigstjenesten som en ubehagelig nødvendighed, der dog også rummede både et ansvar og potentialet for noget positivt: "Man må lære at forstå det uundgåelige, tunge i skæbnen, handle derudfra og så gøre sin pligt. Nordslesvigs sønner er nu spredt til alle sider. På Europas slagmarker vil manganen en lade sit unge blod, men mange vil også vende tilbage,

rigere og bedre, end de drog bort. Kærligheden til hjemstavnen uddybes i det fremmede. Tro mod vor fortid vil vi i fremtiden atter fylde vor plads og gøre vor pligt, som enhver alt gør det her."³⁶ Derved spillede pligten mod hjemstavnen en stor rolle for Jeppe Østergaard, og den aktive deltagelse i krigen stod for ham som den rette vej at gå for danske nordslesvigerne.

En enslydende opfattelse findes hos Jeppe Østergaards storebror, Peter, i forbindelse med faneflugtsproblematikken. Han var 28 år og beskæftiget i landbruget ved krigsudbruddet. I december 1914 ankom han til vestfronten som infanterist, og her mistede også han livet i kampene ved Somme i august 1916. I et af hans breve ser man, at han i juli 1915 blandt andet gjorde sig tanker om det snævre fællesskab blandt nordslesvigerne, og han kunne ikke få sig selv til at flygte over grænsen til Danmark, mens nordslesvigerne stadig udkæmpede krigen. Ansvarsfølelse over for hjemstavnsfællesskabet spillede en central rolle, men fremtidsperspektivet var også vigtigt, da han på dette tidspunkt

Portrætfotografier af Jeppe Østergaard (1891-1914) t.v. og Peter Østergaard (1886-1916) t.h., sandsynligvis taget før 1914. Jeppe faldt den 26. oktober 1914 ved Kobylín i Polen og Peter den 3. august 1916 nær Pozières under de hårde kampe ved Somme. Billedkilde: Marius Skar, 1931: "To Faldne Brødre – Breve fra Jeppe og Peter Østergård hjem til Nordslesvig".

ikke troede på, at en eventuel fred ville ændre på Nordslesvigs status som nationalt undertrykt grænseregion i Tyskland.³⁷ Tilsvarende havde den 25-årige gårdmandssøn Hans Moos overvejet faneflugt, før han i august 1914 blev sendt til vestfronten som infanterist. Men efter godt et år i felten understregede han, "[...] at vor gode retfærdige danske sag er bedst tjent med, at alle unge står, hvor pligten sætter dem."³⁸

Her er det en vigtig pointe, at der blandt nordslesvigerne herskede en udbredt opfattelse af, at Tyskland ville vinde verdenskrigen. Således kæmpede man som dansksindet i første instans for landsdelens anerkendelse og status i den tyske stat. Alternativt måtte man håbe på tysk nederlag, og da Moos i januar 1916 kun kunne forestille sig en tysk sejr, påvirkede det hans opfattelse af pligten og dens formål:

[...] alt er revet ud af sin rette sammenhæng, og alt er forvirret. Det er for mig, som grunden er borte under mig. Jeg tvivler næsten på alt. Jeg synes, det kan ikke være ret, at t. skal sejre, og alt ser jo ud derefter. [...] Så kommer der anden tvivl, modløshed og ja det hele synes meningsløst for mig.³⁹

At det på alle måder var en vanskelig og kompliceret situation, som dansksindede befandt sig i, tydeliggøres kun af, at Moos i begyndelsen af krigen havde givet udtryk for, at man som soldat kun kunne håbe på tysk sejr.⁴⁰ Dette var dog med den enkeltes chance for overlevelse for øje, men det viser, at opfattelse og fortolkning af krigsdeltagelsen kunne ændre sig over tid og ud fra omstændighederne.

Det er også værd at bemærke, at Moos ikke udtrykte en følelse af tvang eller overvejede faneflugt. Både før og efter det ovenfor citerede brev gentog han, at han ville gøre sin pligt, lige meget hvor svær han fandt den: "Det er jo det eneste sted, hvor jeg kan gavne mit kære lille hjemland og dem, der kommer levende ud af denne elendighed."⁴¹ Moos fordømte ikke faneflugt, men han mente altså, at han udelukkende kunne gavne Nordslesvig ved at gøre sin pligt, og det fastholdt han, indtil han faldt i maj 1916. Hans tanker om hensyn, ansvar og fællesskab tyder på en kobling mellem hjemstavnsfølelse og danskhed, som ikke kunne varetages eller opretholdes som rømningsmand i Danmark.

Det er også i forventningerne til fremtiden, at pligtens berettigelse tydeligst fremgår hos Peter Østergaard. I et brev fra februar 1916 nævnte han arbejdet for danskheden i det civile liv, og hvordan krigen ville

påvirke dette fremover. Denne tankerække ledte ham frem til, hvorfor han deltog i krigen, og hvorfor han ikke kunne se sig selv leve andre steder end i Nordslesvig, ligegyldigt hvilket udfald krigen måtte få:

Ved at tænke mig ind i fremtiden, så må jeg jo gå ud fra noget fast, og dette er og bliver for os nordslesvigere et hjem, et hjem, hvor vi kan arbejde for det, der er os kært, både den daglige gerning og den folkelige og åndelige [...] jeg kan da ikke tro, at de [tyske myndigheder] kan gøre os det så hedt derhjemme efter dette, at vi skulde løbe af os selv. Nej, vi er der [i Nordslesvig], og vi bliver der, ikke af kærlighed til dem, men til alt, hvad der er vort. Og det er også kun derfor, vi er her [ved fronten].⁴²

Gjorde nordslesvigerne blot deres pligt, kunne forholdene i hjemstavnen efterfølgende i hvert fald ikke forværres, og det var kærligheden til hjemstavnen og den danskhed, kultur og arv, der var knyttet hertil, som gjorde pligten udholdelig. På dette tidspunkt forestillede hverken Peter Østergaard eller Mikael Steffensen sig, at landsdelen ville blive indlemmet i Danmark efter krigen. Derfor var en tilværelse i Danmark også lig med fravælgelse af det nære nordslesvigske fællesskab og tilhørsforhold. En sådan opfattelse understreger hjemstavnsfølelsens betydning i en dansksindet selvopfattelse. Uden en reel forventning om genforening, som sandsynligvis allertidligst opstod i efteråret 1918, forblev muligheden for at hævde og udleve danskheden 'derhjemme' det væsentligste formål med krigsdeltagelsen.⁴³

Mikael Steffensen var landbrugskonsulent og 27 år, da han kort efter krigsudbruddet blev indkaldt. Han tjente ligeledes som infanterist på vestfronten, hvor han faldt under kampene i Flandern november 1917. I et brev til sin kommende forlovede, Anna Jensen, skrevet i november 1916, kan man tydeligt læse hans opfattelse af krigsdeltagelsens formål og berettigelse. Her ser man både, hvor central den regionale selvopfattelse var i Steffensens selv billede, og ligeså opfattelsen af et klart regionalt betinget formål med krigsindsatsen, som udgjorde en kamp for "det dyreste og bedste, vi ejer". Derfor gav han sin forlovede såvel som alle nordslesvigere i al almindelighed følgende opfordring: "[...] hold ud, vær stærk, for vort land, for vor fremtid, for Deres venners og for Deres egen Skyld."⁴⁴ Steffensen kan næsten ikke have sigtet til andet end en dansk fremtid for Nordslesvig, men her forstået i bredeste forstand og i første omgang næppe som en genforening. Dette udgør på

sin vis en kontrast til fortællingen om, at nordslesvigere var tvunget til at kæmpe en fremmed sag. For sideløbende med denne opfattelse kunne der også henvises til noget meningsfyldt i krigsdeltagelsen i form af en indsats for hjemstavnen.

På trods af at være udpræget dansksindet og også aktiv i den danske bevægelse udpegede Mikael Steffensen i et upubliceret brev til Anna Jensen fra september 1917 ikke Nordslesvig eller Danmark, men faktisk eksplicit "mit elskede Slesvig" som sit fædreland.⁴⁵ Det er et tydeligt eksempel på, at skillelinjerne mellem danskhed og regionalt tilhør ikke sjældent var udvisket i samtidens sprogbrug,⁴⁶ og på den baggrund er det også rimeligt at antage, at Steffensens selvforståelse og fremtidshåb i højere grad knyttede sig til den hjemlige region end et overordnet nationalt fællesskab, som inkluderede Danmark. Dette afspejles også i, at han faktisk rejste hjem fra et ophold i Danmark, da krigen brød ud: "[...] for i alle tilfælde ikke selv at forskertse den ret og den pligt som jeg har overfor stammen. Det brænder i mig for at virke for den plet jord, som fædrene gav mig i arv. Nedarvet kærlighed til mit land og mit folk har vist mig den vej, jeg burde gå."⁴⁷ Slesvig var Steffensens land, danske slesvigere hans folk, og inden for dette fællesskab fandt han det tætte og

Mikael Steffensen (1887-1917) fotograferet iført uniform og stålhelmet i 1916/1917. Han kom til vestfronten i slutningen af 1914 og tjente som infanterist og ordonnans. Han faldt den 28. november 1917 i nærheden af byen Halluin i Frankrig ramt af en britisk shrapnel-kugle. Billedkilde: Lokalthistorisk Arkiv for Vojens-området, B3163.

håndgribelige bånd til slægt, arv og jord. Identitetsmæssigt var Steffensens pligttopfattelse således nok bundet op på en danskhed, men denne var solidt fæstet og afgrænset til en slesvigsk ramme og selvforståelse.

Selvom pligten og krigstjenesten kunne anskues som meningsfyldt og formålsrettet, kunne den samtidigt opleves som yderst tung, ligesom tvivlen sagtens kunne råde. Ikke desto mindre fastholdt Steffensen, at pligtopfyldenhed var vejen frem for et dansk Nordslesvig, på trods af at krigen medførte et stort tab og en endnu større smerte i landsdelen.⁴⁸ Alligevel viser et brev fra oktober 1917, hvordan også han havde været ved at miste modet på grund af den indirekte karakter, som formålet med krigstjenesten havde, ligesom det er tydeligt, at han befandt sig i et modsætningsforhold til militæret og de tyske krigsmål. Af samme grund ville Steffensen ikke fordømme faneflugt, selvom han ikke selv kunne tage et sådan skridt: "[...] jeg står på det, jeg har sagt, jeg kan ikke andet. Mit land kan kræve det af mig. Det er vejen til at værges mit land, selv om vejen er hårdere, end mennesker kan udholde alene."⁴⁹

Brevet viser tydeligt det paradoksale ved krigsdeltagelsen. På den ene side var pligten ikke blot i modstrid med Steffensens selvbillede og overbevisning, men også grænsende til uudholdelig. På den anden side var den ufravigelig, berettiget og moralsk forsvarlig. Selvom det var muligt at knytte en 'dansk sag' til krigen, var den ikke desto mindre kun bagvedliggende og betinget af en ukendt fremtid. Derfor krævede en sådan forståelse af pligten og dens formål en stærk overbevisning for at være tilstrækkelig. Den kolossale mentale og fysiske byrde, som krigsdeltagelsen udgjorde på såvel et individuelt som et kollektivt plan, og den usikkerhed, den var behæftet med i forhold til endemålet, gjorde, at der i det danske miljø sjældent blev taget afstand fra faneflugt. Det var den enkeltes valg, men i det omfang, faneflugt kunne tages som et udtryk for en national observans eller et nationalt tilhørsforhold, må desertionen have været knyttet til en anden vurdering af den danske sag end den, som for eksempel Steffensen, Peter Østergaard og Hans Moos abonnerede på. I denne forbindelse udgør det efter min vurdering ikke en overfortolkning at antage, at dansknationale og foreningsaktive nordslesvigere som Mikael Steffensen kunne forstå sig selv som tilhørende et Nordslesvig, der i tilhørsforhold og fællesskabsopfattelse udgjorde noget særskilt fra Danmark. Steffensen italesatte i hvert fald et dansk-slesvigsk fællesskab som noget mere end blot en dansk befolkningsdel på et stykke dansk jord i tysk besiddelse. Derfor var krigsdeltagelsen i hans øjne den rette måde at værges sit land.⁵⁰

En sådan opfattelse kunne styrkes, hvis man – i modsætning til Hans Moos – ikke antog et fuldstændigt tysk nederlag som nødvendig for en forbedring af danskhedens vilkår i Nordslesvig efter krigen. Eksempelvis anså Thorvald Dau i november 1917 stadig en tysk sejr som sandsynlig, men det ændrede ikke hans positive syn på fremtiden. Dau troede nemlig på, at krigens afslutning kunne medføre en ny international, diplomatisk orden, der ville tilgodese mindretal samt skabe større demokratisk udvikling og frihed ikke blot i Tyskland, men også i resten af Europa. Hans umiddelbare, kortsigtede fremtidshåb var således tilsyneladende heller ikke en genforening med Danmark, men større statsborgerlig lighed og frihed inden for en reformeret tysk stat:

Jeg tror ikke, at den tyske front kan rendes over ende [...], selv om i et for Tysklands gunstigste tilfælde den russiske revolution med Lenin som sejrherre og Italiens fuldstændige nederlag ville bringe begyndelsen til freden med en sejr for Tyskland, så tør man dog ikke vente, at spirerne af Tysklands demokratiske politik ville blive kvalt dermed. De hører ikke op med freden, men fører denne politik ikke netop derhen, hvor fornuftige folk i modstanderens lejr vil mere? Og hvorfor skulle man ikke have lov til at tro, at hvad der ikke nåedes under krigen, det vil komme bagefter ikke i en blodig kamp, men oparbejdes af partier i alle lande, der bringer frihed og lige ret for enhver. Så kommer også den gode dag for os i vort kære Nord Slesvig. Den dag vil ingen hindre os i at bruge vort modersmål, og den dag vil vi med helt andre øjne kunne se på det tyske folk, der er rensat for dem, der var skyld i vores skæve øjne til dem.⁵¹

For Daus vedkommende var forventning og håb altså sammenfaldende med udfald og konsekvens af krigen. I hans øjne var voldspolitikens uundgåelige bankerot, som H.P. Hanssen havde udtrykt det på det danske årsmøde i juni 1914, altså ikke nødvendigvis et resultat af et tysk nederlag i verdenskrigen. Hvis Tyskland rensede sig selv for militarisme og fjernede tvangsregimentet, var der for Dau også mulighed for national forsoning.

Denne meget håbefulde anskuelse kan forklare, hvordan selve krigsdeltagelsen tilsyneladende ikke fremkaldte samme modløshed hos Thorvald Dau som hos Hans Moos og, som det skal vises nedenfor, også hos Mathias Mygind. Håbede man således som dem på et tysk nederlag, så fremstod krigsdeltagelsen unægtelig selvmodsigende, om end man godt kunne retfærdiggøre denne som en kamp for danskheden. Derfor er det ikke usandsynligt, at jo stærkere en dansk bevidst-

hed og nationalpolitisk observans var bundet op på den regionale hjemstavns for en nordslesviger, uden at det inkluderede et håb om en snarlig dansk-tysk grænseændring, desto større udholdenhed havde han som soldat. Var han dertil af den opfattelse, at *også* tysk sejr kunne skabe en mere ønskværdig dansk position i det tyske samfund, så kunne tjenestens selvmodsigende karakter overvindes. I dette lys kunne krigsdeltagelsen fremstå ikke bare meningsfyldt, men også som den sikreste vej til bedre vilkår for danskheden i hjemstavnen.

Til gengæld var en sådan indstilling på ingen måde givet, hvilket Hans Lausten-Thomsen er et eksempel på. Han var 36 år, da han i august 1914 drog i felten som militærlæge. Han tjente hovedsagelig på vestfronten, først tæt ved frontlinjen og senere på lazaretter i baglandet, men fra oktober 1918 blev han overflyttet til østfronten, hvor han tilbragte krigens sidste tid. Tilsyneladende så Lausten-Thomsen med meget kritiske øjne på tankerne bag den nordslesvigske pligtoplevelse. Således skrev han i november 1918, at nordslesvigerne var "[...] rede til at vove livet for penges og ejendoms skyld!"⁵² Som dansksindet protesttilhænger anså Lausten-Thomsen muligvis krigsindsatsen som udspringende fra den etablerede gårdmandsstands materielle og økonomiske egeninteresser. Under alle omstændigheder viser hans bemærkning både nuancerne og kompleksiteten ved krigsdeltagelsen. For med denne opfattelse kan Lausten-Thomsen heller ikke have abonneret på det synspunkt, at nordslesvigerne kæmpede for en sag, der ikke var deres egen. For hvis der var bagvedliggende økonomiske motiver for krigsindsatsen, måtte nordslesvigske egeninteresser også have været på spil, blot ikke de rette ifølge Lausten-Thomsen.

Tvang?

Hans Schultz Hansen er en af de danske historikere, der har fremhævet, at den følelse af meningsløshed, som greb en stor del af soldaterne i almindelighed under 1. verdenskrig, havde en ekstra dimension for de dansksindede, da "de var tvunget til at kæmpe for det land, der undertrykte deres nationalitet."⁵³ Den ovenstående behandling tyder imidlertid på, at man skal være varsom med at foretage en almenlydig sammenkædning af krigsdeltagelse, kollektiv selvopfattelse, meningsløshed og tvang for nordslesvigerens vedkommende. Nærlæses soldaternes samtidige overvejelser, så tegnes et meget mere kompliceret, nuanceret og til tider decideret mudret billede. Ganske vist var en følelse

af tvang unægtelig til stede blandt nordslesvigerne, men opfattelse og legitimering af krigsdeltagelsen var alt andet end en simpel sag om enten indvilgelse eller tvang.

Spørgsmålet om tvang er heller ikke indskrænket til soldater fra nationale mindretal. I behandlingen af den franske hær skelner den amerikanske historiker Leonard Smith for eksempel mellem to former for indvilgelse, nemlig henholdsvis en indledningsvis accept og den kontinuerlige sociale og kulturelle beslutning om at fortsætte med at kæmpe under mere og mere alvorlige omstændigheder. Under mytterierne i den franske hær i 1917 var det ifølge Smith heller ikke tvang, som satte en stopper for soldaternes våbenedlæggelse. Soldaterne vendte selv tilbage til skyttegravene.⁵⁴ For nordslesvigernes vedkommende kan der på tilsvarende vis henvises til, at der ikke udelukkende var tale om tvang i form af lovgivning og mulige repressalier fra myndighedernes side. Den fortsatte sociale og politiske accept i Nordslesvig spillede givetvis også ind, men den kom dog under pres i krigens løb, særligt fra 1916. Heller ikke den britiske historiker John Horne accepterer den gensidigt udelukkende opdeling af tvang over for indvilgelse. Han peger i stedet på *tvang* og *overtalelse* og anser begge dele som eksterne påvirkninger med henvisning til både militær og civil lovgivning. Hertil kom de moralkodekser og værdier, som blev knyttet til krigsdeltagelse. Forestillinger om mod og maskulinitet samt det synspunkt, at nationalstaten var truet af fjender, skabte et meget indvirkningsfuldt moralsk og kulturelt miljø, som gjorde det svært for britiske soldater at nægte udførelsen af deres 'pligt'.⁵⁵

Blandt dansksindede krigsdeltagere kan der findes eksempler på oplevelsen af tvang på tværs af alder, frontmæssig placering, krigens kronologi og sindelagets bevidsthedsgrad. Det er oftest korte bemærkninger i varierende sammenhænge og i nogle tilfælde ganske eksplicit ved benyttelse af ord som "tvangssoldat" eller "Musspreussen".⁵⁶ Gårdejerer Mathias Mygind er værd at dvæle ved i denne sammenhæng. Han blev indkaldt til hæren på sin 38-års fødselsdag den 2. august 1914 og tjente som infanterist på østfronten frem til september 1915, hvor han faldt nær Grodno i det nuværende Hviderusland. I sine breve udtrykte han forskellige og til tider selvmodsigende opfattelser af krigspligten. Han var en modvillig, men samtidig kapabel og ansvarsbevidst soldat, og det lader ikke til, at han på noget tidspunkt overvejede faneflugt. I modsætning til for eksempel Peter Østergaard og Mikael Steffensen tvivlede han derimod på, at pligtopyldehed var den rette vej at gå

for nordslesvigerne, selvom han i praksis støttede op om denne linje. Han håbede tydeligvis på, at et tysk nederlag ville resultere i Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, men trods dette kunne han også forbinde krigstjenesten med en forpligtelse over for hjemstavn og slægt:

"[...] bare man dog kunne håbe på, at udfaldet bliver en befrielse fra tyskeråget. Det er en tung pligt, der er lagt på de mange nordslesvigere at drage i kamp med undertrykkerne. Af alt hvad et lille folk har lidt i århundreder synes mig intet så hårdt som dette at ofre liv og stille sig selv blandt erobrernes og undertrykkernes række, for at bruge et mildt udtryk, mens vort inderligste ønske er selvbestemmelsesret for alle undertrykte folkeslag. Man må så vidt mulig søge at stænge for tanken, at den ikke kommer ind på dette område, thi da synes den tunge pligt som fædres jord og fædres arv pålægger os næsten tungere, end man kan bære. Vi må se at dvæle ved øjeblikket og at takke Gud for hver dag, der går [...] Da kan man da også trods alt takke for arven vi har fået at kæmpe for, nu mærker vi, hvor vi holder af vort lille land og vort kære hjem."⁵⁷

I én og samme tankerække sammenfattede Mygind reelt set det, der skulle blive kernen i eftertidens bærende sønderjyske fortælling om krigen. Han så sig selv i sine undertrykkers tjeneste, og han følte dermed, at han med livet som indsats indirekte kæmpede imod egne ønsker og interesser. På trods af det knyttede han alligevel pligten og sin soldaterindsats til hjemstavnen samt dansk kultur og arv. Man ser altså også her en sammenkobling mellem pligtfølelse, danskhed og hjemstavnsfølelse. Denne opfattelse gjorde ikke krigsdeltagelsen mindre paradoksal, men den forhindrede potentielt den følelse af meningsløshed, som Hans Schultz Hansen fremhæver. Det var dog en skrøbelig overbevisningskonstruktion, og man ser ligeledes tvivl og modløshed hos både Steffensen, Moos og Peter Østergaard, som fastholdt at pligtens vej var den rette at gå for nordslesvigerne.

Mygind mistede derimod hurtigt troen på, at krigsdeltagelsen var vejen at gå for danskheden. I maj 1915 påvirkede nyhederne om tysk fremgang på østfronten ham i hvert fald negativt. I dagbogen skrev han: "[...] skulde voldsregimenter og militarisme sejre, går vi nok trange tider i møde. Da synes mig ofret for stort, hvad danske mænd har bragt ved at gennemgå denne skrækelige krig og sætte liv til og kæmpe imod det, man holder af, fædres jord, fædres arv og vort modersmål."⁵⁸ Der kan være tale om en upræcis formulering, men som ordene faldt, virker det som om, at Mygind i øjeblikket anså krigsdelta-

Mathias Mygind (1876-1915) fotograferet sammen med sønnen Hellen i 1910/1911. Mygind blev indkaldt fra krigens begyndelse og tjente i Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 84. Han faldt under den tyske fremrykning på østfronten den 10. september 1915. Han efterlod sig tre børn og hustruen Kirsten Margrethe Mygind (født Høyer). Billedkilde: Lokallhistorisk forening for Øster Lindet sogn, B700310.

gelsen som stridende imod den danske sag. Hvis Mygind var protesttilhænger, kunne det store offer i form af de nordslesvigske faldne kun retfærdiggøres af en genforening, hvilken fremstod mindre sandsynlig, hvis Tyskland vandt krigen. I denne forbindelse må man spørge, hvad der så fik Mygind til at bevare følelsen af forpligtelse? Værdier som udholdenhed, karakterfasthed, retskaffenhed og hæderlighed var knyttet til pligtkulturen og kunne sammen med militærdisciplinen virke understøttende. Tilsvarende var de eneste alternativer for Mygind i denne situation enten faneflugt eller tilfangetagelse af fjenden i en kampsituation, men risiciene forbundet hermed kunne være meget afskrækkende. I identitetsmæssig sammenhæng kan svaret muligvis ligge i den regionale forankring af danskheden i Nordslesvig. Trods tvivl og modløshed var det i hvert fald retten til at bebo hjemstavnen som dansksindet, Mygind vendte tilbage til i sine refleksioner.⁵⁹

Hvis det ud fra selvopfattelse og tilhørsforhold skal forklares, hvordan en så modsætningsfyldt indstilling til krigsdeltagelsen kan hænges sammen med nordslesvigernes overordnet set pålidelige indsats som soldater, står forbindelsen mellem regional hjemstavnsfølelse og danskhed som et holdbart svar. Danskhed i sig selv kunne næppe fordrer udholdenhed og pligtfølelse, da den nationale spænding netop udgjorde kilden til krigsdeltagelsens paradoksale karakter. Ud fra et rent dansknationalt perspektiv ville nægtelse og protestpolitik udgøre en mere oplagt tilgang. Derfor må det have været hensynet til danskheden i en helt konkret regional kontekst, som var det springende punkt, når landsdelen i det samtidige perspektiv med størst sandsynlighed ville forblive en del af Tyskland.

Hvis vi lader henholdsvis Mathias Mygind og Thorvald Daus opfattelser udgøre de to overordnede forståelser af krigspligten, så kommer et fortolknings- og forklaringspektrum til syne, som både blotlægger det paradoksale og samtidigt viser, hvordan den pålidelige krigsindsats kunne fortsætte blandt de dansksindede. Fra Myginds perspektiv var den tyske krigstjeneste en fremmed sag. I værste fald kunne indsatsen modarbejde det nordslesvigske mål om at hævde landsdelens danskhed. Den tyske stat var en undertrykker, og det eneste, der knyttede ham til den, var hans tilhørsforhold og kærlighed til hjemstavnen samt den danske arv. Hermed var krigsdeltagelsen en defensiv handling, hvor man klamrede sig til hjemstavnsretten. Kun tysk nederlag ville være et positivt udfald, da dette muliggjorde en grænserevision. I denne optik var det paradoksale element markant, i og med at de

dansksindede netop befandt sig på tysk side under krigen. Krigsindsatsen blev så at sige kun en kamp for egen overlevelse, hvorved deltagelsen kunne opfattes som en offerrolle.

Fra Daus perspektiv så situationen imidlertid anderledes ud. Hvis tysk sejr kunne resultere i forbedrede vilkår for Nordslesvig, måske endda muliggøre en grænseændring, så var der en reel dansk-slesvigsk sag at kæmpe under krigen.⁶⁰ Krigsdeltagelsen kunne hermed være en måde at bevise sit værd som borgergruppe og tilkæmpe sig national frihed inden for den tyske stat.⁶¹ Dermed kunne meningsløsheden skubbes til side, i og med at rollen som tysk soldat fik et reelt nationalpolitisk formål i en regional kontekst. Pligten blev på ingen måde lettere at bære, men retfærdiggørelsen ville bestå med forankring i 'det lille hjemland'. Med andre ord var det muligt for dansksindede at tænke kampen for den danske sag ind i krigsdeltagelsen, men i så fald spillede det en betydelig rolle, hvad den enkelte anså for det mest realistiske fremtidsscenario, og hvordan krigsudfaldets konsekvenser blev vurderet. Mikael Steffensen og Thorvald Dau står som de bedste eksempler på et positivt syn på krigsdeltagelsen. Mathias Mygind og Hans Moos havde derimod sværere ved at se en meningsfuld forbindelse mellem krigsindsatsen og danskheden i Nordslesvig, hvis ikke Tyskland led nederlag. Til trods for dette var koblingen mellem hjemstavnen, danskhed og krigspligt stadig til stede i deres syn på krigen.

Uanset om krigsdeltagelsen blev anset for meningsløs eller ej, så kunne mindretalspositionen i det civile liv og en oplevet diskrimination under tjenesten være med til at bekræfte den enkelte i, at faneflugt var det rigtige valg. Omvendt er der ikke noget, som tyder på, at en dansk selvopfattelse generelt set var en væsentlig årsag til nordslesvigsk desertion.⁶² Desuagtet blev modsætningsforholdet mellem dansk og tysk forstærket af oplevelsen af diskrimination, også i tilfælde hvor det måske ikke tidligere havde gjort sig gældende. Sprogforbud og orlovsspærringer var en påmindelse om minoritetsstatus og den nationale kamp i hjemstavnen – og forskelsbehandlingen forekom endnu mere urimelig i krigshverdagen, når langt størstedelen af nordslesvigerne netop gjorde deres pligt. Derfor viser den danske selvforståelse sig så ofte i forbindelse med oplevelsen af diskrimination, og i samme tråd virker det sandsynligt, at protestpolitiske sympatier, der jo besværliggjorde sammenknytningen af krigsdeltagelse og nationalkampen, i denne forbindelse yderligere øgede tilbøjeligheden til at begå faneflugt.⁶³ Jeg vil derfor argumentere for, at selv om pligtspørgsmålet kunne fortolkes forskelligt, så blev

Et kompagni fra Reserve-Jäger-Bataillon Nr. 9 fotograferet på march fra Noyon til Dives i Frankrig i april 1915. Adskillige sønderjyder gjorde tjeneste ved jægerne, blandt andet Hans Moos (1889-1916). Billedkilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv, B4929.

den anskuelse, som Mathias Mygind lagde frem, den dominerende i eftertiden, da det tyske nederlag og Genforeningen i sidste ende blev en realitet. I dette lys udgjorde tvangsaspektet, offerrollen og håbet om en genforening via tysk nederlag en mere oplagt og lettere forståelig fortælling, og allerede i november 1918 knyttede H.P. Hanssen netop krigsindsatsen og Genforeningen sammen.⁶⁴ Til sammenligning havde den opfattelse, som Mikael Steffensen og Thorvald Dau fremsatte i deres breve, sandsynligvis trange kår, da logikken i løbet af 1930'erne blev vanskeligere at følge i en genforenet kontekst, hvor modsætningen mellem dansk og tysk i øvrigt ikke blev mindsket.⁶⁵

I stedet for at fokusere på tvang burde man måske, ligesom John Horne, opsætte en tre-vejs-skelnen mellem *accept*, *udholdenhed* og *nægtelse*. Soldaternes opfattelser af pligt kunne nemlig ændre sig over tid på baggrund af deres krigserfaringer og forventninger til krigens udfald, ligesom de kunne være forskellige fra civilsamfundets opfattelser før og under krigen. Man må også medtænke soldaternes egen vilje- og

handlekraft. De var ikke udelukkende ofre for krigen. Mange følte et engagement og havde i hvert fald til tider forskellige muligheder for at agere og reagere, hvilket spiller en mindre rolle i efterkrigstidens fortællinger. I al fald er udholdenhed en helt central term for Horne, og dette er for nordslesvigernes vedkommende også fremhævet af Claus Bundgård Christensen.⁶⁶ Der kan findes både accept, udholdenhed og nægtelse blandt dansksindede soldater, men herudover bør det også betones, at det rent faktisk var muligt for dem at legitimere krigsdeltagelsen i overensstemmelse med deres egen selvopfattelse. Dette kunne være i en ren statsborgerlig forståelse, med vægt på forholdet mellem

Pligtens vej var "hårdere end mennesker kan udholde alene", som Mikael Steffensen skrev i oktober 1917. Dette gjaldt både billedligt og bogstaveligt. Alligevel kunne nordslesvigske soldater anskue krigstjenesten som meningsfyldt og formålsrettet, hvis den blev forstået som en indsats for hjemstavns danskhed. Fotografiet er taget af Kresten Andresen i 1915/1916 og viser en sønderskudt fransk vej på Vestfronten, muligvis adgangsvejen til frontlinjen. Billedkilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv, B130430.

pligt og ret, eller som en forpligtelse over for hjemstavnen, hvormed krigsdeltagelsen kunne anses som den sikreste måde at værne om danskhed og retten til landsdelen.

Konklusion

For dansksindede krigsdeltagere under 1. verdenskrig var pligtopfattelsen ikke noget entydigt. Tilsvarende var spørgsmålet om, hvad pligten indebar, omstridt. Alligevel kan man på baggrund af det undersøgte materiale se konturerne af en dansksindet pligtforståelse, som udsprang fra en statsborgerlig sammenhæng. Inden for denne kunne krigstjenesten anskues som både meningsfyldt og formålsrettet, hvis den blev forstået som en indsats for hjemstavns danskhed. Dette skal ses i lyset af, at en realistisk forventning om en genforening med Danmark næppe slog rod blandt soldaterne før i efteråret 1918, hvorved det væsentligste formål med krigsdeltagelsen i første omgang var bevarelsen af danskheden i Nordslesvig inden for den tyske stat. Opfattelsen indikerer en forbindelse mellem det udpræget bevidste nationale sindelag på den ene side og militær pligttrøsk på den anden. Var soldaten herudover af den opfattelse, at også tysk sejr i verdenskrigen kunne gavne danskhedens vilkår i Nordslesvig, så blev tjenestens selvmodsigende aspekter mindre tyngende og nemmere at udstå. Således var krigsdeltagelsen næppe blot et spørgsmål om tvang. Blandt nordslesvigere kan der findes eksempler på både en positiv accept af krigstjenesten, udholdenhed af den tunge pligt og nægtelse i form af faneflugt. Herudover kunne dansksindede soldater ikke blot begrunde og retfærdiggøre deres krigsdeltagelse, men det var faktisk også muligt at finde mening med den i overensstemmelse med deres egen selvopfattelse og fællesskabsforståelse, særlig når pligten blev knyttet sammen med retten til hjemstavnen og muligheden for at bevare danskheden her. Dermed udgør en identitetsmæssig binding mellem hjemstavnsløvelse og danskhed også et væsentligt fundament for ikke bare at forstå, men også forklare de paradoksale forhold, som unægtelig karakteriserede den nordslesvigske krigsdeltagelse. Netop regionalt baseret danskhed kunne nemlig til en vis grad forlige krigsdeltagelsens selvmodsigende elementer eller i det mindste give tjenesten en form for legitimitet.

KILDER

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig (ADCB):

P345 Lorens Jepsen: feltpostbreve.

Arkivet ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot (MSS):

Personarkiv Nissen, Friedrich: feltpostbreve og dagbøger.

Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):

0134 Dau, Nicolai: Breve.

0523 Moos, Peter, Nybøl: Breve fra sønnen Hans Moos.

2099/-1 Jensen, Anna Marie Bothilde: Breve fra Mikael Steffensen.

0734A/-4 Thomsen, H. Lausten, amtslæge: Breve fra H. Lausten Thomsen til hans første hustru Botilde (1914-1915).

0734A/-4a: Thomsen, H. Lausten, amtslæge: Breve fra H. Lausten Thomsen til hans første hustru Botilde (1916-1918).

Privat Eje (PE):

Iver Henningsen, Haderslev: breve og tegninger.

Thyge Thygesen, Stepping: krigsdagsbog og breve.

Jens H. Møller (dagbøger): digitalt tilgængeligt på verdenskrig.dk: <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/txt/JHMoller.pdf>.

Trykte kilder:

Borup, Inge: *Og det kalder man at være civiliseret – Hans Lorentzens dagbog fra 1. Verdenskrig*, Odense 1998.

Bundgård Christensen, Claus (red.): *Krestens breve og dagbøger – En dansker på vestfronten i Første Verdenskrig*, København 2012.

Chrp.: "I Slægtens spor – Nogle Træk af til Belysning af sønderjysk Ungdoms-Sind 1914-18", *Almanak for Nordslesvig*, 1942, s. 52-78.

Henningsen, Kaj, Lars N. Henningsen og Martin Bo Nørregård (red.): *Sanitetsoldat på Østfronten – Haderslev-vognmaleren Iver Henningsens breve og tegninger 1915*, Haderslev 2015.

Kraack, Gerhard, Frank Lubowitz og Hans Schultz Hansen: *Der nationale Gegensatz – De nationale modsætninger 1914-1933*, Aabenraa/Flensburg 2001.

Kaufmann, Thomas: *Med håb i mørket – en sønderjydes breve fra Første Verdenskrig*, Sønderborg 1967.

Kreutzmann, Jørgen: *Når retsind fører ordet – Mathias Mygind – En sønderjyde i 1. Verdenskrig – dokumentarroman fra Østfronten baseret på breve og dagbøger*, Odense 1999.

Pligtspørgsmaalet, udgivet anonymt ("af En Dansker"), København 1917.

Reiff, Johannes: "Til Minde om en af dem der faldt – Mikael Steffensen", *Højskolebladet*, 1921, s. 825-826.

Rørdam, Valdemar og Jes Sarup: *Sønderjyden Mikael Steffensen – en af de faldne*, København 1918.

Rørdam, Valdemar: *Krestens Breve – udgivne af hans Moder*, København 1919.

Skar, Marius C.: *To Faldne Brødre – Breve fra Jeppe og Peter Østergård Hjem til Nordslesvig*, Kolding 1931.

Thomsen, H. Lausten: "I Krigens Vold", *Sønderjyske Årbøger*, 1930, s. 1-40.

Thygesen, Jonas Schultz og Martin Bo Nørregård: *Kun legetøj i deres hænder – Thyge Thygesens krigsdagsbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*, Haderslev 2008.

von Jessen, Franz: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*, København 1938.

Wemmelund, Poul G.: *Den Onde Krig – Uddrag af Hans Bruuns dagbogsnotater og hans brevveksling med hustruen Sofie Bruun under 1. Verdenskrig 1914-1918*, Herning 2000.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: "Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder". I Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2006, s. 289-318.

Adriansen, Inge: "Første Verdenskrig 1914-1918". I Inge Adriansen et al. (red.), *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa 2011, s. 127-129.

Christensen, Claus Bundgård: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, København 2009.

Christensen, Claus Bundgård: "National identity and veteran culture in a border region: The Danish minority in the German Army during the First World War", *War in History*, vol. 27 (1), 2020, s. 57-80.

Christensen, Steffen Lind: "Vi ved bedst selv, hvad vi er" – Kollektiv selvpøpfattelse blandt nordslesvigske krigsdeltagere, 1914-1918, ph.d.-afhandling Aarhus Universitet 2020. Tilgængelig online via DOI: <https://doi.org/10.7146/aul.381>.

Denman, Terrence: "The Catholic – Irish Soldiers in the First World War", *Irish Historical Studies*, vol. 27, no. 108, Dublin 1991, s. 352-365.

Frandsen, Steen Bo: *Dänemark – Der kleine Nachbar im Norden – Aspekte der deutsch-dänischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt 1994.

Frello, Birgitta: *Kollektiv Identitet – kritiske perspektiver*, København 2012.

Hansen, Hans Schultz: "Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918". I Lars N. Henningsen et al. (red.), *Sønderjyllands Historie 2 – Efter 1815*, Aabenraa 2009, s. 11-240.

Hansen, Hans Schultz: *De Danske Sønderjydere Førstemand – H.P. Hanssen 1862-1914*, Aabenraa 2018.

Hansen, Hans Schultz: *Genforeningens Arkitekt – H.P. Hanssen 1914-1936*, Aabenraa 2020.

Jørgensen, Marianne Winther og Louise Phillips: *Diskursanalyse som teori og metode*, København 1999.

Kramer, Alan: "Recent Historiography of the First World War (Part II)", *Journal of Modern European History*, vol. 12, nr. 2, 2014, s. 155-175.

Lister, Ruth: *Citizenship: Feminist Perspectives*, Basingstoke 2003.

McCartney, Helen B.: *Citizen Soldiers – The Liverpool Territorials in the First World War*, Cambridge 2005.

Münch, Philipp: *Bürger in Uniform – Kriegserfahrung von Hamburger Turnern 1914 bis 1918*, Freiburg 2009.

Nørregård, Martin Bo: "Sønderjyderne ved fronterne". I Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2006, s. 95-123.

Rachamimov, Alon: "Collective Identifications and Austro-Hungarian Jews (1914-1918) – The Contradictions and Travails of Avigdor Hameiri". I Laurence Cole og Daniel Unowsky (red.), *The Limits of Loyalty – Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, Oxford 2007, s. 178-198.

Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten efter 1830*, København 1982.

Smith, Rogers M.: "Modern Citizenship". I Enqin F. Insin & Bryan S. Turner (red.), *Handbook of Citizen Studies*, London 2002, s. 105-115.

Sørensen, Svend Falkner: *Fanflugt? – Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18*, Aabenraa 1989.

Ulrich, Bernd og Benjamin Ziemann (red.): *German Soldiers in the Great War – Letters and Eyewitness Accounts*, Barnsley 2010.

Watson, Alexander: *Enduring the Great War – Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge 2008.

Winter, Jay (red.): *The legacy of the Great War – Ninety years on*, London 2009.

Winter, Jay, og Antoine Prost: *The Great War in History – Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge 2005.

Zerlang, Martin: *1914*, København 2014.

NOTER

- 1 Denne artikel bygger på en ph.d.-afhandling forsvaret ved Aarhus Universitet i 2020.
- 2 Ulrich og Ziemann 2010, s. 11.
- 3 Kraack m.fl. 2001, s. 67.
- 4 Sørensen 1989; C.B. Christensen 2009, s. 264-82.
- 5 For den traditionelle udlægning se for eksempel Frandsen 1994, s. 122; Adriansen 2011, s. 127; Hansen 2009, s. 232-40; Zerlang 2014, s. 133. Om nordslesvigernes militære pålidelighed, se C.B. Christensen 2009 passim; C.B. Christensen 2020.
- 6 Se S.L. Christensen 2020.
- 7 C.B. Christensen 2009, s. 264-277, 140-169; C.B. Christensen 2020, s. 79.
- 8 Winter & Prost 2005, s. 97-108; Winter 2009, s. 96-100, 105-108; Kramer 2014, s. 163.
- 9 C.B. Christensen 2009, s. 33-34, 266, 456.
- 10 S.L. Christensen 2020, s. 273-336, 391-406.
- 11 Rørdam 1918; Rørdam 1919 (Andresens breve og dagbøger er desuden genudgivet i 2012, redigeret af C.B. Christensen); Thomsen 1930; Skar 1931.
- 12 Kreutzmann 1999; Wemmelund 2000; Borup 1998; Thygesen og Nørregård 2008; Henningsen m.fl. 2015.
- 13 Se f.eks. Jørgensen og Phillips 1999, s. 9, 17; Frello 2012, s. 194-216. På det teoretiske plan tager artiklen især udgangspunkt i antropologerne Fredrik Barth og Richard Jenkins samt sociologen Rogers Brubaker.
- 14 For yderligere metodiske og kildemæssige overvejelser og henvisninger, se S.L. Christensen 2020, s. 63-89.
- 15 Pligtspørgsmaalet 1917, s. 4-7.
- 16 Ibid., s. 11-13.
- 17 Sørensen 1989; C.B. Christensen 2009, s. 265, 274-76.
- 18 Pligtspørgsmaalet 1917, s. 16.
- 19 Om protestpolitikken og protestfløjen i Vælgerforeningen se Rerup 1982, s. 261-68; Hansen 2009; Hansen 2018, s. 98-111, s. 231.
- 20 Kreutzmann 1999, s. 119, 163. Se også RAÅ 0734A/-4 Lausten-Thomsen, 08-03-1915; RAÅ 0734A/-4a Lausten-Thomsen, 22-08-1916, 01-11-1918.
- 21 Se f.eks. Lister 2003, s. 13-23; Smith 2002, s. 106.
- 22 Se f.eks. C.B. Christensen 2012, s. 45; RAÅ 0523 Moos, 04-08-1914.
- 23 PE Iver Henningsen, udateret.
- 24 Henningsen m.fl. 2015, s. 221
- 25 Ibid., s. 142; PE Iver Henningsen, udateret.
- 26 Henningsen m.fl. 2015, s. 193, 220.
- 27 Ibid., s.198.
- 28 Se også S.L. Christensen 2020, s. 304-334.
- 29 RAÅ 0134 Dau, 12-02-1918; MSS Nissen 21-07-1916; PE Jens H. Møller, dagbog 16-11-1916; Thygesen og Nørregård 2008, s. 13-14. Se også Nørregård 2006, s. 120-22; C.B. Christensen 2009, s. 281-91.
- 30 Thygesen og Nørregård 2008, s. 210.
- 31 Ulrich & Ziemann 2010, s. 11; McCartney 2005.
- 32 RAÅ 0134 Dau, 12-02-1918, 04-09-1917, 13-11-1917, 11-12-1917.
- 33 Ibid., 12-02-1918.
- 34 For et lignende eksempel på en minoritetsgruppes skelnen mellem loyalitet og identifikation med staten, se Rachamimov 2007. Man ser både betoning af civile værdier og idealer også i forbindelse med pligt opfattelse og -troskab blandt tyske soldater: Se Münch 2009, s. 241-252.
- 35 Se f.eks. Rørdam 1919; Johannes Reiff 1921, s. 825-826; Chrp. 1942, s. 52-78; Kaufmann 1967, s. 8; C.B. Christensen 2012, s. 10-11; Zerlang 2014, s. 133-35.
- 36 Skar 1931, s. 47.
- 37 Ibid., s. 101.
- 38 RAÅ 0523 Moos, 03-12-1915.
- 39 Ibid., 08-01-1916.
- 40 Ibid., 04-08-1914.
- 41 Ibid., 03-12-1915, 12-01-1916.
- 42 Skar 1931, s. 116.
- 43 Rørdam 1918, s. 58.
- 44 RAÅ 2099 Jensen, 09-11-1916.
- 45 Ibid., 08-09-1917.
- 46 Se også S.L. Christensen 2020, s. 273-334.
- 47 RAÅ 2099 Jensen, 17-03-1917.
- 48 Rørdam 1918, s. 81-82.
- 49 Ibid., s. 84.

- 50 For en uddybning af denne pointe, se S.L. Christensen 2020, s. 273-336.
- 51 RAÅ 0134 Dau, 16-11-1917.
- 52 RAÅ 0734A/4a Lausten-Thomsen, 01-11-1918.
- 53 Hansen 2009, s. 234.
- 54 Winter 2009, s. 96-100.
- 55 Ibid., s. 105-108
- 56 Se f.eks. PE Jens H. Møller, dagbog 21-05-1916, 24-03-1917; C.B. Christensen 2012, s. 60; Wemmelund 2000, s. 28, 87; ADCB P345 Jepsen, 18-06-1915, 09-11-1915; RAÅ 0734A/4a Lausten-Thomsen, 15-11-1918; Borup 1998, s. 66. Se også S.L. Christensen 2020, s. 327-329.
- 57 Kreutzmann 1999, s. 119, se også s. 169.
- 58 Ibid., s. 163.
- 59 Ibid., s. 254-55.
- 60 For eksempler på denne opfattelse se von Jessen 1938, s. 44 (H.P. Hanssens tale 17-11-1918); Hansen 2020, s. 35.
- 61 Dette er sammenligneligt med irske nationalister i den britiske hær. At opnå 'home rule' via krigsdeltagelse spillede imidlertid fallit efter Påskeopstanden i 1916. Se Denman 1992.
- 62 C.B. Christensen 2009, s. 281-82; Sørensen 1989, s. 24-26.
- 63 Sørensen 1989, s. 49-57.
- 64 von Jessen 1938, s. 43-47.
- 65 Se S.L. Christensen 2020, s. 365-371.
- 66 Winter 2009, s. 108-109; C.B. Christensen 2009, s. 291; C.B. Christensen 2020, s. 79. Se også Watson 2008.

Zusammenfassung

Die Narrative der Nachkriegszeit über die Teilnahme der dänischen Minderheit im 1. Weltkrieg, heben oft den Aspekt des Zwangs und die Hoffnung auf eine deutsche Niederlage hervor.

Nicht desto trotz erfüllten die meisten Nordschleswiger ihre Pflicht und wurden als eine vertrauenswürdige Soldateneinheit in der deutschen Armee betrachtet. Der vorliegende Artikel versucht diesem Paradoxon näher zu kommen. Ausserdem soll untersucht werden, wie die dänisch gesinnten Soldaten die Wehrpflicht empfanden und wie ihre Selbstauffassung und Zugehörigkeit diese beeinflussten.

Der Artikel zeigt Konturen einer dänisch gesinnten Pflichtauffassung auf, die einem staatsbürgerlichen Zusammenhang entsprang. Hier wurde eine Kriegs/Wehrpflicht als sinnvoll und geeignet empfunden, wenn diese als Beitrag dafür angesehen wurde, die dänische Heimat zu bewahren.

Eine Wiedervereinigung des Dänisch-Nordschleswigschen war vor dem Herbst 1918 unrealistisch, und die Kriegsteilnahme sollte somit vor allem die fundamentalen Bürgerrechte der Minderheit innerhalb des deutschen Staates sichern.

Sehr dänisch-nationale Soldaten waren deshalb auch sehr pflichterfüllend. War der Soldat zusätzlich der Auffassung, dass ein deutscher Sieg auch für die Dänen in Nordschleswig vorteilhaft wäre, wurden die entgegengesetzten Aspekte des Kriegsdienstes weniger schwer. Der Dienst war vermutlich nicht nur eine Frage des Zwanges, solange die Nordschleswiger auch einen Sinn daran erkennen konnten, der zu der eigenen Selbstauffassung und dem Gemeinschaftsgefühl passte. Besonders, wenn diese Pflicht sich an die Heimat knüpfte und die Möglichkeit öffnete, das Dänische zu erhalten.

Der gaar som en Brusen igennem vort Land....¹

Sanghæfterne og sangens rolle i afstemnings- og genforeningstiden i Sønderjylland

AF ELSEMARIE DAM-JENSEN

Årene 1919-1920 var en hektisk tid i Sønderjylland præget af store politiske beslutninger og historiske begivenheder, der spillede ind på alle sønderjydere liv. Verdenskrigen kastede stadig skygger, men afstemning og genforening bragte samtidig masser af glæde og fester, hvor fællessang var en central del af aktiviteterne. Artiklen beskæftiger sig med de sanghæfter, som er bevaret, både fra de store fester i landsdelen og fra de lokale fester ude omkring i forsamlingshusene og andre steder, hvor festerne foregik. Desuden belyses sangens rolle i afstemnings- og genforeningstiden. Til sidst i artiklen omtales nogle af de erindringer, der kendes om sangen i perioden.

Indledning

Denne artikel er resultatet af et samarbejdsprojekt mellem Museum Sønderjylland og Videncenter for Sang, Sangens Hus, Herning. Projektet indgik i Genforeningen 2020 som et projekt med titlen "Sangen genforener 1920-2020".²

Forfatterens arbejde i projektet bestod først i formuleringen af en grundfortælling om Sangen i Sønderjylland: *Sange og sangtradition i Sønderjylland – med særlig vægt på Genforeningstiden*.

En fortælling om sangens rolle i Sønderjylland fra midt i 1800-tallet og op til Genforeningen 1920.³

Den anden halvdel af projektet er en afdækning af den sanglige fejring i forbindelse med tiden omkring afstemningen og selve Genforeningen.

Formålet har været at dokumentere og formidle viden om, hvilke typer af sange der blev sunget i perioden. Hvad sang man, hvem skrev sangene, hvordan blev sangene brugt og ved hvilke arrangementer? Hvad var sangens rolle – og hvorfor sang man så meget?

Udgangspunktet har været tilgængeligt materiale i form af sanghæfter, sangblade og programmer fra Rigsarkivet, Museum Sønderjylland,

Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Deutsches Museum Nordschleswig, arkiverne i de sønderjyske købstæder samt de øvrige sønderjyske lokalarkiver. Desuden er der i begrænset omfang inddraget erindringer om den faktiske sang ved møder og fester.

Der er skrevet meget om afstemnings- og genforeningstiden, men selvom fællessangen har spillet en central rolle i tidens møder og fester, er det ikke et felt, der hidtil har været særligt fokus på, dog har Inge Adriansen i *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000* (2003) beskæftiget sig med emnet.⁴

Hvad var sangens rolle i afstemnings- og genforeningstiden?

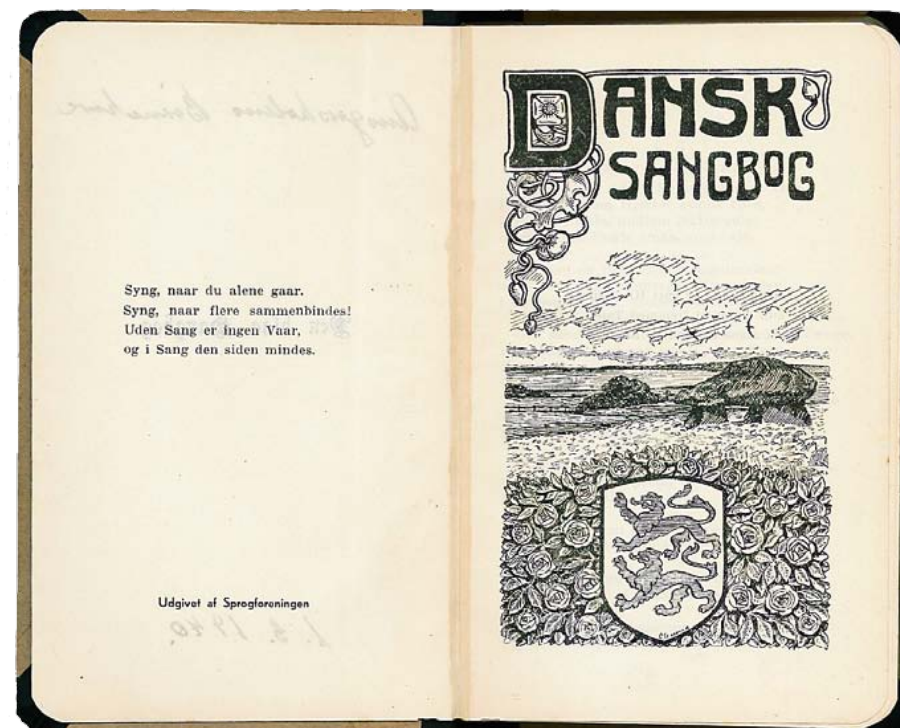
Sangene er først og fremmest indgået i det væld af møder og fester, der blev afholdt helt fra våbenstilstanden i november 1918 og til langt hen på sommeren i genforeningsåret 1920.

Gennem sangen har man fået afløb for den glæde, taknemmelighed og lettelse, man i den dansksindede sønderjyske befolkning har følt, da afstemningen kom, og da Genforeningen blev en realitet. Selve det at synge sammen i store forsamlinger gav fælles identitet, løftede stemningen, "festliggjorde" begivenhederne og skabte fællesskabsfølelse.

Længe før afstemnings- og genforeningstiden havde sangen spillet en stor rolle i den danske befolkningsdel. I slutningen af 1800-tallet havde *Den blaa Sangbog* været det praktiske redskab til fællessang i Sønderjylland, og samtidig blev sangbogen et vigtigt symbol og våben i de dansksindedes kamp for at fastholde og udvikle deres identitet.

Sangbogen blev også af de tyske myndigheder taget alvorligt, så meget at sangbogen på et tidspunkt i Köller-perioden omkring 1900 blev kaldt "det farligste agitationsmiddel, danskerne ejer".⁵ Mange unge sønderjyder havde i årene før 1.verdenskrig været på efterskole eller højskole nord for Kongeåen og havde der lært de danske sange at kende. Disse unge havde været medvirkende til at udbrede kendskabet også til de sange, der blev skrevet i Danmark omkring århundredskiftet.

1. verdenskrig medførte en fuldstændig ændring af hverdagen i Sønderjylland. De fleste mænd blev indkaldt, kvinderne måtte tage sig af alt arbejdet derhjemme, og der var hverken tid eller overskud til sang. Hvis man endelig sang, var det, når kvinderne derhjemme kunne synge vemodige sange for børnene til trøst for både sig selv og de små.⁶

Titelblad – *Den blaa Sangbog*. Foto: Museum Sønderjylland.

Meget hurtigt efter våbenstilstanden begyndte den dansksindede befolkningsdel dog at samles til møder, og sangens funktion herefter blev en stor kontrast til den periode, der gik lige forud. Nu kunne man synge frit, højt og ofte!

Mødeaktiviteten i Sønderjylland gik i gang umiddelbart efter, at 1. verdenskrig var slut. Ofte deltog flere hundrede mennesker i disse møder, der kunne være meget langvarige og omfattede mange taler og fællessange.⁷ Man sang også i hjemmene og sammen med naboerne, blandt andet når man samledes for at få rejst de nye flagstænger og "prøvehejst" flagene op til afstemningen.⁸

På selve afstemningsdagen 10. februar 1920 blev der ligeledes sunget mange fællessange, ved flaghejsningen om morgenen, ved gudstjenesterne om eftermiddagen og i forbindelse med kaffebordet ved aftenfesterne, da afstemningen var afsluttet.

Hvad sang man?

Det er et meget blandet repertoire, der møder læseren i de forskellige sanghæfter fra tiden. Mange af sangene er skrevet af 1800-tallets kendte danske digtere. Andre er forfattet af sønderjyske digtere.

Hvis man sammenligner repertoiret i sanghæfterne med det, man finder i samtidens sangbøger, er der mange sammenfald, men det er også tydeligt, at man har haft et klart fokus på det konkrete behov, hæfterne har skullet opfylde i situationerne.

Der er mange fædrelandssange og historiske sange, blandt andet om de slesvigske krige og andet, der vedrører den specielle sønderjyske historie og det sønderjyske landskab, for eksempel Edvard Lembckes "Du skønne land med dal og bakker fagre", og der er desuden flag-sange og enkelte nordiske sange. Med hensyn til udvalget af salmer er det tydeligt, at det især er lovsangene, der fylder. J. Neanders "Lover den Herre" og Grundtvigs "Den signede dag" er med mange steder. Derimod er der ikke mange årstidssange, der er ingen folkeviser eller det, der i *Den blaa Sangbog* fra 1919 hedder "Gilde- og drikkeviser". Kun ganske få sange er på dialekt, som man ellers var vant til fra *Den blaa Sangbog*. Dialektsangene var formodentlig fravalgt, fordi de ikke var kendt af de tilrejsende.

Med hensyn til melodier til de nyskrevne sange brugte man – som ved andre lejlighedssange – for det meste melodier, som var kendt i forvejen, for at gøre indlæringen lettere. Der er også eksempler på, at musikbegavede folk har skrevet en "egen melodi" til sangene. Da der ikke er noder i hæfterne, kan vi desværre ikke vide, hvordan disse melodier lød. Men man kan forestille sig, hvordan den lokale korleder, skolelærer eller organist har sunget for og indøvet de nye melodier, måske først med skolebørnene og siden med hele forsamlingen!

På det tidspunkt var der ikke klaverer i alle forsamlingshuse, men man kan have haft andre instrumenter til rådighed, sådan som det fortælles om i dagbogsnotater fra Ballum.⁹ Christian Lehmann Frederiksen skriver i sin dagbog 1. februar 1920 om forberedelserne til afstemningsdagen 10. februar " ... vi er ved at øve til afstemningsdagen [...] Misse spiller harmonium, Hans Jepsen fløjte, Steffens kone, Niels Lund og jeg violin. Håber vi må få nogle sange godt indøvet." Disse få linjer er det eneste sted i det undersøgte materiale, hvor instrumenter omtales, men det er ret imponerende, at der har været fem instrumenter

til rådighed i Ballum ved afstemningsfesten, og det kan næppe have været det eneste sted i Sønderjylland.

Sanghæfterne som genre

Der var flere grunde til, at der i perioden 1919-1920 kom en lang række større og mindre sanghæfter. Dels var der et behov i forbindelse med alle de tilrejsende, som man ikke kunne forvente selv var i besiddelse af blå sangbøger, dels slog repertoiret i *Den blaa Sangbog* ikke længere helt til. Den var selvfølgelig stadig med, men den særlige situation, bejstringen ved at skulle "stemme sig hjem" og senere glæden ved Genforeningen, skabte et behov for nye sange, lejlighedssange skrevet både i mere officielle sammenhænge og på lokalt plan. Derfor var der brug for de nye hæfter. Nogle af hæfterne indeholdt mange sange, andre var bare et enkelt blad med én eller to sange.

Der er forskellige typer af sanghæfter. Nogle blev udgivet i Kongeriget af mere eller mindre officielle udgivere, foreninger og privatpersoner, der gerne ville give et bidrag til festlighederne syd for Kongeåen. De kongerigske sanghæfter har meget forskellig karakter. Nogle er små hæfter til at have i lommen, når man skulle til møder i forsamlingshusene. Disse hæfter har et stort udvalg af sange, mens andre hæfter, ofte i A5-format, kun indeholder nogle få sange. Her skal omtales to af de små "handy" lommehæfter.

Den ene var *GenforeningsSangbog*, Dansk Traktatselskab, København 1920.¹⁰ Ifølge forordet, skrevet af A. Fibiger, der var indremissionsk præst i Eliaskirken i København, er bogen samlet af to sønderjyder, pastor Carsten Petersen og fru tandlæge Lassen, og udgivet i marts 1920. Forordet, der citeres i sin helhed her, udtrykker både tydeligt formålet med sanghæftet og den kirkelige retning, der står bag udgivelsen:

Man klager – og vist med rette – over, at vi danske ingen sange kan. Vi kan det første vers af vore nationalsange og så for øvrigt kun en stump hist og her. Desto mere må det da påskønnes, at to sønderjyder pastor Carsten Petersen¹¹ og fru tandlæge Lassen har samlet denne lille bog. Den fortjener at blive brugt. Thi er der nogen tid, der burde være "Sangens Tid" i vort folk, så er det da denne. Gud velsigne den lille bog med de stærke toner både fra vort jordiske og himmelske fædreland, at hans pris må høres i Danmark.

To af de små sanghæfter, der blev udgivet i forbindelse med Genforeningen.
 Øverst: Genforenings-Sangbog, udgivet af Dansk Traktatselskab. Kbh. 1920.
 Nederst: Sønderjydske Sange, udsendt af KFUM i Danmark og udgivet på De unges
 Forlag. U.å., men forordet er dateret 1919. Foto: Museum Sønderjylland.

Hæftet, der indeholder 88 sange, er en "allroundsangbog", der består af en blanding af salmer, danske fædrelandssange og sange, som omhandler Sønderjyllands historie. Der er kun få helt nye sange, én af dem er Sven Tanges (= Hansigne Lorenzens¹²) "Nu fik vi grænsen flyttet" (nr. 4), som kalkulerede med, at der ville blive tale om en løsning med Danmark til Ejderen, idet der i 1. vers står: "Og Flaget fik vi plantet paa Thyras gamle Vold."

Et andet "lommeganghæfte", *Sønderjydske Sange*, er udgivet af De unges Forlag og udsendt af KFUM i Danmark.¹³ Også her giver forordet, der er dateret 1. januar 1919, udtryk for bogens formål:

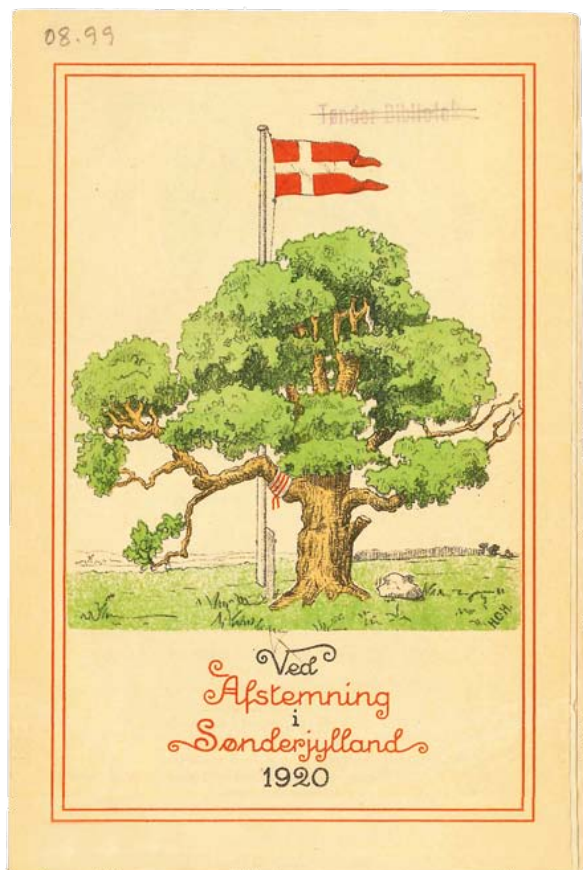
Dette lille hæfte udsendes af K.F.U.M. i Danmark til brug tidlig og sildig i den nærmeste tid. De ældre vil heri finde sange, de husker fra deres unge år, og som de knap ventede mere at skulle synge. De unge kan sangene hjælpe til dybere forståelse af vort folks lidelser og håb i et halvt hundrede år. Hvor sangene synges, i foreninger, på skoler og i hjem, vil de sikkert hjælpe ungdommen til at møde festklædt – med tak til Gud – til den højtid, det danske folk venter at opleve i år.

Forordet er skrevet af Gunner Engberg (1882-1951), der var præst og meget engageret i KFUM's arbejde. Dette hæfte indeholder 27 sange.¹⁴ Her har indholdet først og fremmest skullet afspejle Sønderjyllands historie, blandt andet er der en række biografiske sange, som omhandler nogle af de kendte dansksindede sønderjyder som for eksempel Jens Jessen, Laurids Skau, H.P. Hanssen, Hans Kryger og Christian Flor. Desuden beskriver mange af sangene de politiske begivenheder, både under treårskrigen og i 1864. Der er et lille tillæg med tre salmer, som man også har syntes skulle med, "Min Gud befaler jeg min vej" og "På alle dine veje", der begge har tekst af Paul Gerhardt, og "Syng med os, både mark og skov" af N.F.S. Grundtvig.

Der er kun seks sange, som går igen i begge sanghæfter. Det er nogle af periodens mest sunge sange i Sønderjylland, nemlig: "Blev nu til spot dine tusindårs minder?" og "Du skønne land med dal og bakker fagre", begge af Edvard Lembcke, "Det haver så nyligen regnet" af Johan Ottosen, "Slesvig, vort omstridte, elskede land" af Thorvald Taulow, "Slumrer sødt i Slesvigs jord" af Hans Peter Holst og "Venner, ser på Danmarks kort" af Christian Richardt. Derudover er der meget stor forskel på repertoiret i de to små sanghæfter, til trods for at de begge er udgivet blandt "kristelige" kredse i Danmark.

Et tredje kongerigsk sanghæfte, som optræder i flere af de sønderjyske arkiver, er et privatudgivet sanghæfte, *Ved afstemning i Sønderjylland 1920. Samlet som hilsen fra sønderjyden Thyra Petersen*.¹⁵ Dette sanghæfte i A5-format indeholder kun fire sange, alle med tekst af sønderjyder:

1. "Nu fløjet er den tyske Ørn" af Sven Tange (= Hansigne Lorenzen), til melodien "Vort fødeland var altid rigt".
2. "Vaj højt, vort himmelbårne flag!" af "Vilhelm Gregersen, Mellemslesviger", til melodien "Vort modersmål er dejligt".
3. "Op, alle I danske i syd eller nord" af "En Frederikstader" til melodien "Mens Nordhavet bruser".
4. "I trange år sejladsen gik mod Norden" af Hellemann Nielsen til melodien "Der er et land, dets sted er højt mod Norden".

Forside til sanghæfte, *Ved Afstemning i Sønderjylland 1920*. På omslagets inderside står "Samlet som Hilsen fra Sønderjyden Thyra Petersen, Grenaa. Hellemann Nielsen Boghandel, Grenaa. Clemensstrykkeriet, C. Reimann, Aarhus". Foto: Museum Sønderjylland.

Andre sangblade har været specielt beregnet til at blive sunget af de mange, der fra Kongeriget rejste til Sønderjylland i februar 1920 for at afgive deres stemme for Danmark, for eksempel to forskellige sangblade med titlen *Sang om Slesvig ved færden af de stemmeberettigede til Sønderjylland februar 1920*.¹⁶

De omtalte hæfter afspejler den velvilje, der har været i Danmark til at hjælpe sønderjyderne med at skaffe sanghæfter til praktisk brug ved de mange møder og sammenkomster, som tiden var præget af.

Ud over de sanghæfter, der udkom nord for Kongeåen, var der en lang række sønderjyske sanghæfter og programmer. Det er bemærkelsesværdigt, at mange af dem er fremstillet som meget smukke tryksager. Dette var ikke nogen given sag i en periode, hvor man generelt i det sønderjyske samfund led under kraftig penge- og ressourcemangel og under mangel på ordentligt papir, så der er faktisk tale om noget af en bedrift. Mange af tryksagerne er trykt på de større bogtrykkerier i købstæderne, især *Modersmaalet's* trykkeri i Haderslev er ofte benyttet. Nogle er prydet med tegninger og farvetryk på forsiden. Et sanghæfte fra Sønderborg, *Sange til Afstemningsdagen Tirsdag, den 10. Februar 1920*, som er trykt hos Jørgen Otzen, Sønderborg, har en meget smuk forside med farvelagt Dannebrog og nederst illustrationer forestillende Sønderborg Slot, Sønderborgs byvåben og en kyststrækning, formodentligt på Als.

Det er ikke klart, hvem der har betalt for produktionen af disse hæfter. Nogle gange har man skullet erlægge et mindre beløb for hæftet, andre gange er det vel lokale kræfter, der har spyttet i bøssen – måske oven i købet sangskriverne selv. I nogle tilfælde fik man tilskud fra velgørende foreninger i resten af Danmark.

De sønderjyske sanghæfter omfatter både regionale, "officielle" sanghæfter og hæfter til lokalt brug. To af de regionale sanghæfter er trykt på *Modersmaalet's* trykkeri i Haderslev: *Sange til Afstemningsdagen. Samlede og udgivne af sønderjyske Kvinder*¹⁷ og *Afstemningssanghæfte med 29 danske Sange*.¹⁸

Hæftet udgivet af de sønderjyske kvinder rummer især nyskrevne sange. Flere af sangene er omskrivninger af kendte sange med relation til Sønderjylland, for eksempel "Slumrer sødt i fremmed Jord" eller "Slumrer sød i Belgiens Jord", som begge er inspireret af Hans Peter Holsts sang om de faldne i Treårskrigen fra 1850 "Slumrer sødt i Slesvigs Jord". Det andet hæfte rummer kun kendte danske og nordiske sange som "Det haver så nyligen regnet" og "Jylland mellem tvende Have".

Forside til *Sange til Afstemningsdagen* Tirsdag den 10. Februar 1920. Sanghæfte fra Sønderborg.
Foto: Museum Sønderjylland.

Nogle af tidens mest elskede sange er også med, for eksempel "I alle de Riger og Lande", "Jeg elsker de grønne Lunde" og "Kongernes Konge".

"Kongernes Konge" var skrevet af Adolph von der Recke (1820-67), som var embedsmand ved Admiralitetskollegiet. Den hed oprindeligt "Bøn for Danmark", og den blev sunget første gang ved en koncert i Tivoli 16. september 1848. Melodien er af E. Horneman, som også skrev melodien til Peter Fabers "Dengang jeg drog afsted". "Kongernes Konge" var meget populær i afstemnings- og genforeningstiden, og den blev både brugt ved kirkelige og verdslige arrangementer.

Endnu et hæfte bør omtales under de regionale hæfter. Det drejer sig om hæftet *Til Festlighederne i anledning af Genforeningen 1920*.¹⁹ Det-

te hæfte rummer foruden 15 kendte fædrelandssange også konkrete anvisninger på tre af de tableauer, som var meget populære i afstemnings- og genforeningstiden: "De sønderjyske Piger", "Danmark" og "Genforeningen". I disse tableauer sang både de medvirkende piger og publikum. Tableauerne var meget elskede i tiden; der var noget for øjet, og samtidig krævede denne form for optræden ikke så megen øv-

Tableau, Løgumkloster 1920. Foto: Museum Sønderjylland.

ning, som hvis det havde været et egentligt teaterstykke. Det var mest et spørgsmål om de rette sange, dragter, rekvisitter og stor entusiasme!

I dag ville vi nok opfatte tableauerne som naive, måske ligefrem komiske, som for eksempel når man til en større forestilling på Folkehjem i Aabenraa 8. februar 1920 opførte en række tableauer, blandt andet "Den lille Ole med paraplyen", og en tilskuere, der oplevede forestillingen, skrev, at "mange øjne duggedes ved flere af dem [tableauerne]."²⁰

Ved siden af de mere "officielle", regionale sanghæfter udkom der i afstemnings- og genforeningstiden en lang række mere lokale sanghæfter og sangblade. Ofte indeholdt også disse hæfter de mest alment sunge sange, men der kan også være overraskende sange. Det førnævnte hæfte fra Sønderborg indeholder blandt andet den franske nationalsang "Marseillaisen". Det er tilsyneladende det eneste sanghæfte fra Sønderjylland i genforeningstiden, hvor denne sang er med. Når den har fundet plads i hæftet, er det formodentlig til ære for de franske alpejægere, som var en del af Den internationale Kommissions styrker i Sønderjylland i foråret 1920. I hæftet findes også "It's a long way to Tipperary".

Et sanghæfte fra Øster Lindet, *Ved Festen i Øster Lindet 9. Juli 1920 for Nordslesvigs Genforening med Danmark 30. Oktober 1864-15. Juni 1920*,²¹ rummer eksempler på et karakteristisk repertoire i tiden. Det er en blanding af historiske sange om Sønderjylland, danske fædrelandsange og nordiske sange. Sanghæftet slutter med den uomgængelige "Kongernes Konge". De fleste af hæftets sange var trykt i 1919-udgaven af *Den blaa Sangbog* med undtagelse af "Det lyder som et eventyr, vaj højt, vaj stolt" fra 1867 af Carl Ploug og "Den trænger ud til hvert et sted", der også er kaldt "De unges Sang" og skrevet af Jens Christian Hostrup i 1892 til Ry Højskoles indvielse. Den første var lige blevet skrevet til Genforeningen, flagsangen var ikke nået at komme med i 1919, og sangen fra Ry Højskole var åbenbart ikke nået over Kongeåen endnu! Man kunne måske have nøjedes med et mindre sangblad med disse tre sange, men når man udgav sanghæftet i Øster Lindet, var det nok af hensyn til de tilreisende.

Flere af tidens lokale sanghæfter rummer også sange skrevet af lokale sangskrivere. Lejlighedssangene var ofte skrevet af skolelærere, præster og andre med det skrevne ord i deres magt – i større eller mindre grad! Fra Tiset er der bevaret et større hæfte, *Sange til Festen i Tiset paa Afstemningsdagen den 10. Februar 1920*.²² Hæftet indeholder 16 sange. De fleste af sangene er kendte fædrelandssange, men sanghæftet indledes med hele tre lokale sange, de to er forfattet af den daværende sogne-

præst i Gram, Johan Zerlang (1864-1924). Deres titler er henholdsvis "Vi vil løfte vort Flag" og "Vi kommer tilbage til Danmark – Der gaar som en Brusen igennem vort Land". Begge sange er også trykt i andre af samtidens hæfter. De er begge angivet med "Egen Melodi". Der er desværre ingen oplysninger om, hvorvidt det er præsten selv, som også har skrevet melodien. Johan Zerlang var et eksempel på de lokale forfattere, som simpelthen måtte skrive sange til de store begivenheder i 1920. Han blev i øvrigt efterfølgende også involveret i arbejdet med *Den sønderjyske Salmebog*. Den tredje lokale sang, "Velkommen nu vi byde", var skrevet af Cathrine Schmidt, Tiset; også her er det på "Egen Melodi". Sangen er karakteristisk for tidens sprogbrug. Formålet er at byde velkommen til dem, der er kommet for at hjælpe med at stemme sønderjyderne hjem til "gamle Dan". Man mindes dem, som er faldet, og er glade for, at "Ørnen nu måtte rømme", så man kan blive genforenet med Danmark.

Også på Rømø var der lokale sange i sanghæftet til afstemningsfesten 1920, *Sange som blev sunge paa Afstemningsdagen den 10. Februar 1920 paa Rømø*.²³ Hæftet indeholder fem sange, alle skrevet af folk med tilknytning til øen. N.C. Nissen (1889 – 1953) var uddannet lærer fra Tønder Seminarium, senere cand. theol og sognepræst i Augustenborg. Han var gift med Meta Marie Jepsen, en kvinde fra Rømø. Nissen bidrog med tre sange til hæftet: "Velkommen til Rømø's Strande", "En Sang paa den store Dag – Paa Højtidsdagen stem op en Sang" og dialektsangen "Ska' vi saa syng' den? – Dansk har Rømø ålalti væt". Derudover er der en sang af Jens Christian Knudsen (1874-1957), der ved Genforeningen blev sognerådsformand på Rømø. Hans sang, "Velkommen hjem til Rømø's kære Strande!", er henvendt til de rømøserne, som vendte hjem til øen for at stemme. Den sidste sang i hæftet fra Rømø, "Du lille Ø af Bølgerne omskyttet", er underskrevet med forbogstaverne A.M.J. og "En Rømøs". Bogstaverne står for Anna Mathiesen (gift:) Jørgensen, født 1866 på Vråbyvej på Rømø. Hun var bosat i Rask Mølle i Østjylland, men vendte hjem til afstemningen. I sine erindringer skriver hun blandt andet "En sang, 'Du lille Ø af Bølgerne omskyttet' jeg havde skrevet til dagen, modtoges med stor begejstring og jeg fik et 'Leve fra hele forsamlingen'".²⁴

Fra Løgumkloster er der bevaret to sangblade.²⁵ Det ene, *Vi vil frem*. (*Valgsang.*), er en rigtig kampsang fra tiden op til afstemningen. Sidste vers begynder: "Vi vil frem – ja frem og hjem/stemme Dansk med Fynd og Klem./Nu skal Prøjsen svinde, svinde, svinde -/Dansken skal vinde

og Kloster skal hjem." Desværre er der ingen forfatterangivelse, men der kunne nok være brug for begejstrede kampsange i Løgumkloster, hvor valgresultatet kun blev 51 % danske stemmer!

Det andet sangblad fra Løgumkloster rummer "Sang ved Løgumkloster's Genforening med Moderlandet". Første vers lyder: "Gamle "Kloster", vågner du/ved de brudte slavelænkens/klirren, og de tyske rænkens/svinden for sollyse nu?/vågn da op fra drøm til dåd!/og foragt de sløves søvn-råd!/bryd kun staven over det, som/var vor skade, og fra syd kom./rejs på vagt dig kækt og frit!" Melodien var fra "Solen sank bag grønne lund". Sangen emmer af kampånd og slutter i sidste vers' indledning: "Gamle Kloster, atter dansk!/i pagt med nytid og din fortid/skab dig selv en driftig fremtid;/lad sprog, kultur ej mer forvansk!".

Fra Spandet mellem Toftlund og Ribe er bevaret en "Sang ved Genforeningen: Femti Aar vort Land laa knægtet" til melodien "Ja vi elsker dette landet". Sangen er skrevet af gårdejer Peder H. Smidt, Spandegaard. Han er et karakteristisk eksempel på en af de lokale digtere, der skrev sange i genforeningstiden. Han var en agtet mand i sognet, der på et senere tidspunkt nedskrev sine erindringer.²⁶ Sangens indhold er typisk, først et tilbageblik på tiden under tysk styre, en omtale af 1. verdenskrig, "Tredive tusind mænd og drenge/drog fra hjemmets favn", vers tre, men så sluttede krigen: "Bismarcks grænsepæl blev væltet, troskab fik sin løn,/frem en ny tid steg af æltet/for landflygtig søn", vers seks. I vers syv får man et billede på, hvordan tiden oplevedes i familierne i Sønderjylland:

Dannebrog nu atter smelder
I vort gamle Land;
Om vor glæde lydt den melder
- glæden dyb og sand, -
Mor og far ta'r børn ved hånden,
højtidsstemt de stå,
under flaget folkeånden
;, hvisked',;, til de små.

Der er flere eksempler på sanghæfter, som er udkommet "post festum", men hvor det alligevel har ligget udgiverne så meget på sinde at få deres sange udbredt, at de har brugt energi og penge på at få trykt et hæfte. Et sådant kendes fra Bov.²⁷ På forsiden står: *Syng, Sønderjyder, højt i Sky! Genforeningssange af Claus Clausen, Boemark ved Faarehus...*

December 1921. Man må vel forestille sig, at Claus Clausen har villet have hæftet klar til afstemningsfesten 10. februar 1922. Hæftet indeholder fire sange og to andre tekster. Den sidste er "Et Styk om en Mand i Berlin" – en satirisk fortælling om kejser Wilhelm i Berlin, der "ligge tæ synne,/de veer i vel nok./ landt op i Tyskland,/vo ol Ærlehed hør op."

De kirkelige sanghæfter

En særlig gruppe af sanghæfter har været brugt i forbindelse med takke- og festgudstjenester, både omkring afstemningen 10. februar 1920 og i forbindelse med genforeningsfejringen i sommeren 1920. Der er tale om hæfter med få salmer og enkelte sange, tænkt til helt bestemte begivenheder. Man må formode, at de har været et supplement til tidens almindelige sønderjyske salmebog, *Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig*. Men de salmer, der blev trykt i de særlige hæfter, var uden tvivl tekster, som var specielt egnede til at give udtryk for den glæde og begejstring, som sønderjyderne i 1920 skulle have luft for, ligegyldigt om de var i kirken eller i forsamlingshuset.

Ved takkegudstjenesten i Haderslev 11. februar 1920 i Marie Kirke – den nuværende Frue Kirke – det vil sige dagen efter afstemningen, blev der sunget efter et sangblad, *Ved Takkegudstjenesten i Haderslev den 11. Februar 1920*, med to salmer af N.F.S. Grundtvig: "Er det muligt, er det sandt, overstod vi Faren?" til melodien "Blomstre som en rosegård" og "Syng med os, baade Mark og Skov" til melodien "Lovet være du, Jesus Krist".²⁸

Fra Haderslev er der også bevaret et sangblad, *Ved Gudstjenesten i Haderslev Kirke i Anledning af Genforeningen*.²⁹ Dette hæfte indeholder to salmer: "Den signede Dag med Fryd vi ser" af N.F.S. Grundtvig) og "Mægtigste Kriste" af M.A. von Löwenstern. Det fremgår desværre ikke, ved hvilken anledning hæftet er blevet brugt.

Både fra kirkerne i Sønderborg og Tønder er der bevaret sanghæfter.³⁰ Begge steder har man sunget "Lover den Herre, den mægtige Konge med Ære", "Den signede Dag" og "Kongernes Konge! ene du kan". Man har desuden bedt den samme bøn og hørt det samme læsestykke fra Davids Salme 126.

Allerede i begyndelsen af 1919 havde Den Nordslesvigske Vælgerforening nedsat Det kirkelige Udvalg. Dette udvalg henvendte sig i forbindelse med genforeningsgudstjenesterne til Sjællands biskop Ostfeld og bad ham om, at der måtte komme kongerigske præster til Sønderjyl-

land for at forestå de gudstjenester, man ville afholde. Man ville undgå, at tjenesterne skulle holdes af de hidtidige tysksindede præster. Biskop Harald Ostenfeld indvilgede i ønsket. Han havde som Folkekirkens uofficielle førstemand i forvejen udstukket nogle retningslinjer for de gudstjenester, der skulle finde sted i Kongeriget i anledning af Genforeningen. Her havde han både foreslået prædiketekster og salmer, og det var nogle af disse forslag, der også blev brugt i Sønderjylland.³¹

Fra Rødding er bevaret hæftet *Salmer ved Gudstjenesterne i Rødding Kirker Afstemningsdagen 10. Februar 1920*.³² Her var man så praktisk anlagt, at man gik sammen fra sognekirkens og den grundtvigske frime-nighedskirkes side om at trykke et fælles hæfte til gudstjenesterne i de to kirker og derved spare på udgifterne! Hæftet indeholder fire salmer og en sang: Af N.F.S. Grundtvig "Den signede Dag, Er det muligt, er det sandt, Overstod vi Faren?" til melodien "Blomstre som en rosengård", "Lovsynger Herren, den evige konge, med ære", til melodien "Lover den Herre, den mægtige konge med ære" og "Takker Herren for Naade stor!" samt "Kongernes Konge! Ene du kan."

Som ved de verdslige sanghæfter er der i arkiverne selvfølgelig ikke tale om en fuldstændig bevaret samling af hæfter fra de mange gudstjenester, som blev afholdt i Sønderjylland i forbindelse med afstemningsdagen og genforeningsfejringen. Når man sammenligner repertoiret i de bevarede hæfter, er der dog mange fælles træk, der gør sig gældende. Der er i alt 12 forskellige salmer og sange i hæfterne. Mange af dem har tekster af Grundtvig. De fleste tekster er lovsange, for eksempel "Lovsynger Herren" og "Lover den Herre". Man har haft et meget tydeligt behov for at sige Gud tak for, at Sønderjylland nu "vendte hjem" til Danmark. Den mest sunge salme var "Den signede dag med fryd vi ser", en salme, som stadig ofte synges til søndagsgudstjenester, specielt til pinse, bryllupper og begravelser. Salmen er en gendigtning af en gammel nordisk morgensang fra 1300-tallet. Grundtvig gendigtede den til pinsedag 1826, hvor man kunne fejre 1000-året for Ansgars og kristendommens komme til Danmark. Men som så ofte før tolkede sønderjyderne imidlertid teksten ind i deres historiske sammenhæng, for dem var "den signede dag" i 1. vers den dag, hvor Sønderjylland igen blev en del af Danmark, og ved sidste vers' første linje, "Så rejse vi til vort fædreland", tænkte sønderjyderne nok også mest på Danmark og ikke på paradiset.

Programmer for officielle arrangementer

Det arrangement, der står over alle andre i genforeningsåret 1920, er festen på Dybbøl Banke 11. juli 1920. Ved denne lejlighed deltog repræsentanter for kongehuset, regeringen og Folketinget og mange andre fra "det officielle Danmark" samt "almindelige danskere", der var strømmet til sammen med de mange sønderjyske deltagere. Man anslår, at der deltog cirka 50.000 mennesker, og på græssletten ved banken holdt der 5.000 biler!³³ Foruden de mange taler – otte i alt – var festen præget af fællessang. Af sanghæftet *Sange ved Genforeningsfesten paa Dybbøl* fremgår det, at man sang seks fællessange i løbet af arrangementet:

"Du skønne Land med Dal og Bakker fagre", som var skrevet af Edvard Lembcke i 1859, og som i optimistiske vendinger beskriver Sønderjyllands historie. Sangen, der tager udgangspunkt i det østlige Sønderjylland, var meget populær. Især de sidste linjer af 1. strofe "Skønne Land! I din rige have mindets blomst gror på heltegrave" passede både til stedet og lejligheden.

Derefter sang man "Der er et yndigt Land" af Adam Oehlenschläger, og "Kongernes Konge". Derpå fulgte "Jeg elsker de grønne Lunde" af Johannes Helms. Denne sang var også meget sunget i Sønderjylland. Den havde ingen direkte forbindelse til landsdelen, men er en begejstret fædrelandssang om Danmark med "de blanke sunde" og "de brede sletter", og det hele kulminerer i sidste vers: "Men end er der sang i skoven, højt bølger det røde flag, end er der en Gud foroven, der råder for Danmarks sag." Så fulgte B.S. Ingemanns "I alle de Riger og Lande". Ingemanns sang om Holger Danske og nødvendigheden af at kæmpe "med åben pande" var ligeledes meget populær i Sønderjylland.

Den sidste sang i hæftet var "Vor længsels Land", en sang skrevet til lejligheden af Axel Juel, der var kontorchef i Marineministeriet og ofte brugt som forfatter af lejlighedssange ved officielle nationale begivenheder i perioden. Sangen gik på melodien til "Vort Modersmål er dejligt". Juels tekst er meget tidstypisk og præget af glæden og taknemmeligheden over, at Sønderjylland ved Genforeningen var "kommet tilbage" til Danmark. I sidste strofe står der for eksempel: "Velkommen hjem, Du unge slægt i stolte fædres spor, velkommen hjem, du dyrebare del af Danmarks jord! Nu har vi samme fremtid, Gud signe denne dag, da vi fik fælles håb og tro og konge, land og flag!" Måske ikke den helt store poesi, men til gengæld med alle nationale symboler kogt ned til én strofe!

Der blev desuden sunget endnu en officiel lejlighedssang, "Den gryed omsider den favre Dag", på melodien til salmen "Den signede dag med fryd vi ser". Der var tale om et enkelttryk, hvor der på forsiden står: "VED HJEMKOMSTEN. DANMARKS RIGSDAG TIL DE DANSKE SØNDERJYDER DYBBØL 1920". Denne sang var skrevet af digteren Niels Møller. Igen en meget tidspræget sang med linjer som "men dybt bed åget i eders kød og I bar striden til ende" eller "med vævert lune og frejdig sang I værged jer liden tue".

Både Axel Juels og Niels Møllers tekster havde et helt andet – og mindre slidstærkt præg – end de øvrige, men de var jo skrevet i begejstringens rus.

Ud over de arrangementer, hvor fællessangen var i højsædet, blev der hen over sommeren 1920 afholdt en række koncerter rundt om i Sønderjylland, hvor kendte danske sangere og musikere optrådte med blandt andet nationale sange.

Også i Kongeriget blev afholdt en række officielle fester for at hylde sønderjyderne og fejre den kommende genforening. Et program er bevaret fra "Københavns Kommunalbestyrelses Modtagelsesfest paa Radhuset for de hjemvendte Sønderjyder. Søndag den 16. Marts 1919 Kl. 7 ½."³⁴ Programmet indledtes med fællessangen "Det som lysner over Vangen", derefter taler og underholdning ved Studentersangforeningen og kongelig kammersangerinde frøken Ellen Beck og til sidst fællessangen af Emil Horneman "Bøn for Danmark".

I september 1919 var der i København et officielt arrangement, denne gang på Christiansborg. På programmets forside står: *Ved Sønderjydernes Modtagelse i Rigsdagen 11. September 1919*. Her var sangene "Der er et yndigt Land", "Lad en og anden have Ret" af Peter Faber til melodien "Hvor Bølgen larmer højt fra Sø", "Jeg elsker de grønne Lunde", "Det haver saa nyligen regnet" og "Vort Modersmaal er dejligt".

Selv så langt væk som i Australien har man holdt fester for at fejre Genforeningen. Fra Sydney er bevaret et program med titlen *17. Juli 1920. Ved Festen i Sydney for Slesvigs Genforening med Danmark*.³⁵

De tysksprogede sanghæfter fra afstemningstiden

Når man beskæftiger sig med afstemningstidens sangblade og sanghæfter, er det som regel den dansksindede befolkningsdels sange, det handler om. Men der er også eksempler på sanghæfter fra den tyske befolkningsdel.

Fra Haderslev kendes sanghæftet *Deutsche Lieder für die Zusammenkünfte in Anlass der Volks-Abstimmung am 10. Februar 1920 im Bürgerverein Hadersleben. Vergesst Eure deutschen Brüder und Schwestern hier oben nicht, auch wenn Ihr Ihnen wieder fern seid!*³⁶ Og fra Sønderborg er der sangbladet *Euch grüßet die Heimat*, som er dateret 9. februar 1920.³⁷

Fra afstemningszone 2 stammer sanghæftet *Deutsche Feier auf dem Südermarkt am Sonnabend, den 24. Januar 1920, nachmittags 2 Uhr*.³⁸ Der må være tale om Søndertorv i Flensborg, og arrangementet, der ligger før afstemningerne i begge afstemningszoner, har været et af tidens typiske møder, sådan som de kendes på både dansk og tysk side. Det var en blanding af fællessang, taler og i dette tilfælde også optræden ved et kor bestående af de lokale mandssangforeninger.

Forside til *Abstimmung in Schleswig 14. März 1920 – Schleswig-Holstein stammverwandt Wanke nicht mein Vaterland. Sanghæfte fra Slesvig*.
Foto: Museum Sønderjylland.

Også hæfterne *Abstimmung in Schleswig 14. März 1920. Schleswig-Holstein stammverwandt wanke nicht mein Vaterland*³⁹ og *Zum 14. März 1920. Euch grüßet die Heimat!*⁴⁰ er fra Zone 2.

I de fem tyske sanghæfter er der i alt 24 forskellige sange. Nogle optræder i flere af hæfterne. Det drejer sig om: "Schleswig-Holstein merumschlungen". Den blev én af de mest populære sange og kendes stadig. Sangene "Es war auf Jütlands Auen" og "Ich hab mich ergeben" er også med flere steder. Desuden er der en del mere regionale eller lokale sange, forfattet af lokale poeter.

I de danske sanghæfter er der ofte salmer med. Det gør sig ikke gældende i de tysksprogede hæfter. Kun Luthersalmen "Ein feste Burg" er med i to af hæfterne. Sangene i de tysksprogede hæfter har naturligvis haft nøjagtig den samme funktion som sangene i de danske sanghæfter. De har skullet bekræfte sammenholdet og styrke kampånden blandt de forsamlede.

Sangsituationerne blandt de tysksindede i afstemningszone 1 må til gengæld have været noget anderledes end blandt den dansksindede befolkningsdel, hvor man i februar 1920 var sikker på dansk flertal og derfor kunne give udtryk for glæde og begejstring i sine sange. Stemningen må have været anderledes trykket ved de tyske sammenkomster. I afstemningszone 2 har tingene forholdt sig anderledes. Det første sanghæfte fra den tyske fest på Søndertorv i Flensborg ligger som nævnt før begge afstemninger. Her har man skullet samle kræfterne og har sunget tre fællessange, salmen "Ein feste Burg ist unser Gott", den lokale "Flensburg, Flensburg, heilige Heimat" og til sidst den regionale "Schleswig-Holstein, meerumschlungen". De andre to hæfter har begge været brugt på selve afstemningsdagen i afstemningszone 2 den 14. marts. Også her er hjemstavnsangene i overtal, dog er der i det ene hæfte blevet plads til sangen "Wir wollen keine Dänen sein", en tysk kampsang fra 1864, der i sin karakter svarer til den danske sang fra 1864 "Dengang jeg drog afsted".⁴¹

Erindringer om den faktiske sang i afstemnings- og genforeningstiden

Med hensyn til sangen i afstemnings- og genforeningstiden kan man af de trykte sanghæfter og sangblade se, hvilke sange udgiverne syntes, forsamlingerne skulle synge. Men sang man alle sangene, eller valgte man nogle ud?

Der er meget få erindringer, der går i dybden med hensyn til, hvad sønderjyderne helt konkret sang ved de mange fester og begivenheder i perioden 1919-1920. Derfor er det også vanskeligt at påvise, i hvor høj grad man rent faktisk brugte de sanghæfter, som blev trykt af behjertede privatpersoner og foreninger og sendt til Sønderjylland, enten til lokale foreninger eller foregangsmænd og -kvinder, eller medbragt i forbindelse med afstemningen og genforeningsfesterne.

Det generelle indtryk er, at man sang rigtig meget og rigtig mange sange, og at det selvfølgelig først og fremmest var de nationale sange, der var populære. Enkelte iagttagere har gjort sig den ulejlighed at notere, hvilke sange det drejede sig om.

Flere steder var der regulære sangerkrige i dagene op til afstemningen. Den senere amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen berettede fra Haderslev om et fakkeltog arrangeret af de franske alpejægere 3. februar 1920, som endte med, at byens tyske ungdom begyndte at synge "Deutschland, Deutschland über alles" og "Schleswig-Holstein merumschlungen", mens de danske unge sang "Der er et yndigt land" og andre danske sange.⁴²

Også i Tønder kom det til sangerkrig. Her var det i forbindelse med et afstemningsmøde i Tonhalle i begyndelsen af februar 1920, hvor de tysksindede inde i salen istemte "Schleswig-Holstein meerumschlungen". Danskerne satte i med "I alle de riger og lande". De tyske forlod salen, men fortsatte ude på gaden med at synge både "Schleswig-Holstein meerumschlungen" og "Deutschland, Deutschland über alles", men hver gang de begyndte, greb Den internationale Kommissions gendarmer ind.⁴³

Også i tiden efter afstemningen var der sangerkrige. Den 22. februar 1920 ville man afholde et møde på Bahnhofshotel i Tinglev, indkaldt af byens tyske flertal. Men også byens danske mødte op. Mødet var ulovligt indkaldt, så gendarmen kom, og mødet blev stoppet, men da de danske i salen begyndte at synge sange som "Jeg elsker de grønne lunde", "Du skønne land med dal og bakker fagre", "Jeg vil værge mit land" og "Jylland mellem tvende have", tog de tyske højskolepiger i byen til genmæle med "Schleswig-Holstein meerumschlungen", "Ich bin ein Preusse" og "Heil Dir im Siegeskranz". Danskerne havde medbragt *Den blaa Sangbog*, og sangerkrigen varede en times tid!⁴⁴

Fra Sønderborg fortælles der om de dage, hvor de stemmeberettigede kom sejlene til byen i begyndelsen af februar 1920 og blev modtaget med fuld musik. Når optøget gik op gennem byen, var den foretruk-

ne sang Peter Fabers gamle kampsang fra 1848 "Dengang jeg drog af sted".⁴⁵

Én af dem, der noterede, hvad der blev sunget i afstemningstiden, var Jens Marius Møller. Han var sønderjyde, født 1884 og uddannet lærer.⁴⁶ Møller rejste 7. februar 1920 med særtog for de stemmeberettigede hjem til Sønderjylland. I Vojens blev der sangerkrig, fordi der samtidig kom et tog med tyske stemmeberettigede på den anden peron, hvor der stod en masse tyske børn, som sang "Deutschland, Deutschland über alles". Derfor stemte de danske stemmeberettigede i med "Vift stolt på Kodans bølge", "I alle de riger og lande" og "Jeg elsker de grønne lunde". Om aftenen 8. februar var Møller til fest på Folkehjem i Aabenraa⁴⁷, hvor der var taler, folkedans og forskellige tableauer, hvor de omtalte sange formodentlig også er blevet sunget som fællessange, idet programmet var:

1. De sønderjyske piger med musik og 1. vers af "Slumre sødt i Slesvigs jord".
2. Den lille hornblæseres hjemkomst med musik og "Dansken har sejr vunden, hurra, hurra".
3. Det danske flag hejses med musik og sang af "Vift stolt på Kodans bølge".
4. "Den lille Ole med paraplyen" med musik og sang af "Den lille Ole".
5. "Den ensomme vagtpost i natten" med musik og sang af "Nattens dæmrende tåger".
6. "Danmark rækker Sønderjylland hånd over den sort/hvide grænsepæl" med musik og sang af "Der er et yndigt land".
7. "Elsass Lothringen under Frankrigs væрге" med musik og sang af Frankrigs nationalsang.

Næste dag 9. februar var Møller ved Aabenraa station for at tage imod flere stemmeberettigede. Her stod både danske og tyske børn i gæled. De tyske børn sang "Deutschland, Deutschland" og "Schleswig-Holstein meerumschlungen" "uafbrudt". De danske børn forholdt sig "roligt afventende". Da toget kom, begyndte de danske børn at synge "Dengang jeg drog af sted". Om aftenen kom skibet "Dronning Maud" med stemmeberettigede fra Sjælland, der var sejlet fra Korsør. Her sang man "Der er et yndigt land".

På afstemningsdagen havde danskerne bestilt salene på Folkehjem, Hotel Royal og Grethens Hotel i Aabenraa. Møller og hans venner ville på Folkehjem. "Der blev i aftenens løb sunget en mængde nationale sange, men da jeg ikke har gjort notater desangående, så kan jeg ikke

Afstemningsfesten i Folkehjem, Aabenraa 10. februar 1920. Det var denne afstemningsfest, Jens Marius Møller deltog i. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

opgive rækkefølgen af dem", skriver han. Kl. 2 om natten kom landråd Thomsen⁴⁸ med det foreløbige stemmetal. Man kunne ikke nå at tælle alle stemmer op før næste dag, men det fremgik, at danskerne havde fået 75 % af stemmerne i afstemningszone 1. "Uvilkårligt rejste hele forsamlingen sig og brød ud i jublende sang: "Danskerne har sejr vunden, hurra, hurra". Festen sluttede med: "Kongernes konge, ene du kan".

Næste formiddag kl. 10.30 var der festgudstjeneste "både i statskirken og i frimenighedskirken". I "statskirken" – det vil sige Sct. Nikolai – sang man "Den signede dag med fryd vi ser". Gudstjenesten sluttede med, at man sang "Kongernes Konge" og "Så vil vi nu sige hverandre farvel".

Møller husker fra de følgende dage:

Og som der blev leet, således blev der sunget. Det var ikke tørt og kedeligt at synge. Alle kunne give os [sig] hen i sangen i de dage, og en del vers fik for mange af os fornyet betydning og glans for eksempel "Mig fryder din ros, din ære, mig knuger din sorg, dit savn. Hver glans, hver plet vil jeg bære, som falder på Danmarks navn. — Men end er der sang i skoven, højt bølger det røde flag; end er der en Gud foroven, der råder for Danmarks sag." [citater fra "Jeg elsker de grønne lunde", og Møllers understregning]. "Og de troede, at hjertebånd kan bryde og de troede, at glemmes kan vor ret, de skal vide, de aldrig ser de sidste, de skal vide, at ingen bliver træt." [Citat fra Det haver så nyligen regnet].

L.C. Tonnesen, der var født i Marstrup, var i 1920 lærer i Bygholm ved Horsens. Han vendte hjem for at stemme i februar 1920. I sine erindringer om rejsen til Sønderjylland i forbindelse med afstemningen fortæller han blandt andet om skolebørnene, der sang "Vaj højt, vaj stolt, vaj frit vort flag", da flaget gik til tops ved skolen.⁴⁹ Derefter var der procession gennem stationsbyen, man gjorde holdt et sted, hvor en syg kone havde bedt om at få afsunget en fædrelandssang uden for sit hus. Her sang børnene "I alle de riger og lande".

De danske soldater, der kom til Sønderjylland i maj 1920, oplevede de danskes festligheder på nærmeste hold. Henrik Axel Faber, der fungerede som bataljonsordonnans i Sønderborg, fortæller i sin dagbog, at også soldaterne var gode sangere: "Vi sætter næsten sønderjyderne i skammekrogen. Når vi så har sunget – først og fremmest "Der er et yndigt land", så "Jeg elsker de grønne lunde", "Slumrer sødt i Slesvigs jord", "Kongernes Konge", "Hvor er der kønt ved Sjællands kyst", "Jylland mellem tvende have", "Det haver så nyligen regnet", undertiden også "Kong Christian" – giver oberstløjtnanten ordre til, at der skal danses".⁵⁰

Det er interessant at se, at soldaternes repertoire har været farvet af de sange, som sønderjyderne selv sang i denne tid, men suppleret med et par mere "rigsdanske" sange!

Fra Gråsten er der et håndskrevet brev fra en af de gendarmere, der nordfra kom til Sønderjylland i maj 1920.⁵¹ Gendarmen, Kresten Madsen (1893-1991), skrev hjem til sine forældre 18. juli 1920 om, hvordan han oplevede festlighederne i Gråsten 9. juli 1920. Dagen var valgt, for at de gråstenere, der ville til Sønderborg og Dybbøl dagen efter, når kong Christian X kom, også kunne nå at være med derhjemme først.

Madsen noterer sig, at man mødtes ved banegården, og han roser de sønderjyske skolebørn, fordi de kunne synge de danske fædrelandsange, som ingen hjemme kunne. Han nævner, at man blandt andet sang "Jyden han er stærk og sej" og "De vog dem, vi grov dem", som er Holger Drachmanns sang om de soldater, der 1864 blev begravet ved Bøffelkobbøl. Bagefter blev flaget hejst på halv stang, gendarmene gjorde honnør, og alle sang "Slumre sødt i Slesvigs jord", bagefter blev flaget igen hejst til tops, og der blev sunget "Kong Christian". Resten af dagen var der forskellige arrangementer, gudstjeneste, møde på hotellet med underholdning og kaffeboard, og om aftenen var der glædesblus uden for byen, hvor man sang midsommervisen og flere fædrelandsange.

I sin bog om genforeningsfestlighederne i sommeren 1920 fortæller redaktør Robert Ludvigsen fra Gråsten om fællessangen, da kongen ankom til den gamle grænse ved Frederikshøj:

"Nu begynder folkemasserne at synge, kraftigt og fuldtonende, men på en gang går der som et elektrisk stød gennem Menneskemængden – Kongen kommer. I samme øjeblik bryder solen frem gennem det grå skylag og sender sine stråler ud over det skønne landskab, der netop på dette sted "bugter sig i bakke, dal" og "står med brede bøge". Langt der borte på sønderjysk side stemmer mængden nu i med at synge "Kongernes Konge", fra et sted på nørrejysk side lyder tonerne til "Der er et yndigt Land."⁵²

Her omtales to af de mest elskede sange fra tiden omkring Genforeningen:

"Kongernes Konge": Kongernes Konge er Gud, der "Ene ... kan skærme vort elskede fædreland!". Den blev som før omtalt sunget første gang under treårskrigen, og den har en meget national tone, som selvfølgelig også følte meget passende i genforeningstiden, hvor den dansk-sindede befolkning i høj grad kunne identificere sig med teksten i vers 1 og 2:

1. Kongernes konge! ene du kan
skærme vort elskede fædreland.
Herre, du ene
kan sejren os forlene,
værn om vort herlige og ældgamle Dan!
2. Slyng om os alle enigheds bånd,
send fra din himmel begejstringens ånd!
Følg du i fare
den tapre lille skare!
løft over hæren din velsignende hånd!

I dag synges den næppe mere, teksten føles lidt for nationalistisk og bombastisk i vor tid, men melodien bruges stadig i militære sammenhænge og er blevet spillet ved modtagelsen af afdøde danske soldater i forbindelse med krigen i Afghanistan i begyndelsen af 2000-tallet.

"Der er et yndigt land" var blevet sunget af Studentersangerne i forbindelse med Skamlingsbankefesten i 1844. Fra dette tidspunkt begyndte man at betragte den som nationalsangen i Danmark. Den rummede det, en fædrelandssang skulle beskrive i 1800-tallets Danmark:

Kærligheden til fædrelandet, troskaben mod kongen – og så skulle den kunne begejstre de syngende. "Der er et yndigt land" besynger kærligheden til den smukke danske natur, de "brede bøge", der spejler sig, og den stolte historie i form af "de harniskklædte kæmper". Vi møder også både kongen og fædrelandet i linjen "Hil drot og fædreland!".

Den sidste sang, der blev sunget ved Frederikshøj, var "Kong Kristian stod ved højen mast", skrevet af Johannes Ewald i 1779. Den kaldes også Kongesangen og blev dengang som nu brugt ved officielle lejligheder, hvor kongefamilien deltager.

Konklusion

Det generelle billede, som både sanghæfter og erindringer bidrager til i forbindelse med afstemnings- og genforeningstidens sang i Sønderjylland, viser en befolkning, som i den grad havde brug for at give deres glæde og taknemlighed udtryk gennem fællessangen. Repertoiret var et bredt udvalg af sange, både fra den danske fællessangs store glansperiode i 1800-tallet med sange af N.F.S. Grundtvig og mange andre af de forfattere, som færdedes i grundtvigske kredse, og fra samtiden.

Ved de store officielle festligheder var det oftest de samme sange, der gik igen. Mest sunget var nationalsangen "Der er et yndigt land" og kongesangen "Kong Kristian stod ved højen mast". Derudover har "Kongernes Konge" som nævnt haft en særstatus, både til de officielle arrangementer og ved de lokale fester.

Sangene, der blev skrevet i tiden omkring 1920, var af meget blanded karakter og kvalitet. Mange var skrevet af rutinerede sangskrivere, blandt andet kongerigske embedsmænd og præster. Andre var skrevet af lokale kvinder og mænd i de sønderjyske sogne, som havde en stærk trang til også at sætte et lokalt præg på sanghæfterne, så de syngende virkelig kunne føle sig "hjemme", både i det sønderjyske landskab og sammen med andre stærke og udholdende sønderjyder, der havde klarret sig gennem den tyske tid og 1. verdenskrig.

I forhold til tidens almindelige sangbøger var der generelt mange ny-skrevne sange, skrevet i en periode med et stort behov for nye tekster om glæden ved Danmark og afstandstagen fra "det tyske".

Lovsange optræder mange steder i sanghæfterne. Det samme gælder for nordiske sange, mens de sønderjyske dialektsange, som kendes fra *Den blaa Sangbog*, af blandt andet Frøslev-kromanden Karsten Thomsen stort set er fraværende.

Heller ikke Peter Fabers kampsang fra 1848 og 1864, "Dengang jeg drog af sted", optræder i de officielle sanghæfter. Den blev til gengæld ofte sunget ved de uofficielle "sangerkrige" på gaderne. Man – eller udgiverne! – har formodentlig haft mest behov for at syngesammen med resten af Danmark, blandt andet repræsenteret ved de mange, der kom hjem for at stemme, og også mange andre fra kongeriget, der ville ned og opleve stemningen i Sønderjylland 1920.

Da omfanget af sanghæfter og sangblade, som har været tilgængelige i denne undersøgelse, formodentlig kun er en lille del af, hvad der må have været trykt i landsdelen, er det umuligt at give et fuldstændigt billede af repertoiret, men der er dog materiale nok til at give en klar forestilling om, hvordan det sanglige landskab har været.

Mange af sangene kender vi endnu. Det er danske fædrelandssange fra 1800-tallet, sange som "I Danmark er jeg født", "Jeg elsker de grønne lunde" og "Vort modersmål er dejligt", sange som stadig står i Højskolesangbogen og synges til sangaftener, foredrag og grundlovsmøder. Andre sange er i dag helt ukendte, blandt andet fordi de var skrevet ind i den særlige situation, som rådede i Sønderjylland i 1919-1920. De var tidsbundne og siger ikke de syngende noget i vore dage. Det gælder både sange skrevet af kendte digtere og de sange, der er skrevet af de mere ydmyge, lokale rimsmede.

Sangens rolle var meget stærk og bærende for de mange fester i afstemnings- og genforeningstiden. På de tilrejsende, både ved afstemningen og senere på foråret, da soldater og gendarmere fra Danmark kom til Sønderjylland, har den kraftige og nærmest allestedsnærværende fællessang gjort et uudsletteligt indtryk. Denne oplevelse var sikkert også medvirkende til, at man i resten af 1900-tallet i Danmark har opfattet "Den sønderjyske Sang" som et helt særligt fænomen.

Ved de mange møder og fester deltog den dansksindede befolkning på tværs af de sociale skel, der ellers var kendetegnende for samfundet, og ydermere blev man bekræftet i det reelle fællesskab med resten af Danmark ved at syngesammen med de tilrejsende og ved at synges alle de sange om Danmark, det danske landskab og den danske historie, som man i hele perioden fra 1864-1920 ofte var blevet forhindret i at synges af de tyske myndigheder. Det er meget forståeligt, at den nye danske virkelighed i Sønderjylland gav ekstra luft i lungerne og støtte i mellemgulvet til at synges af karsken bælg!

KILDER

- Tak til de mange sønderjyske lokalhistoriske arkiver, de større byers arkiver, Rigsarkivet Aabenraa, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Deutsches Museum Nord-schleswig samt til de mange private, som har bidraget med sange, sanghæfter, erindringer og oplysninger fra perioden.
- Der er benyttet sanghæfter, sangblade, programmer og oplysninger fra følgende arkiver i Sønderjylland:
- Agerskov lokalhistoriske Arkiv.
Arkivet og Den slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
Lokalhistorisk Arkiv for Arrild Sogn.
Bov Lokalarkiv.
Broagerlands Lokalarkiv.
Christiansfeld Arkiv.
Døstrup/Mjolden Arkiv.
Gram Arkiv.
- Gråsten lokalhistoriske Arkiv.
Historie Haderslev – Byhistorisk Arkiv Haderslev.
Lokalhistorisk Arkiv Hoptrup.
Jels Arkiv.
Lokalhistorisk Arkiv for Kliplev Sogn.
Løgumkloster lokalhistoriske Arkiv.
Rødding lokalhistoriske arkiv.
Rømø Lokalarkiv.
Skodborg Arkiv.
Lokalhistorisk Arkiv for Sundeved.
Sønderborg lokalhistoriske Arkiv.
Historisk Arkiv Sønderborg Slot.
Tinglev Lokalarkiv.
Toftlund Lokalhistoriske Forening og Arkiv.
Tønder lokalhistoriske Arkiv.
Øster Lindet Lokalarkiv.
Rigsarkivet Aabenraa.
En oversigt over indholdet af de forskellige sangblade, sanghæfter mm. kan findes på webadressen videncenterforsang.dk

LITTERATURLISTE

- Adriansen, Inge: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000, I-II*. København 2003.
- Inge Adriansen: "Brug af sange i nationsopbygningen". I Isaksen, Stine (red.): *Fællessang og fællesskab – en antologi*. Videncenter for Sang – Sangens Hus. 2018.
- Kirsten Sass Bak: "Fællessang og danskhed". I Koudal, Jens Henrik (udg.): *Musik og danskhed. Fem faglige bidrag til debatten om nationalitet*. København 2005.
- Clausen, Karl: *Dansk Folkesang gennem 150 år*. Genoptryk, København 1975.
- Clausen, Karl: *Den blå Sangbog i hundredåret for dens fremkomst*. 1967.
- Elsemarie Dam-Jensen: "'Det farligste agitationsmiddel, danskerne ejer' – Sangbogshistorie i Sønderjylland fra Den blaa Sangbog til i dag". I Stine Isaksen (red.): *Fællessang og fællesskab – en antologi*. Videncenter for Sang – Sangens Hus. 2018.
- Elsemarie Dam-Jensen: "Grundfortællingen om sange og sangtradition i Sønderjylland". Downloades fra <https://videncenterforsang.dk/tema/sangen-genforener-2020>.
- Elsemarie Dam-Jensen: "Kongernes konge – om sangen og Genforeningen". I *Genforeningen 100 år 1920-2020*. Udg. Museum Sønderjylland 2020.
- Isaksen, Stine og Peter Frost (red.): *Hjertesproget. 16 forsknings- og praksisbaserede studier af sangens egenskaber, vilkår og virkning*. Videncenter for Sang – Sangens Hus. 2016.
- Iversen, Anni: "Så kom afstemningsdagen", *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, nr. 1/2 s. 10.
- Kristensen, Mariann og Lisette Juhl Hansen: "'Afstemningsdagen vil give et tydeligt bevis for, at vi er danske'. Tableauet som national udtryksform i afstemningstidens Sønderjylland". I Fransen, Peter, Jørgen Mikkelsen og Leif Hansen Nielsen (red.): *Over grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*. 2020.
- Larsen, Viggo: "En dansk soldats dagbog fra 1920", *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, nr. 4 s. 84-85

- Lausten, Martin Schwarz: *Den kirkelige genforening i 1920 og grænselandspræsten Martin Schwarz*. 2020.
- Ludvigsen, Robert (udg.): *En Konges Ridt – Genforenings-Festlighederne 9. – 15. Juli 1920 i Skrift og Tale*. 1920.
- Malling, Anders: *Dansk Salmehistorie* bd. 8. København 1978.
- Smidt, Peder H.: *Hverdag og fest. Vest-slesvigske minder*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1964.
- Svendsen, Nicolai og Svend Thorsen (udg.): *Tiende Februar. Livsbilleder fra Sønderjylland i Genforeningsåret 1920*. København, 1939.
- Sørensen, H.E.: *Alle de skjalde. Litteraturen i Sønderjylland og Sønderjylland i litteraturen*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2015.

NOTER

- 1 Titlen referer til en sang fra *Sange til Festen i Tiset paa Afstemningsdagen den 10. Februar 1920*. "Der gaar som en Brusen" er 1. linje i sangen, som er skrevet af den daværende sognepræst i Gram, Johan Zerlang. Ordene svarer godt til den oplevelse, mange havde – både sønderjyderne selv, når de sang fællessang til festerne i 1919-1920, og den oplevelse som tilrejsende havde ved mødet med den stærke fællessang i Sønderjylland i forbindelse med afstemnings- og genforeningstiden. Sanghæftet findes på findes på Gram Arkiv.
- 2 Projektet "Sangen genforener 1920-2020" indeholdt en række delprojekter: Undervisnings- og formidlingsmateriale til folkeskole og ungdomsuddannelser, CD-indspilninger, produktion af podcasts, Levende Musik i Skolensskolekoncerter, koncertforedrag og sangerfest på Skamlingsbanken. I projektet deltog blandt andet repræsentanter fra følgende organisationer og grupper: Levende Musik i Skolen, gymnasier, biblioteksverdenen, Sangens Hus – Videncenter for sang, gruppen Zenobia og Museum Sønderjylland.
- 3 Grundfortællingen, der ligger på Sangens Hus' hjemmeside, <https://videncenterforsang.dk/tema/sangen-genforener-2020>. Her artiklen: Elsemarie Dam-Jensen: Grundfortællingen om sange og sangtradition i Sønderjylland, blev afsæt for andre delprojekter, fx Podcasts, undervisningsmateriale til bl.a. skolekoncerter, cd-produktioner – blandt andet Den danske Salmeduos
- 4 "Du skønne land" – foredrag, foredragskoncerter med gruppen Zenobia og anden formidling.
- 4 Adriansen 2003, bd. II, s. 59 ff.
- 5 Om *Den blaa Sangbogs* historie, se artiklen af Dam-Jensen 2018.
- 6 Se for eksempel Iversen 1995, s. 8.
- 7 Til et ungdomsstævne på Dybbøl Banke 25.5.1919 var der udgivet et sanghæfte med 25 sange, og ved et folkemøde i Lille Tønde 15.6.1919 var der et tilsvarende hæfte, også med 25 sange. Begge hæfter findes på Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 8 Op.cit. s. 9.
- 9 Oplysninger fra Christian Frederiksen, Brunsnæs. Notaterne stammer fra hans far, der var født i Ballum og var med ved afstemningen dér i 1920.
- 10 Historisk Arkiv, Sønderborg Slot. 1918-20 Samlekasse 0.8. Sanghæftet har tilhørt en mand fra Tønder. Sanghæftet findes også i Agerskov Lokalhistoriske Arkiv.
- 11 Carsten Petersen (1871-1943) var præst i Maugstrup 1911-32.
- 12 Hansigne Lorenzen (1870-1952) var født og boede hele sit liv i Ballum. Hun var forfatter, men blev først og fremmest kendt som den, der fornyede kendskabet til og genoptog den vest-slesvigske kniplingstradition. I den tyske tid skrev hun, blandt andet af hensyn til sin mands stilling som førstelærer i Ballum, under pseudonym.
- 13 Privateje.

- 14 Indholdsfortegnelsen til *Sønderjydske Sange*. De unges Forlag, kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 15 Hellemann Nielsen Boghandel, Grenaa. Trykkested: Clemenstrykkeriet, C. Reimann, Aarhus. Sanghæftet findes blandt andet i Rigsarkivet, Aabenraa. Her ligger der ved sanghæftet en maskinskrevet seddel med følgende tekst: "I Haab om at De synes om vedlagte lille Festhæfte, der kan betales efter Gjenforeningen, (25 øre pr. Stk), – og De vil virke for dets Udbredelse, bedes De i bekræftende Fald telegrafisk rekvirere det ønskede Antal hos [Telegramadresse] Hellemann, Grenaa. Eventuelt Overskud anvendes til Hjælp til en Landsmandindes Rejse fra Udlandet hjem til Afstemningen. Grenaa, den 2. Februar 1920. Thyra Petersen".
- 16 Begge fra Historisk Arkiv Sønderborg Slot O. 1919-20 Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.1.2. Findes også i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek.
- 17 *Sange til Afstemningsdagen. Samlede og udgivne af sønderjydske Kvinder*. Modersmaalets Trykkeri, Haderslev. Findes på Gram Arkiv og Tønder lokalhistoriske Arkiv. Indholdsfortegnelsen findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 18 *Afstemningssanghæfte med 29 danske Sange*. "Modersmaalet's" Trykkeri, Haderslev. Findes i Christiansfeld Arkiv, Skodborg Arkiv, Toftlund lokalhistoriske Arkiv, Øster Lindet Lokalarkiv, Rigsarkivet Aabenraa og Historisk Arkiv Sønderborg Slot. Indholdsfortegnelsen findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 19 *Til Festlighederne i Anledning af Genforeningen 1920*. Historisk Arkiv Sønderborg Slot (O. 1919-20) Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater (O.21.1.2.) og Sønderborg lokalhistoriske Arkiv. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 20 Utrykte erindringer af Jens Marius Møller. Museum Sønderjylland Sønderborg Slot. Om tableauer: se Kristensen og Hansen, 2020.
- 21 Sanghæftet *Ved Festen i Øster Lindet 9. Juli 1920 for Nordslesvigs Genforening med Danmark 30. Oktober 1864 – 15. Juni 1920*. Rødding Bogtrykkeri, Peter H. Schmidt, findes på Øster Lindet Lokalarkiv. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 22 Sanghæftet, *Sange til Festen i Tiset paa Afstemningsdagen den 10. Februar 1920*, findes på Gram Arkiv. På forsiden vajer to dannebrogslag, og hæftet er trykt på "Modersmaalet's" Trykkeri, Haderslev. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 23 *Sange som blev sungne paa Afstemningsdagen den 10. Februar 1920 paa Rømø*. "Modersmaalet's" Trykkeri, Haderslev findes i Rømø Lokalarkiv.
- 24 Erindringer i Rømø Lokalarkiv.
- 25 Lokalhøistorsk Arkiv Løgumkloster.
- 26 Begge sange findes i Toftlund lokalhistoriske Arkiv. Erindringerne er trykt i Schmidt, 1964.
- 27 Hæftet ligger på Lokalhøistorsk Arkiv Kliplev.
- 28 Findes i Historisk Arkiv Sønderborg Slot. O. 1919-20 Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.1-9, O.21.1.2.
- 29 Findes i Byhistorisk Arkiv Haderslev.
- 30 Findes i Historisk Arkiv Sønderborg Slot. O. 1919-20 Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.1-9, O.21.1.2.
- 31 Lausten 2020, s. 83ff.
- 32 Findes i Rødding Lokalhistoriske Arkiv.
- 33 Ludvigsen 1920, s. 49.
- 34 Historisk Arkiv, Sønderborg Slot, O. 1919-20. Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.1.1.
- 35 Historisk Arkiv, Sønderborg Slot, O. 1919-20. Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.8.
- 36 Hæftet er trykt hos W.L. Schütze/Hadersleben og indeholder 11 sange. Det findes på Byhistorisk Arkiv Haderslev. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 37 Sangbladet indeholder fem sange. Det er trykt på Druckerei der "Sonderburger Zeitung", G.m.b.H., Sønderburg. Sangbladet findes i Sønderborg lokalhistoriske Arkiv. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 38 Findes i Rigsarkivet Aabenraa, Sangblade, Museumssamlingen 1918-20

- Kasse 1. Programmet kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 39 Sanghæftet er trykt hos J.B. Meyer, Flensburg. Det indeholder 11 sange. Findes i Historisk Arkiv, Sønderborg Slot, O. 1919-20. Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.9. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 40 Dette sanghæfte er trykt på Glücksburger Buch- und Kunstdruckerei. Heri er der i alt seks sange. Historisk Arkiv, Sønderborg Slot, O. 1919-20. Folkeafstemninger og Genforening. Sange, musik og teater O.21.9. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 41 Også fra tiden efter afstemningerne er der bevaret tyske sanghæfter. På Deutsches Museum Nordschleswig i Sønderborg findes to hæfter, begge udgivet i Flensburg: 1. "Im Lande Plebiszit. Die Nordmark vor und nach der Abstimmung von Prudentior." Flensburg 1920. Verlag von G. Soltau. "Den deutschen Brüdern im Norden". Sanghæftet indeholder 29 sange og tekster, opdelt i "Vor der Abstimmung" (8 tekster) og "Nach der Abstimmung" (21 tekster). 2. "Nordmarklieder und Vortragsdichtungen für Abstimmungsfeiern und andere schleswig-holsteinische Heimatabende. Im Auftrage des Schleswig-Holsteinischer-Bundes ausgewählt von Dr. Klaus Witt". Verlag des Schleswig-Holsteinischer-Bundes, Flensburg, Lutherhaus. Druck von Hermann Geisel, Flensburg. Det fremgår af forordet, at der er tale om 2. hæfte i samlingen "Schleswig-Holsteinische Heimatabende, tænkt til kommende afstemningsfester og hjemstavnsaftener, med et meget samtidigt indhold, hvorimod historiske sange fra de slesvigske krige vil komme i et senere hæfte. Indholdsfortegnelsen kan findes på webadressen videncenterforsang.dk
- 42 Svendsen og Thorsen 1939, s. 48.
- 43 Ibid., s. 93.
- 44 Ibid., s. 143-44.
- 45 Iversen 1995, s. 10.
- 46 J.M. Møller var i perioden 1910-1948 førstelærer ved Grønning skole i Salting nord for Skive. Oplysningerne stammer fra hans barnebarn Vibeke Hornshøj-Svensson og er afleveret på Museum Sønderjylland Sønderborg Slot 2019/20.
- 47 Festen var arrangeret af Frederiksklubben. Blandt de indbudte var franske officerer og kommandanten over de engelske tropper. Festen omtales i både *Hejmdal* og *Nationaltidende* 9.2.1920.
- 48 Kresten Refslund Thomsen, der blev indsat af Den Internationale Kommission i foråret 1920. Senere på året blev han amtmand over Aabenraa Amt.
- 49 Oplysningerne om L.C. Tonnesen stammer fra www.Haderslevwiki.dk.
- 50 Larsen 1995, s. 84-85.
- 51 Oplysning fra Gråsten lokalhistoriske Arkiv. Gendarmen er omtalt i bogen *Det bedste, vi stemte os hjem til, var skolen og flaget: Genforeningen 1920 og årene efter i Gråstenområdet*. Historisk Forening for Gråsten By og Egn 2020.
- 52 Ludvigsen 1920, s. 30.

Zusammenfassung

Als Grundlage für diesen Beitrag dienen Liederhefte und Festprogramme aus nordschleswigschen Archiven, hierunter auch Liederhefte der deutschen Bevölkerungsgruppe.

Es sollte dokumentiert werden, welche Lieder während der Zeit der Abstimmungen und der Wiedervereinigung von 1920 gesungen wurden, wer diese verfasst hatte und bei welchen Gelegenheiten diese gesungen wurden?

In der Dänisch gesinnten Bevölkerung drückte man in diesen Liedern Freude und Dankbarkeit über die Abstimmung und die neue Grenzziehung aus.

Auf Gäste von auswärts hat dieser Gesang sehr großen Eindruck gemacht, was sicherlich auch dazu beigetragen hat, dass man „den nordschleswigschen Gesang“ in Dänemark seitdem als ein ganz besonderes Phänomen betrachtet hat.

Nordslesvig klædt i rødt og hvidt i 1920

De danske nordslesvigeres brug af
Dannebrog ved afstemningen den 10. februar
og Genforeningsfesten den 11. juli 1920

AF KATRINE CRONE

Dannebrogflaget spillede en central rolle for de danske nordslesvigere både ved afstemningen den 10. februar og Genforeningsfesten på Dybbøl den 11. juli 1920. Siden 1864 havde det danske flag været forbudt, og den 10. februar 1920 kunne det for første gang i 56 år hejses officielt på danske flagstænger. Fem måneder senere udgjorde flaget en vigtig del af festprogrammet ved den store nationale fejring på Dybbøl den 11. juli. Artiklen undersøger de forskellige udtryk, som Dannebrog fik ved disse to begivenheder.

Indledning

I 2020 var det 100 år siden, at den nuværende grænse mellem Danmark og Tyskland blev trukket på baggrund af to folkeafstemninger i Slesvig. Den 10. februar 1920 blev der afholdt en bloc afstemning i Nordslesvig (det nuværende Sønderjylland), som udgjorde 1. zone. Afstemningszonen strakte sig fra den gamle Kongeågrænse i nord til Clausen-linjen¹ i syd, og afstemningsresultatet bekræftede et stort dansk flertal i området med 74,9% danske stemmer. Den 14. marts 1920 blev der afholdt kommunevis afstemning i det mellemslesvigske område, som udgjorde 2. zone. Det mellemslesvigske område strakte sig fra Clausen-linjen i nord til omkring 20 kilometer mod syd, og her afslørede afstemningsresultatet, at det mellemslesvigske område, inklusiv Flensborg, skulle forblive tysk med 80,2% tyske stemmer. I de følgende måneder påbegyndtes Nordslesvigs gradvise indlemmelse i Danmark, og den 10. juli red Christian X over den gamle Kongeågrænse og ind i den nye danske landsdel. Dagen efter, den 11. juli, blev overdragelsen, eller *Genforeningen* som begivenheden betegnes i folkemunde, fejret ved en stor folkefest i Dybbøl Skanser.² Begivenhederne i 1920 betød, at Danmark blev geografisk forstørret og tog form som den nationalstat, vi kender i dag – ganske vist med to små mindretal på hver side af den nye grænse.

Historien om de store begivenheder i 1920 var både i sin samtid og eftertid præget af en national fortælling, hvor Nordslesvig blev præsenteret som den landsdel, der blev frarøvet Danmark ved nederlaget i 1864, tvunget under fremmed styre og efter 56 års adskillelse genforenet med det danske moderland i 1920.³ Men med undtagelse af ganske få enklaver havde Nordslesvig ikke været en del af det danske kongerige siden middelalderen.⁴ Som en af de få ved Genforeningsfesten på Dybbøl i juli 1920 bemærkede daværende statsminister Niels Neergaard Nordslesvigs komplicerede forhold mellem dansk og tysk: "Vi taler om Genforening. Sagen er, at aldrig i vor tusindårige historie har Sønderjylland være ét med Danmark. Først nu sker det efter sønderjydernes egen lykkelige vilje"⁵ – men denne del af historien glemte mange danske.

Fortællingen om begivenhederne i 1920 blev folkeligt kendt som Genforeningen, og i flere af eftertidens fremstillinger blev den nordslesvigske befolkning portrætteret som entydigt danske.⁶ Denne nationale fortælling er siden blevet problematiseret i forskningen, hvor nyere studier af blandt andet Steffen Lind Christensen har peget på, at den nationale identitet hos nordslesvigske krigsdeltagere i 1. verdenskrig eksisterede i en vekselvirkning med regionale og lokale identiteter, og ligeledes at det nationale her ikke altid var den fremmeste identifikationsramme, men derimod hjemstavnsfølelsen.⁷

Betydningen af det regionale og lokale tilhørsforhold skal ikke underkendes, men alligevel var det tydeligt, at der skete en gennemgribende polarisering i den nationale identitet i Slesvig i tiden efter 1864 i takt med den nationale vækkelse. I 1920 var den nationale identitet således trukket skarpt op i valget mellem dansk eller tysk, og der var ikke efterladt megen plads til at være national indifferent.⁸ Ved afstemningen den 10. februar og Genforeningsfesten den 11. juli var temaer som national identitet og selvbestemmelsesret derfor også altoverskygende. Her var de nationale flag uden sidestykke det stærkeste symbol, hvormed befolkningen kunne udtrykke sit nationale sindelag, for ingen var i tvivl om, hvordan de nationale flag skulle tolkes. Derfor spillede flagene også en betydelig rolle i det nordslesvigske landskab, hvilket blandt andet bekræftes i en artikel af arkivar og ph.d. Peter Fransen: "Billederne af gaderne i de slesvigske byer i rødt, hvidt, sort og blå [altså Dannebrog, kejsertidens tyske rigsflag og den slesvig-holstenske fane] har alle, der blot perifert har beskæftiget sig med Sønderjyllands

historie, set i hobevis".⁹ Indeværende artikel dykker ned i dette hobetal af flag og undersøger, hvilket udtryk Dannebrog fik ved afstemningen i 1. zone den 10. februar og ved Genforeningsfesten på Dybbøl den 11. juli 1920. Her vil jeg belyse den centrale og forskelligartede rolle, som flaget spillede ved disse to store begivenheder.

Artiklens emne er perifert behandlet af flere historikere. I tobindsværket *Nationale Symboler i Det Danske Rige 1830-2000* fra 2003 undersøgte Inge Adriansen, som titlen afslører, en lang række forskellige nationale symboler i det danske rige, heriblandt også Dannebrog i Nordslesvig fra krigen i 1864 til Genforeningen i 1920.¹⁰ Her pointerede hun, at de tyske embedsmænds kamp mod det danske flag i Nordslesvig havde været med til at befæste opfattelsen af, at "[...] brug af Dannebrog var et af de stærkeste udtryk for dansk sindelag hos nordslesvigerne."¹¹ I 1920 spillede flaget, ifølge Adriansen, også en betydelig rolle, da flagning med Dannebrog for første gang i 56 år officielt blev tilladt på afstemningsdagen den 10. februar, og ved Genforeningsfesten den 11. juli var flaget ikke blot et udsmykningselement, men også et vigtigt punkt i festprogrammet.¹² Indeværende artikel vil trække på Adriansens indsigter, men i høj grad også udbygge dem.

I værkerne *Da Sønderjylland blev delt* fra 1979 og *Båndene bandt* fra 1999 af Troels Fink bemærkede han ligeledes perifert de nationale flag. Værket fra 1979 fokuserer imidlertid hovedsageligt på en begivenhedshistorisk skildring af tiden fra folkeafstemningerne i februar og marts til festlighederne i juli, mens værket fra 1999 skildrer tiden fra 1864 til 1914 og forbindelsen mellem Nordslesvig og kongeriget. Ikke desto mindre er Finks værker kernelitteratur inden for sønderjysk historie, og de bidrager med en solid kontekst for perioden.

Arkivar og ph.d. Peter Fransen har ligeledes beskæftiget sig med flagene i Sønderjylland i artiklen "Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel" fra 1999. Som titlen anslår, beskæftigede Fransen sig hovedsageligt med flagningen i mellemkrigstiden i slutningen af 1920'erne fra et administrativt synspunkt, hvilket betød, at Fransen i høj grad fokuserede på myndighedernes rolle i flagningen. Fransen berører alligevel i mindre grad flagningen i 1920, og artiklens indsigter har således også været givende for indeværende artikel.¹³

Selvom flaget var et kraftfuldt symbol til at udtrykke det nationale sindelag, skal det påpeges, at den nationale identitet også blev tilken-

degivet på andre måder i 1920; eksempelvis gennem agitationsmateriale, hvor en national selvopfattelse både blev udtrykt i billeder og ord. Et sådant emne er behandlet i stor detalje af blandt andet Inge Adriansen og Immo Doege.¹⁴ Ligeledes blev sindelaget udtrykt i nationale fællessange, hvilket er et emne, der blandt andet er behandlet af Elsemarie Dam-Jensen.¹⁵ Ved flere afstemningsfester i Nordslesvig blev der desuden opført nationale tableauer, hvorigennem danskheden blev udtrykt og kropsliggjort. De nationale tableauer er et emne, som for nyligt er belyst af Mariann Kristensen og Lisette Juhl Hansen.¹⁶ Tableauerne afspejlede den danske befolknings ønske om at vise en levende danskhed i forskellige nordslesvigske egne.¹⁷ Den nationale identitet blev altså udtrykt og kropsliggjort på flere måder i 1920, men artiklen vil, som nævnt, dykke ned i brugen af Dannebrog.

En god mulighed for at foretage en bredere undersøgelse af de dansksindedes brug af flaget under afstemningstiden i februar og ved festen på Dybbøl i juli er ved at se nærmere på de danske grænselandsavisers reportager om de mange flag. Her er de to største aviser *Hejmdal* og *Flensborg Avis* udvalgt. *Hejmdal* var ejet og redigeret af de dansksindede sønderjydere leder H.P. Hanssen, hvilket betød, at avisen repræsenterede Aabenraabevægelsen, som ønskede en grænsedragning nord om Flensborg og syd om Tønder. Modsat repræsenterede *Flensborg Avis* Flensborgbevægelsen, som arbejdede for en grænsedragning syd om Flensborg by.¹⁸ Aviserne adskiller sig fra hinanden på to centrale områder; dels ved deres forskellige standpunkter i grænsestriden, og dels ved deres forskellige geografiske placeringer. Fælles for dem er deres store interesse for at rapportere om afstemningerne, de mange flag og festlighederne på Dybbøl, hvilket kastede hundredevis af interessante avisreportager af sig. Aviserne virkede imidlertid også aktivt i valgkampen mellem dansk og tysk, og man skal derfor også holde sig deres nationale bias og tendens til dramatik for øje.

En anden mulighed for at undersøge brugen af Dannebrog i perioden er ved at se nærmere på den sønderjyske erindringslitteratur, hvor minderne om afstemningsdagen og Genforeningsfesten blev erindret i tiden efter 1920. I erindringsværket af Nicolai Svendsen & Svend Thorsen¹⁹ fra 1939 er der samlet adskillige sønderjyske erindringer om afstemningstiden i Nordslesvig. Det, som fæstnede sig i erindringen fra afstemningsdagen, var både det dårlige vejr, men også de mange flag der prægede det nordslesvigske landskab. Erindringerne har den fordel, at

de er forfattet i tiden efter begivenhederne, og de indgår derfor ikke på samme måde som aviserne i valgkampen. Omvendt kan erindringslitteraturen også være præget af bevidst og ubevidst glemsel, samt udvælgelse og forskønnelse, hvilket man ligeledes skal være opmærksom på.

I mindre omfang har arkiverne også kastet frugtbare informationer af sig. Andreas Graus privatarkiv indeholder blandt andet interessant materiale om fabrikationen af Dannebrogflag forud for 1920. Grau var selv sønderjyde og en aktiv person i det danske arbejde, hvor han blandt andet ledte kontoret for det "Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender" i København. Hans arkiv indeholder interessante korrespondancer fra Flagfordelingskomitéen, som blev nedsat under det midlertidige ministerium i slutningen af april 1919. Materialet kaster lys over arbejdet med at få fremskaffet og afsendt de mange flag fra Danmark til Nordslesvig. Foruden Graus arkiv indeholder privatarkivet for O.D. Schack også relevant materiale i form af blandt andet afskrifter af forslag til festmanuskripter samt Schacks hovedtale ved festen den 11. juli. Schack bar mange titler: han var lensgreve på Schackenborg, konstitueret amtmand i Tønder og formand for Vælgerforeningen, og ligeledes var han også en central person i det danske arbejde i Nordslesvig. Materialet i hans arkiv giver indtrykket af, at intet ved festlighederne i juli, heller ikke brugen af Dannebrog, var overladt til tilfældighederne. Den officielle indbyder til og vært for festen var Vælgerforeningen, og selvom det ikke har været muligt at spore, hvem der var med i udvalget for festlighederne, virker det ikke usandsynligt, at planerne blev lagt i samarbejde mellem Vælgerforeningen og Statsministeriets komité vedrørende Genforeningsfestlighederne. I arkivet for Statsministeriets komité vedrørende Genforeningsfestlighederne finder man også afskrifter af programmer og manuskripter til festen i juli. Arkivet giver desuden et indblik i det omfattende logistiske arbejde, som komitéen udførte fra kontoret på Holmens Kanal i København forud for festlighederne, blandt andet festindbydelser til gæster, transportmuligheder, trykning af sanghæfter og meget mere.

Sammen med avismaterialet og erindringslitteraturen giver arkivmaterialet et indblik i Dannebrogflagets centrale betydning og iscenesættelse det første halvår af 1920. Men førend vi ser nærmere på dette, vil det følgende afsnit kort belyse tiden efter 1864 for derved at sætte rammen for, hvor historisk skelsættende det var den 10. februar 1920 om morgenen, da Dannebrog officielt steg til vejrs på danske flagstænger.

Tiden efter 1864 og forbuddet mod de rød-hvide farver

Efter nederlaget i 1864 måtte den danske konge som bekendt afstå hertugdømmerne Slesvig og Holsten til kongen af Preussen og kejseren af Østrig-Ungarn, og i 1867 blev hertugdømmerne indlemmet i Preussen.²⁰ I tiden efter 1867 oplevede de dansksindede i Slesvig, at der blev mindre og mindre rum til at være dansk, hvilket blandt andet betød forbud mod at flage med Dannebrog.²¹ Dannebrog kunne kun vises frem inden for hjemmets fire vægge – hvilket det til gengæld også blev. Her blev det broderet på billeder, vævet på duge, trykt på tørklæder samt malet på pibehoveder og vaser. Ligeledes fandt flaget vej ind på de sønderjyske kaffeborde i form af Dannebrogstel med korslagte splitflag og indskriften "Forglem mig ej."²²

Det var også fristende for de dansksindede husmødre at lufte det forbudte flag ud mod vejen netop på de dage, hvor der var besøg i byen af preussiske og siden tyske myndigheder. Myndighederne gjorde hvad de kunne, for at komme brugen af de danske farver til livs. Inge Adriansen har eksempelvis dokumenteret, hvordan en dansk hjulmand H.J. Jepsen fra Skærbæk i 1901 havde malet jernbeslagene på sin ladeport røde og hvide. Adriansen pointerede her, at de røde beslag var noget nyt, men at farvekombinationen rød og hvid i murværk var almindelig i Vestslesvig, hvor huse og gårde blev bygget af røde teglsten med hvide fuger. I Skærbæk blev ladeporten imidlertid opfattet som et dansknationalt udtryk, og den tyske amtsforstander greb til selvtægt og malede porten sort. Selvom Jepsen klagede, fik han aldrig medhold, og i overforvaltningsretten i Slesvig blev overmalingen godkendt med begrundelsen om, at de rød-hvide farver var nationalt ophidsende. Forbud og retssager virkede dog stik modsat intentionen. I stedet for at assimilere de dansksindede, skabte det tyske tryk et dansk modtryk, og her blev Dannebrog og de rød-hvide farver en vigtig udtryksform i danske hjem, som tjente til at styrke sindelaget og fællesskabet.²³

Efter Tysklands samling i 1871 voksede presset mod danskheden, og den tyske assimilationspolitik spidsede til. Som svar på det tyske pres organiserede de dansksindede sig i tre nationale foreninger i Nordslesvig: Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen. Det tyske pres nåede sit højdepunkt under overpræsident Ernst von Köller fra 1898 til 1901. Köllers politik overfor de dansksindede var undertrykkende, og den indebar blandt andet mødeforbud, masseudvisninger,

fængselsstraffe og fratagelse af forældrerettigheder. Men det til trods fastholdt danskheden sin position i Nordslesvig.²⁴

Fra 1914 havde Tyskland kastet sig ind i 1. verdenskrig, og omkring 35.000 mænd med tilknytning til Nordslesvig blev indkaldt til tysk krigstjeneste – heraf var omtrent 26.000 med stor sandsynlighed dansksindede.²⁵ Fire år senere stod det klart, at Tyskland ville anmode om våbenstilstand, og i oktober 1918 rejste den danske leder H.P. Hanssen et krav i den tyske rigsdag: på vegne af Vælgerforeningens tilsynsråd ønskede han, at det slesvigske spørgsmål skulle løses på baggrund af selvbestemmelsesretten. Løsningen af det slesvigske spørgsmål blev dog udelukket som et dansk-tyskt mellemværende, og i stedet blev det flyttet til den kommende fredskonference i Versailles.²⁶ I den danske lejr opstod der imidlertid uenighed om, hvor en kommende dansk-tysk grænse skulle gå, og i vinteren 1918/1919 sprængtes Vælgerforeningen i tre fraktioner med tre forskellige holdninger til grænsens udstrækning. Dannevirkebevægelsen skød folkenes ret til national selvbestemmelse til side og krævede en grænse til Dannevirke-Slien. Flensborgbevægelsen krævede en grænse syd om Flensborg by, og både Dannevirke- og Flensborgbevægelsens tilhængere ønskede således en sydligere grænse end den, Aabenraabevægelsen forfægtede. Aabenraabevægelsen bestod nemlig af det flertal i Vælgerforeningen, som fastholdt den grænsedragning, der var udstukket i Aabenraaresolutionen ved et møde på Folkehjem i november 1918. Aabenraaresolutionen fastslog, at en afstemningsgrænse skulle skille ved Clausen-linjen, hvilken, så vidt det var muligt, harmonerede med den danske og tyske sindelagsgrænse i området.²⁷ I 1919 vedtog fredskonferencen, at der skulle finde to folkeafstemninger sted i Slesvig, og afstemningszonerne skulle udformes på baggrund af Aabenraaresolutionen.²⁸ Afstemningsresultaterne bekræftede sindelagsgrænsen, og Nordslesvig blev indlemmet i Danmark, mens Mellemslesvig forblev i Tyskland²⁹, og den danske nationalstat, som vi kender i dag, blev skabt.

Sammenlignet med andre blodige afstemningsforløb i tysk-tilgrænsende områder i tiden efter 1. verdenskrig, forløb de dansk-tyske afstemninger fredeligt.³⁰ Alligevel var stemningen højspændt og forventningsfuld ved folkeafstemningerne i Slesvig, og i Nordslesvig, som er denne artikels fokusområde, fik de danske nordslesvigere for første gang i 56 år muligheden for officielt at tilkendegive deres nationale identitet ved flagning. For at flest muligt kunne vise deres nationale ståsted denne dag, var der allerede ni måneder tidligere blevet søsat et omfattende arbejde for at fremskaffe så mange flag som muligt.

Flagfordelingskomitéen

Forud for afstemningen havde der været et stort ønske blandt de danske nordslesvigere om at markere det nationale ståsted ved at flage med Dannebrog – men til det manglede der Dannebrogflag overalt.³¹ I marts 1919 havde Sønderjysk Fond bevilliget 60.000 kroner alene til det formål at fremskaffe de manglende flag.³² I en brevveksling mellem formanden for Sønderjysk Fond og formanden for Danmarks-Samfundet fremgik det, at der var brug for en komité til at varetage og organisere fremskaffelsen af flagene. Flere danske i kongeriget havde nemlig forsøgt at gøre "[...] flagsagen til forretning i større stil, ved at indkøbe alt hvad der fandtes her i landet [Danmark] og atter sælge disse til ganske ublu priser til sønderjyderne."³³ Ligeledes var det heller ikke utænkeligt, at "ivrige sønderjyder" havde ansøgt om flere flag fra forskellige velgørende foreninger i Danmark, end hvad der var rimeligt.³⁴ Flagene måtte fordeles ligeligt blandt ubemidlede danske nordslesvigske familier, og tovholderen på dette arbejde blev Flagfordelingskomitéen, som blev nedsat i slutningen af april 1919. Komitéens formål var at fremskaffe så mange flag

Maleri af Carla Mohr Colsmann (1887-1947), 1919, som forestiller systuen på Christiansborg, der blev oprettet til at fremstille nogle af de manglende Dannebrogflag, som skulle bruges ved afstemningen i Nordslesvig i 1920. Maleriet var en gave fra kunstneren til Kunstnergaven til Sønderjylland. Kilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv.

som muligt og fragte dem til Nordslesvig i anledning af den nærtforestående afstemning.³⁵ Som en del af arbejdet samlede komitéen flere københavnske kvinde- og velgørenhedsforeninger under sig, og i en systue på Christiansborg gik fabrikeringen af de mange flag i gang. Flagene fra Christiansborg blev desuden forsynet med en lille påskrift, som anførte, at fanen var syet i 1919 på Christiansborg, og på denne måde kunne de danske nordslesvigere se og føle, at de var en del af den danske nation.³⁶

I januar 1920 rådede Flagfordelingskomitéen over godt 8.000 Dannebrogflag, som skulle fragtes fra kongeriget til Nordslesvig inden afstemningen i 1. zone.³⁷ Men blot halvanden uge inden opstod der problemer, da flere af de danske flag, ganske ubelejligt, blev fanget i den tyske told.³⁸ Mod betaling slap flere af flagene dog igennem, hvorefter de blev deponeret hos lokale kvindeforeninger i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Kvindeforeningerne stod her for at fordele fanerne videre ud til danske familier i omkringliggende byer og egne. Pastor N.A. Jensen mindedes de mange Dannebrogflag, der blev fragtet fra Danmark til Nordslesvig: "Hele læs danske flag sendtes hened – en dag havde jeg 92 med hjem fra Toftlund til småfolk i Agerskov Sogn – og endelig 10. februar turde vi hejse dem."³⁹

13 ekstra flag og en cykeltur fra Burkal sogn til Ribe

At det var bydende vigtigt for flere danske nordslesvigere at få fremskaffet de ekstra flag til afstemningen ses blandt andet i den sønderjyske erindringslitteratur. Her mindedes redaktør Andreas Bach, hvordan han få dage inden den 10. februar havde begivet sig ud på en længere cykeltur over grænsen til Danmark for at hente ekstra flag med hjem til Burkal sogn:

Søndag den 8. februar [...] blev flagene udleveret fra forskellige fordelingscentraler, og det faldt i min lod at cykle til Tønder og hente de 20 flag til Burkal sogn, men da jeg kom derud, var der kun afleveret de oprindeligt bestilte 10 flag til os. Hvad skulle jeg gøre? Komme hjem uden flag ville være en forfærdelig skuffelse for de mange, der havde flagstængerne parat, og selv 20 flag ville ikke fylde for meget i landskabet. For ikke at skuffe mine landsmænd og give tyskerne anledning til at hovere besluttede jeg at rejse til Ribe for at skaffe flagene dér, og hvis også dette glippede, da at fortsætte til Esbjerg. Der gik på det tidspunkt kun ét tog daglig i hver retning, fra Tønder tidlig om morgenen og fra Ribe om aftenen. Der var derfor ikke andet at gøre end at cykle til Ribe.⁴⁰

Bachs flagfærd beskrives næsten som en heltegerning, men uanset om begivenheden er forskønnet eller ej, så siger cykelturens omfang i sig selv noget om, hvor meget det betød at hente flagene hjem, så flagstængerne ikke stod tomme. Bach endte nemlig med at cykle de mere end 60 kilometer til Ribe, og hen på aftenen var det lykket ham at skaffe 13 ekstra flag. Nu skulle han have dem tilbage over grænsen, hvilket også betød mødet med den tyske told:

Selv om det kunne være ærgerligt nok at skulle betale told til Tyskland af danske flag, der skulle anvendes i et fremtidigt dansk land, var det dog langt værre, at man sagde, at tyske toldere ved landegrænsen havde nægtet indførelsen af danske flag [...] Jeg var meget ked af at skulle løbe nogen risiko for mine dyrebare flag.⁴¹

Ifølge Bach lykkedes det ham at få fragtet flagene over grænsen, og knap var han nået hjem før det rygtedes, at han havde fremskaffet ekstra flag:

Et par steder var man ikke nået længere end til med økse, båndkniv og høvl at bearbejde den gran, der skulle blive til en flagstang, men alle vegne arbejdedes der nu med et humør og en energi, der viste, at nu skulle det være alvor. For at der ikke senere skulle opstå misforståelser, blev tildelingen af flag dog betinget af, at flagstangen kom i orden, så flaget kunne komme ordentligt til tops næste dag.⁴²

En gårdejer ved navn Hans Schmidt hejser Dannebrog sammen med sit barnebarn, Anne Cathrine, den 10. februar 1920. Kilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv.

Bachs minder om den omtrent 120 kilometer lange cykeltur og færden for at fremskaffe ekstra flag vidner om, at flagene havde en stor følelsesmæssig betydning for ham og hans dansksindede landsmænd. Fra hans erindringer efterlades man med indtrykket af, at de dansksindede i Burkal var beredte på at hejse et Dannebrog i alt, hvad der bare mindede lidt om en flagstang. Bachs erindringer blev udgivet i 1939, og de var særdeles detaljerede og beskrivende taget i betragtning af, at afstemningsdagen havde fundet sted 19 år tidligere. Indholdets form kunne dog også tyde på, at Bach støttede sig til dagbogsoptegnelser – det beretter erindringerne dog ikke noget om.

Reportager om flag og oversavede flagstænger

De danske grænselandsaviser var også særdeles opmærksomme på de nationale faner, og de noterede sig ofte flagenes antal og det historiske i, at Dannebrog nu atter kunne hejses i Nordslesvig. *Flensborg Avis* bemærkede eksempelvis, at Toftlund på afstemningsdagen var "[...] festklædt med Dannebrog; tyskerne flag kan ikke stå for den stærke storm, de hænger som pjalter, et bevis på, at det er sidste gang, de kan hejse flag."⁴³ Tonen i *Flensborg Avis* var præget af avisens danske bias og den nationale valgkamp, hvorfor de tyske flag blev omtalt i en mere ringeagtende tone. At de danske flag også blev revet itu af vinden var selvfølgelig uundgåeligt, og i *Hejmdal* bemærkedes det, at "[...] Det er, som om de [Dannebrog] er kommet fra kamppladsen, hvad de jo i grunden også gør."⁴⁴ I aviserne var det således tydeligt, at tendentiøse beskrivelser af de nationale flag også indgik som en del af den nationale valgkamp.

Flag og flagstænger gik heller ikke fri for sabotage, da det var svært fristende for både danskere og tyskere at forpurre modstanderens flagning.⁴⁵ Her præges de danske aviser af en stærk tendens til at overfokusere på den tyske sabotage. Aviserne bragte historierne om tysk sabotage som led i den danske agitation, hvilket også medførte, at flere af hændelserne med stor sandsynlighed overdramatiseredes. En reportage i *Flensborg Avis* fra et lille lokalsamfund ved Rønshoved berettede om sabotage mod en dansk flagstang få dage før afstemningsdagen: "Hos J. Petersen i Rønshoved har tyskerne natten til lørdag været på spil, idet de har knækket 3 meter af hans flagstang [...] Bøllerne opnåede kun, at se Petersens Dannebrog vaje fra en stang, der var to meter højere end den første."⁴⁶ Historien om den knækkede flagstang i Rønshoved har tydelige nationalsymbolske undertoner. Den nye og

større flagstang, som Petersen ifølge historien opførte, kan ses i overført betydning som symbolet på de dansksindede nordslesvigeres ukuelighed: man bukkede ikke under for det tyske pres, man voksede sig derimod større og stærkere i kraft af samme. På denne måde rummede sådanne artikler også en underliggende forestilling og fortælling om de danske nordslesvigeres ukuelighed og nationalitetskamp.

Den 10. februar 1920

Stemningen på selve afstemningsdagen var højspændt og forventningsfuld. Hvad angik flagningen på denne dag havde den internationale kommission også forsøgt at udstikke retningslinjer, der skulle sikre ro og orden. I Andreas Graus privatarkiv findes en skrivelse fra kommissionen, som havde bekendtgjort, at man ikke havde i sinde at forbyde flagning, når først afstemningsresultatet forelå:

At hejse danske flag forinden vil kommissionen vel ej heller officielt forbyde, men den håber, at den dansksindede befolkning vil opsætte flagningen, til resultaterne af folkeafstemningen [...] foreligger. Det ville være ønskeligt om Flagfordelingskomitéen ville underrette modtagerne af flagene om den internationale kommissions ovennævnte udtalelse, der er begrundet i ønsket om ikke at opmuntre til noget, som kunne tænkes at ville give anledning til forstyrrelse af den offentlige orden.⁴⁷

Den internationale kommission håbede således, at de danske nordslesviger ville vente med at flage til om aftenen, når afstemningsresultatet var offentligt. Denne forhåbning kunne kommissionen imidlertid godt skyde en hvid pil efter, da de mange tusinde Dannebrogflag steg til vejrs overalt i Nordslesvig om morgenen den 10. februar.⁴⁸

Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen erindrede det store og betydningsfulde øjeblik, da flaget gik til tops og "[...] tusinder og atter tusinder blottede deres hoved, mens Dannebrog for første gang officielt gik til vejrs overalt i land og by."⁴⁹ Fra denne blæsende morgenstund blev flagning for alvor et udredt fænomen i landsdelen, og denne dag – som senere – var det et af de vigtigste midler til national markering.⁵⁰

Som Fransen har udtrykt det i sin artikel fra 1999 havde flagene i Nordslesvig stor følelsesmæssig betydning for den danske befolkning.⁵¹ Dette indtryk bekræftes både i aviserne og i sønderjyske erindringer. Aviserne beskrev i emotionelle vendinger og udtryk det højtidelige i, at nordslesvigiske byer blev klædt i rødt og hvidt på afstemningsdagen⁵²,

Varnæs station klædt i Dannebrog og gran på afstemningsdagen den 10. februar 1920. Byens befolkning venter på toget, som ankommer med stemmeberettigede. Billedet er udlånt af Bovrup Varnæs Sognearkiv.

og i erindringer skildrede øjenvidner siden det store øjeblik, da flagene prydede gader og stræder. Efterskoleforstanderen Karl Rasmussen i Agerskov gav eksempelvis følgende skildring af dagen:

I den sidste uge var der syet 180 småflag, som var slået på stænger, og om morgenen samledes byens børn ved efterskolen for at få deres flag og gå til skolen, hvor flaget skulle hejses på den høje flagstang. Jeg fulgte med ved siden af flokken, for min femårige dreng var med, og [...] når jeg så hen ad flokken, måtte jeg mindes sagnet om den borg, der ikke kunne falde, før skoven gik frem imod den. Her var en levende skov af små flagstænger i små hænder; at de hænder bar de danske farver højt, trods halvtreds års fremmedherredømme og århundredes kulturtryk, det var den sejr, vi festede for.⁵³

For Rasmussen var det en stor oplevelse at se den helt unge generation bære de små Dannebrogflag, hvor farverne symboliserede den fremtid, man nu gik i møde. Også den ældre generation var rørt af dagens flagning, og her berettede pastor N.A. Jensen om en djærv, gammel fri-

menighedspræst, L.B. Poulsen fra Bovlund, som kun lige havde "[...] holdt ud så længe, at han kunne vakle ind i en stue, hvor han kunne se sine børnebørn rejse flagstang i haven."⁵⁴ Ifølge Jensen døde den gamle præst ikke længe efter, han havde set det rød-hvide flag gå til tops på flagstangen. Redaktør Andreas Bach var ligeledes bevæget af de mange flag, og i sine erindringer skildrede han det højtidelige øjeblik, han havde været vidne til, da en bonde ved navn Hans Peter Johansen dagen inden afstemningsdagen vovede at hejse Dannebrog:

En eneste gang rystede Hans Peter på hånden i en alvorlig situation. Det var, da han mandag den 9. februar 1920, dagen før afstemningen, for første gang ville lade Dannebrog gå til tops på flagstangen ude i sin have. Da rystede hans hænder, så han næsten ikke kunne knytte flaglinen, og da flaget langsomt gled til vejrs og udfoldede sig i vinden, kastede han sin hue op i vejret som en kåd dreng og råbte hurra, så det kunne høres viden om.⁵⁵

Sådanne skildringer findes der adskillige af, og de vidner om, at flagningen med Dannebrog havde en stor følelsesmæssig betydning for de danske nordslesvigere. Flagfordelingskomitéens arbejde med de mange flag havde ikke været forgæves, og det var af væsentlig betydning for mange dansksindede, at man kunne få lov til at tilkendegive sit nationale ståsted ved at flage med rød-hvide farver. Avisernes reportager vidner ligeledes om den store agitatoriske betydning, flagene blev tillagt; de var både en indikator på det nationale sind i lokalområdet, og ydermere var de også et væsentligt middel i det sidste fremstød i den danske afstemningskamp. De mange tusinde nye og gamle Dannebrog oversvømmede det nordslesvigske landskab den 10. februar 1920 og bekræftede det forventede: Nordslesvig var dansk.

Tabet af Flensborg, Påskekrise og gradvis indlemmelse

Resultatet af afstemningen i 2. zone tegnede imidlertid ikke en nær så lys fremtid for den derboende dansksindede befolkning. Efter afstemningen den 14. marts 1920 stod det klart, at Mellemslesvig måtte blive i Tyskland, og Flensborg var tabt. Alligevel opstod en plan blandt folk fra Flensborg- og Dannevirkebevægelsen, der gik ud på, at 2. zone skulle internationaliseres. Internationaliseringen blev som bekendt afvist af den radikale Zahle-regering, hvilket vakte stor irritation i nationalkonservative kredse i kongeriget.⁵⁶ Hen over påsken 1920 kulminerede græn-

sestriden, da kongen brød den parlamentariske skik ved at afskedige regeringen og indsætte et midlertidigt forretningsministerium. Episoden blev kendt som Påskekrise, og Danmark blev bragt på randen af revolution.⁵⁷ De parlamentariske tilstande blev dog hurtigt genoprettet, og der blev udskrevet valg den 26. april. Den 5. maj kunne et nyt venstre-ministerium med Niels Neergaard tiltræde regeringsembetet.⁵⁸

Alt imens den politiske uro rasede i Danmark, blev Nordslesvig gradvist indlemmet i kongeriget. Den 15. juni bekendtgjorde fredskonferencen i Versailles godkendelsen af den nye dansk-tyske grænse, og Nordslesvig blev herved officielt overdraget til Danmark med øjeblikkelig virkning. Den 9. juli underskrev Christian X loven om indlemmelsen af de sønderjyske landsdele, og den følgende dag red han over den gamle Kongeågrænse ved Frederikshøj og ind i det genvundne land.⁵⁹ Den 11. juli fandt den store Genforeningsfest sted på Dybbøl, men dagene inden var præget af konflikt og drama. Historiker Axel Johnsen har peget på, at der blev udfoldet et lobbyarbejde i nationalkonservative dannevirkekredse i forsøget på at fortrænge H.P. Hanssen som taler ved festen.⁶⁰ Gårdejer Nis Nissen, som var tro støtte for H.P. Hanssen, sørgede for, at dette ikke lykkedes.⁶¹ Udfaldet blev som bekendt, at O.D. Schack fik hovedtalen, mens H.P. Hanssen rykkede længere ned i talerrækken.⁶² Også et andet prekært dilemma opstod få dage inden festen, som man ligeledes var nødt til at forholde sig til. Det drejede sig om tysksindedes ønske om at flage med tyske flag.⁶³

Spørgsmålet om de tyske flag i juli

I anledning af kongebesøget og Genforeningsfestlighederne blev langt de fleste nordslesvigske byer pyntet i rød-hvide farver og flag.⁶⁴ I Tønder forholdt det sig imidlertid anderledes. Byens overvejende tysksindede borgere nægtede at flage med andre nationale flag end deres eget, og de tyske faner blev et omdiskuteret emne forud for kongens besøg.⁶⁵ I *Grænsevagten* bragte Vilhelm la Cour en skrivelse om flagene i Tønder, hvori han forklarede, at byens danske borgere havde bedt tyskerne om at flage med Dannebrog, når kongen ankom den 12. juli. Ikke overraskende blev anmodningen afslået, og byens pastor Johannes Schmidt foreslog i stedet, at de tyske borgere skulle flage med egne tyske faner. Pastorens forslag var grundet i, at der fra officiel dansk side var givet melding om, at man *ikke* ville skride ind mod de tyske flag, selvom flagning med fremmedflag i Danmark var forbudt.⁶⁶ Til sin frustration konstaterede la Cour,

at de tyske borgere i Tønder havde hejst de tyske flag ved en idrætsfest på byens sportsplads den 11. juli. For la Cour var flagene problematiske, da de ikke blot var et nationalitetsmærke, men også et "[...] symbol på den statslige højhedsret."⁶⁷ De var altså en direkte provokation mod den nye danske suverænitet, og videre fortsatte han sin argumentation: "Som sådan har fremmede flag intet at gøre i Danmark, og det generelle forbud mod dem er ligeså selvfølgelig i Sønderjylland som andre steder i landet [...] Det er tegnet på den fremmede erobrere, som først i år er fordrevet fra en del af den jord, han havde røvet."⁶⁸

En brevveksling mellem amtmanden i byen, O.D. Schack, og amtmanden i Sønderborg, Christian Lundbye, indikerer ligeledes, at flagspørgsmålet ikke kun udspillede sig på Tønderegnet. Lundbye spurgte nemlig Schack til råds om, hvordan han skulle forholde sig til de tyske flag.⁶⁹ Hertil svarede Schack, at det var vanskeligt at opstille nogle generelle retningslinjer for en indskriden: "Det skulle da være, at en sådan kunne finde sted, når flagningen forsøges på en sådan måde, at man måtte antage, at der tilsigtedes en udæskning af dansk nationalfølelse."⁷⁰ Ifølge Schack burde man dog helst undlade at gribe ind, både "[...] fordi den tyske opposition for tiden optræder under rolige former, og fordi en indskriden må antages at kunne anvirke det modsatte af det, der tilsigtes."⁷¹ Schacks holdning til flagene er et eksempel på, at nationale modsætninger voksede i konfrontationer og under modstand – præcis som det tidligere havde været tilfældet for de dansksindede under tysk styre. At sætte en stopper for de tyske flag, ville således kun styrke tysk nationalfølelse og modstand mod Danmark.

Den 11. juli 1920

Postyret om talerækken og spørgsmålet om de tyske flag overskyggede imidlertid ikke den danske glædesrus og eufori, der gennemstrømmede befolkningen i juli, hvor fejringen af indlemmelsen kulminerede ved den store Genforeningsfest i Dybbøl Skanser den 11. juli. Vælgerforeningen stod som den officielle indbyder til festen, og på Dybbøl mødtes både danske nordslesvigere og danske fra kongeriget til fest sammen med de øverste repræsentanter fra Danmark i form af konge og regering. Man skønnede, at der var 100.000 festglæde gæster samlet i og på skanserne⁷², hvor intet i festprogrammet var overladt til tilfældighederne men planlagt og tilrettelagt ned til mindste detalje. Manuskripter til de forskellige dage afslører, at selv opstillingen af unge pi-

ger i hvide kjoler langs landevejene under kongens ridt dagen forinden den 10. juli var planlagt på forhånd.⁷³

At Genforeningsfesten blev afholdt i Dybbøl Skanser, var heller ikke tilfældigt. Efter nederlaget i 1864 var Dybbøl blevet et næsten mytisk sted, hvor navnlig Dybbøl Mølle symboliserede dansk forsvarsvilje og tapperhed samt sønderskudt udholdenhed, ukuelighed og trofasthed over for alt det, der var dansk.⁷⁴ Derfor virkede det oplagt, at dette betydningsfulde sted skulle udgøre scenen for den store danske fest den 11. juli. Den symbolske og identitetsbærende slagmark fra 1864 blev herved indtaget som festplads for den store nationale fejring i 1920, hvorved minderne om fortidens nederlag nu blev knyttet til Genforeningen.⁷⁵ Stedet og nederlaget i 1864 var ligeledes et tema, som flere af talerne ved Genforeningsfesten berørte, hvorved der blev skabt forbindelse mellem krigen i 1864 og Genforeningen i 1920.⁷⁶

En stor folkemængde samlet i skansen på Dybbøl. I midten ses kongens forhøjede standsplads, som var indhyllet af Dannebrog. Selve skansen var ligeledes omkranset af flag. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

På festpladsen i skanserne var de danske flag det mest iøjnefaldende udsmykningselement. Hele skanseområdet var omkranset af nyopførte flagstænger, hvilket betød, at pladsen blev indhyllet i Dannebrogflag, og midt i skansen var der lavet en forhøjet kongelig standsplads ligeledes omgivet af blafrende flag.⁷⁷ I disse omgivelser tog mange tusinder gæster plads i løbet af formiddagen, mens en stor procession tog opstilling på slotspladsen i Sønderborg mellem kl. 9 og 11. Troels Fink beskrev menneskemængden således: "En endeløs procession begyndte i Sønderborg, alt, hvad der havde navn og rang i Danmark var mødt op og dertil en uendelighed af feststemte mennesker fra Sønderjylland og fra alle Danmarks egne."⁷⁸

Ifølge programmet bestod processionen af garnisonens musikkorps (omtrent 25 personer), festkomiteen i Sønderborg (14), ministre (10),

Postkort med Dannebrogshæjsning på Dybbøl ved Genforeningsfesten den 11. juli 1920. På postkortet er teksten: "Soldaterforeningens Flagmast paa Dybbøl", Udgivet af Chr. Qvist, Sønderborg. Kilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv.

Rigsdagen (200), indbudte fra Sønderborg (75) og Danmark (200), Sønderborg og kredsens repræsentanter (50), Modtagelseskomiteen i Sønderborg (120), foreningers formænd og bestyrelse (350), musikkorps (120), kadetter (40) og til sidst Akademisk Skyttekorps (50).⁷⁹ Rundt regnet betød det, at omkring 1.250 personer marcherede fra slotspladsen i Sønderborg op ad den flagbeklædte allé til festpladsen i Dybbøl Skanser. Undervejs passerede processionen Dybbøl Mølle, hvor et stort Dannebrogflag var blevet hejst på en nyopsat, meget høj flagstang.⁸⁰ Omkring kl. 11.20 red kongen, garden og de to prinser fra skibet Dannebrog, som lå til kaj i Sønderborg havn, til festpladsen, og omkring middagstid var alle de indbudte på plads og Genforeningsfesten kunne begynde.

En ritualiseret Genforeningsfest og iscenesættelsen af flaget

Programmet for festen i skanserne var planlagt således, at der skiftedes mellem nationale sange, taler, samt to indslag, hvor der blev overrakt gaver til kongen. Festen indledtes med sangen "Du skønne land", hvorefter Vælgerforeningens formand, O.D. Schack, tog ordet og holdt hovedtalen. Dernæst blev der sunget "Der er et yndigt land", hvorpå kopier af guldhornene og et gammelt Dannebrogflag fra 1864 blev givet som gave til Christian X. Kongen tog herefter ordet, og der blev sunget "Kongernes konge". Efter sangen fulgte taler af først H.P. Hansen, H. Lorenzen, Peter Grau, statsminister Neergaard og folketingsmand Niels Pedersen-Nyskov, og imellem talerne blev der sunget "Jeg elsker de grønne lunde", "I alle de riger og lande" og en ny sang af Axel Juel "Vor længsels Land", der var blevet skrevet til anledningen.⁸¹

Ud over at være et centralt udsmykningselement var flaget også centralt i selve festprogrammet, hvor det blev overrakt som gave til kongen. Flaget, der blev givet, var efter sigende det sidste Dannebrog, der havde vajet frit i Sønderborg efter den preussiske erobring af byen i juni 1864, og i en uddybende afskrift fra Statsministeriets komité blev overrækkelsen af 1864-fanen beskrevet således:

Der spilles dæmpet: "Slumrer sødt i Slesvigs Jord", og imens bærer 4 unge piger et flag fra 1864, ført af veteran Hans Thomsen. Hans Thomsen og de unge piger begiver sig op til kongens standsplads, hvor veteranen fremviser nogle vers, forfattet af Axel Juel; de unge piger overrækker kongen flaget, der modtages af kongen og overleveres til en af adjutanterne.⁸²

Fire hvidklædte piger og veteran Hans Thomsen overrækker Christian X Dannebrog-flaget som gave ved Genforeningsfesten den 11. juli 1920. Det var det sidste flag, der vøjede i Sønderborg i 1864. Kilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv.

Overrækkelsen af 1864-fanen med de unge piger og veteranen understreger den store iscenesættelse af både kongen og flaget. Ser man nærmere på, hvad der stod i digtet som veteran Thomsen fremsagde, blev der heri sat ord på, hvilken betydning flaggaven havde. Digtet hed *Dannebrog* og var skrevet af Axel Juel i anledning af 700-årsdagen for Dannebrog i 1919.⁸³ Det lød således:

Danmarks konge er vor konge, og i dag
flyver mod dig fra vor mast dit riges flag.
Men vi har et andet flag, vi gemte på –
i halvt hundred år det ikke dagen så.

Nu, da det igen kan vaje stolt og frit,
beder vi vor konge: Tag det, det er dit!
Vi har elsket det, mens vore hjerter led;
hjerter brast, men ikke deres kærlighed.

Den fik vore børn i arv, og med vort sprog
har vi givet dem at elske Dannebrog.
Ved dets dug svor nye slægtled faneed –
tag vort gamle flag, tag vor trofasthed!⁸⁴

I avisreportager efterlades man med indtrykket af, at Christian X blev rørt af flaggaven, og efter sigende kyssede kongen både flaget og den gamle veteran Thomsen.⁸⁵ Faneoverrækkelsen var uden tvivl et følelsesmæssigt øjeblik for de involverede, og sammen med overrækkelsen af kopierne af guldhornene er det siden blevet udpeget som et af festens store højdepunkter.⁸⁶ Helt konkret rummede faneoverrækkelsen budskabet om en nordslesvigsk troskabsed til den danske konge, og selve handlingen symboliserede de danske nordslesvigeres eget ønske om og villighed til at indgå i den danske stat.

I hovedtalen af Vælgerforeningens formand O.D. Schack blev dette ønske ligeledes understreget. Heri fremhævede han, at det var de danske nordslesviger selv, der havde peget på Christian X som deres konge, da man egenhændigt den 10. februar havde stemt sig til Danmark. Ved Genforeningsfesten kunne man nu endelig hylde den konge, man selv havde valgt: "[...] som frie mænd og kvinder hylder vi Danmarks konge og dronning, nu også vor konge og dronning [...]"⁸⁷ Ligeledes fremhævede Schack, at

Det store budskab, Genforeningen bringer for sønderjyder, er, at vi nu ikke mere skal bære dette navn, men blive danske, ikke kun i sind, men også af navn. Det er med vemod, at vi giver afkald på dette navn, under hvilket vi har elsket Danmark og alt, hvad der er dansk, med inderlighed og hengivenhed, som den ikke fandtes større i moderlandet [...] Men med inderlig tak og glæde tager vi imod Danmarksnavnet, mødes vi i dag til samarbejde for Danmarks vel og fremtid.⁸⁸

Schacks tale pegede på mange måder i retning af den betydning, der lå bag festens forskellige ritualer og symbolprægede handlinger: Overdragelsen af flaget og guldhornene symboliserede de danske nordslesvigeres egen overdragelse til kongen. I forlængelse af dette kan tanken om at fralægge sig navnet *sønderjyder* og blive *danske* også forstås således, at man nu ikke længere var et folk i modtryk. Nu var man blevet en del af den stat, man havde kæmpet for.

Konklusion

Dannebrogflaget spillede en central rolle både ved afstemningsdagen i 1. zone den 10. februar og ved Genforeningsfesten på Dybbøl den 11. juli 1920. Ved de to begivenheder var brugen af flaget og dets udtryk

forskelligt, og grunden hertil var naturligvis, at omstændighederne herfor var forskellige.

Den 10. februar var præget af den nationale valgkamp mellem dansk og tysk, og i denne kamp indgik de nationale faner også. Fra denne dag blev flagning for alvor en udbredt praksis til national markering for de danske nordslesvigere. Ingen var i tvivl om, hvordan de nationale faner skulle tolkes – de var en ubestridelig tilkendegivelse af den nationale identitet. Mængden af flag blev derfor også tolket som et udtryk for det nationale overtag i forskellige egne af Nordslesvig, hvor overvægten af de mange nye og gamle danske flag udtrykte ønsket om at tilkendegive en levende danskhed og signalere landsdelens nye statsretlige virkelighed. Den sønderjyske erindringslitteratur vidner ligeledes om den store følelsesmæssige betydning flaget havde, og det var et historisk øjeblik, da man igen kunne hejse Dannebrog officielt på danske flagstænger for første gang i 56 år.

Ved Genforeningsfesten på Dybbøl i juli var afstemningskamp afløst af fest og glædesstemning, og Dannebrog fik derfor også et helt andet udtryk. Nu handlede det ikke længere kun om at tilkendegive et nationalt overtag og udtrykke en levende danskhed, men derimod at fejre og højtideligholde selve indlemmelsen i Danmark. Genforeningsfestens program på Dybbøl var gennemstrømmet af ceremonier og ritualer, hvori iscenesættelsen af Dannebrogflaget indgik som et centralt element. I løbet af festen blev en gammel fane fra 1864 givet i gave til Christian X, alt imens digtet *Dannebrog* af Axel Juel blev fremsagt. Denne højtidelige faneoverrækkelse kan ses som et udtryk for et symbolsk overgangs- og optagelsesritual, hvor landsdelen på symbolsk vis blev integreret i Danmark. Når de danske nordslesvigere overdrog fanen til kongen, overdrog de samtidig også sig selv. Ritualerne omkring flaget på Dybbøl var altså med til på højtidelig vis at markere overgangen fra tiden under tysk styre til optagelsen i den danske stat.

Det var tydeligt, at Dannebrogflaget fik forskellige udtryk i løbet af 1920, alt efter hvilke sammenhænge, det optrådte i. På linje med dette, har Inge Adriansen påpeget, at særligt nationale symboler ofte instrumentaliseres efter de behov, som samtiden står overfor. Det samme kan siges at være tilfældet med brugen af Dannebrog hos den dansksindede befolkning i Nordslesvig både i tiden efter 1864 og under begivenhederne i 1920. Her havde flaget længe været et forbudt nationalt symbol, som dansksindede i landsdelen fortsat dyrkede og samledes under, og ved afstemningen i februar i 1920 kunne det gamle, forbudte symbol

nu endelig igen officielt vaje fra danske flagstænger efter 56 år. Her blev symbolet brugt som et led i den nationale valgkamp, og ligeledes afspejlede de mange flag ønsket om at vise en levende danskhed i landsdelen. Ved Genforeningsfesten på Dybbøl blev symbolet brugt på en udpræget højtidelig og rituel måde, hvor det var med til at cementere Nordslesvigs nationale integration i Danmark.

KILDER

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København (RAK):

0018: Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender, Statsministeriets komité vedr. genforeningsfestlighederne (1920-1920), nr. 1 (digitaliseret på Rigsarkivets hjemmeside: <https://www.sa.dk>).

Rigsarkivet, Aabenraa (RAÅ):

05477: Grau, Andreas, redaktør og hustru: Diverse materiale vedr. genforeningen (1919-1910), nr. 15.

RA0664: Schack, Otto Didrik: Diverse vedr. Genforeningen (1919-1920), Genforeningen I, Acc. 1689-21.

Trykte kilder, aviser:

Flensborg Avis, 03.02.1920-12.07.1920 (digitaliseret via avisens onlinearkiv: <https://www fla.de/newspaper>).

Hejmdal, 02.02.1920-15.07.1920 (digitaliseret via Det Kongelige Biblioteks Mediesamling, Mediestream: <http://www2.statsbiblioteket.dk/>).

Trykte kilder

Kaper, Ernst: *Den største Stund vor Slægt har oplevet. Dybbølfeften 11. juli 1920*, København: Nordisk Forlag 1921.

La Cour, Vilhelm: *Grænsevagten*, januar-juli 1920.

Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender: *Afstemningen i Sønderjylland (I og II zone) 10. februar og 14. marts 1920*, i kommission hos Vilhelm Tryde, 1920.

Svendsen, Nicolai & Thorsen, Svend, red.: *Tiende Februar. Livsbilleder fra Sønderjylland i Genforeningsåret 1920*, København: G.E.C. Gads Forlag, 1939.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark: Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, 2. oplag, København: Museum Tusulanum, 2011.

Adriansen, Inge: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, bd. I-II, Museum København: Tusculanums Forlag 2003.

Adriansen, Inge: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet. Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland*, Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, Sønderborg 1990.

Adriansen, Inge & Schwensen, Broder: *Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920*, Aabenraa: Institut for Lo-

kalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, Flensborg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte og Stadtarchiv Flensburg 1995.

Adriansen, Inge & Doege, Immo: "Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920", *Sønderjyske billeder 3*, Aabenraa: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, 1992.

Christensen, Steffen Lind: "Nordslesvigeren er nr. 1' – regional identitet på Østfronten 1914-1918", *Kulturstudier*, 6, 1, 2015.

Fink, Troels: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920. Afstemningerne og genforeningen januar til juli 1920*, bd. 3, Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning, 1979.

- Fransen, Peter: "Flagning med fremmed-flag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel", *Fortid og Nutid*, 1999.
- Frederiksen, Signe: "»Kampen om Dybbøl har givet os dyrebare minder« Slaget ved Dybbøl i eftertidens mindearrangementer", *Sønderjyske Årbøger*, 126, 1, 2014.
- Hansen, Hans Schultz: *Genforeningen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2019.
- Hansen, Hans Schultz: "Genforeningen 1920 – fakta og fortolkninger", *Sønderjysk Månedsskrift*, 7, 2020.
- Hansen, Hans Schultz; Henningsen, Lars N. & Rasmussen, Carsten Porskrog, red.: *Sønderjyllands Historie*, bd. 1-2, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2009.
- Isaksen, Stine, red.: *Fællessang og fællesskab: En antologi*, Herning: Videncenter for Sang, Sangens Hus 2018.
- Johnsen, Axel: *Dannevirke-mænd og Ejderfolk*, Flensborg: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 2005.
- Kristensen, Mariann & Juhl Hansen, Lisette: "»Afstemningsdagen vil give et tydeligt bevis for, at vi er danske«. Tableauet som national udtryksform i afstemningstidens Sønderjylland", i *Over Grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*, red.: Peter Fransen, Jørgen Mikkelsen og Leif Hansen Nielsen, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2020.
- Adriansen, Inge: "Ingen fest uden flag", i Rasmussen, Carsten Porskrog, red.: *Historien på væggen*, Sønderborg: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot & Historisk Samfund for Als og Sundevad 2017.
- Rasmussen, René: *Front og Bro*, bd. 1-2, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig: Flensborg 2005.
- Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten efter 1830*, København: Politikens forlag, 1982.
- Sørensen, Nils Arne & Schanz, Elsebeth Aasted: *Grænsen er nået – afstemningsplakater fra grænselandet 1920*, København: Gads Forlag og Dansk Plakatmuseum i Den Gamle By 2020.

NOTER

- 1 Clausen-linjen betegnede den sindelagsgrænse i Slesvig, som historiker H.V. Clausen havde udarbejdet i et studie i 1891. Sindelagsgrænsen angav altså, hvor befolkningen overvejende var dansk og tysk. I 1920 kom Clausen-linjen i vid udstrækning til at svare til afstemningsgrænsen mellem 1. og 2. zone.
- 2 Hansen 2019, s. 54-61.
- 3 Hansen 2020, s. 261-262.
- 4 Adriansen 2003 II, s. 344.
- 5 Hejmdal den 12.07.1920.
- 6 Adriansen 2003 II, s. 348.
- 7 Christensen 2015, s. 31-32.
- 8 Hansen 2009 II, s. 211-228.
- 9 Fransen 1999, s. 259.
- 10 Adriansen 2003 I, s. 15-16.
- 11 Adriansen 2003 I, s. 145-146.
- 12 Adriansen 2003 I, s. 144-149.
- 13 Fransen 1999, s. 259-260.
- 14 Adriansen & Doege 1992, s. 60, se også Drude Therkildsen: "På vej på national selvforståelse", *Sønderjyske Årbøger*, 2020.
- 15 Se eksempelvis Elsemarie Dam-Jensen i *Fællessang og fællesskab: En antologi*, Stine Isaksen, red. (2018) Herning: Videncenter for Sang.
- 16 Kristensen & Juhl Hansen 2020, s. 235-237.
- 17 Kristensen & Juhl Hansen 2020 s. 241-245.
- 18 Rasmussen 2005, s. 51-55.
- 19 Svendsen, Nicolai & Thorsen, Svend, red.: *Tiende Februar. Livsbilleder fra Sønderjylland i Genforeningsåret 1920*, København: G.E.C. Gads Forlag, 1939.
- 20 Fink 1999 I, s. 13.
- 21 Adriansen i Rasmussen, red., 2017, s. 169.
- 22 Adriansen 1990, s. 170.
- 23 Adriansen 2003 I, s. 144-146.
- 24 Adriansen 2003 II, s. 87-92, Adriansen 1990, s. 169-171, Hansen, Henningsen & Rasmussen 2009, s. 211-219.
- 25 Christensen 2015, s. 6-7.
- 26 Rerup 1982, s. 316-318.
- 27 Rerup 1982, s. 319-326.
- 28 Hansen 2019, s. 22-37.
- 29 Hansen 2019, s. 54-61.
- 30 Sørensen & Schanz 2020, s. 103-110.

- 31 Adriansen i Rasmussen, red., 2017, s. 169-171.
- 32 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, brev vedr. Flagfordelingskomitéen den 17.08.1929.
- 33 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, brev fra formanden for Danmarks-Samfundet til formanden for Sønderjysk Fond vedr. oprettelse af en flagfordelingskomité i anledning af afstemningsdagen den 26.04.1919.
- 34 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, brev fra formanden for Danmarks-Samfundet til formanden for Sønderjysk Fond vedr. oprettelse af en flagfordelingskomité i anledning af afstemningsdagen den 26.04.1919.
- 35 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, brev vedr. Flagfordelingskomitéen den 17.08.1929.
- 36 Adriansen i Rasmussen, red., 2017, s. 169-171.
- 37 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, brev fra Flagfordelingskomitéens formand til Justitsministeriet den 14.01.1920.
- 38 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, brev fra grosserer Chr. Hasselbalch til Sønderjysk Fond den 30.01.1920, Flensborg Avis den 03.02.1920, Hejmdal den 02.02.1920.
- 39 N.A. Jensen i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 80.
- 40 Andreas Bach i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 93-94.
- 41 Andreas Bach i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 94-95.
- 42 Andreas Bach i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 95-96.
- 43 Flensborg Avis den 12.02.1920.
- 44 Hejmdal den 13.02.1920.
- 45 Hansen 2019, s. 57.
- 46 Flensborg Avis den 13.02.1920.
- 47 RAÅ, Andreas Graus privatarkiv nr. 15, skrivelse fra den Internationale Kommission den 13.12.1919.
- 48 Flensborg Avis den 11.02.1920, Hejmdal den 13.02.1920.
- 49 Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 61.
- 50 Adriansen & Schwensen 1995, s. 34.
- 51 Fransen 1999, s. 259.
- 52 Flensborg Avis den 10.02.1920, Hejmdal den 10.02.1920.
- 53 Karl Rasmussen i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 119.
- 54 N.A. Jensen i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 75.
- 55 Andreas Bach i Svendsen & Thorsen, red. 1939, s. 75.
- 56 Johnsen 2005, s. 31-32.
- 57 Flensborg Avis den 01.04.1920, Hejmdal den 03.04.1920.
- 58 Adriansen 2003 I, s. 93-96, Hansen 2019, s. 61-65.
- 59 Hansen 2019, s. 65-69.
- 60 Johnsen 2005, s. 34.
- 61 Hansen 2019, s. 4-5.
- 62 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv: RA0664 Genforeningen I acc. 1689-21.
- 63 Flensborg Avis den 26.05.1920.
- 64 Hejmdal den 07.07.1920, 10.07.1920.
- 65 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv nr. 1689-21, brevveksling mellem Amtmand Christian Lundbye og O.D. Schack den 01.07.1920 og 03.07.1920, Hejmdal den 07.07.1920.
- 66 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv nr. 1689-21, brev fra Amtmand Lundbye til O.D. Schack den 01.07.1920.
- 67 La Cour 1920, s. 484.
- 68 La Cour 1920, s. 484.
- 69 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv nr. 1689-21, brev fra Amtmand Lundbye til O.D. Schack den 01.07.1920.
- 70 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv nr. 1689-21, brev fra O.D. Schack til Amtmand Lundbye den 03.07.1920.
- 71 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv nr. 1689-21, brev fra O.D. Schack til Amtmand Lundbye den 03.07.1920.
- 72 Fink 1979, s. 217.
- 73 RAK, Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender, Statsministeriets komité vedr. genforeningsfestlighederne nr. 1, afskrift af programmet for genforeningsfestligheder dag 1.
- 74 Adriansen 2011, s. 298.
- 75 Signe Frederiksen, s. 98-99.
- 76 Hejmdal den 12.07.1920.
- 77 RAK, Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender, Statsministeriets komité vedr. genforeningsfestlighederne nr. 1, tegning af festpladsen på Dybbøl, Hejmdal den 07.07.1920.
- 78 Fink 1979, s. 217.
- 79 RAK, Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender, Statsministeriets komité vedr. genforeningsfestlighederne nr. 1, program for festen på Dybbøl, dag 2, 11.07.1920.

- 80 Frederiksen 2014, s. 96.
 81 RAK, Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender, Statsministeriets komité vedr. genforeningsfestlighederne nr. 1, afskrift af programmet for genforeningsfestligheder dag 2.
 82 RAK, Midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender, Statsministeriets komité vedr. genforeningsfestlighederne nr. 1, afskrift af programmet for genforeningsfestligheder dag 2.
 83 Adriansen 2003 I, s. 146-149.
 84 Flensborg Avis 12.07.1920.
 85 Hejmdal den 12.07.1920.
 86 Henrik Becker Christensens kapitel i Hansen & Rasmussen 2009, s. 242, Adriansen 2003 I, s. 149.
 87 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv: RA0664 Genforeningen I acc. 1689-21, afskrift af Schacks tale.
 88 RAÅ, O.D. Schacks privatarkiv: RA0664 Genforeningen I acc. 1689-21, afskrift af Schacks tale.

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel befasst sich mit der Bedeutung der dänischen Nationalflagge, Dannebrog, und besonders in dem Abstimmungsjaar 1920. Dabei liegt der Schwerpunkt auf den Gebrauch der Flagge in der 1. Zone, am 10. Februar, und am Tag der Wiedervereinigung auf Dybbøl am 11. Juli.

Der Artikel beschäftigt sich mit den zentralen und unterschiedlichen Rollen, die Dannebrog bei diesen beiden Tagen einnahm. Der Artikel untersucht durch Material aus den beiden großen Grenzland-Zeitungen *Hejmdal* und *Flensborg Avis*, wie man Tausende von Fahnen für Nordschleswig besorgen musste, und wie diese Arbeit vor sich ging. Der Artikel beschäftigt sich auch mit der Rolle des Dannebrog als Teil des nationalen Wahlkampfes bei der Abstimmung im Februar. Keiner zweifelte daran, was die rot-weissen Farben zu bedeuten hatte, und die Flagge wurde somit ein wichtiges Mittel im Wahlkampf. Sie spiegelte auch den Wunsch der Bevölkerung, das lebendige Dänischtum in mehreren Regionen von Nordschleswig zu markieren. Bei der Wiedervereinigungsfeier in Dybbøl war der Wahlkampf durch Feier abgelöst und die Fahne bekam jetzt einen anderen Ausdruck. Dannebrog war jetzt Symbol der Feier und der Feierlichkeit der Wiedervereinigung. Die Feier auf Dybbøl war von Zeremonien und Ritualen geprägt, in denen die Fahne eine zentrale Rolle spielte. Die Fahnenrituale markierten den Übergang von der deutschen Zeit und die Aufnahme in dem neuen dänischen Staat. Es war deutlich, dass Dannebrog verschiedene Ausdrücke hatte, je nachdem, wo die Flagge eingesetzt wurde, und auch welche Bedürfnisse zum gegebenen Zeitpunkt im Vordergrund standen. So wurde die Fahne ein bedeutungsvolles nationales Symbol, sowohl im Wahlkampf wie auch in der Feier der Wiedervereinigung.

Valdemar Ammundsen – Sønderjyllands første biskop efter Genforeningen

AF STEN HAARLØV

Efter Genforeningen i 1920 blev Valdemar Ammundsen valgt til biskop i Haderslev stift. Han fik stor betydning for overgangen til Folkekirken i Sønderjylland efter Genforeningen, og den såkaldte "ammundske linje" var et udtryk for hans arbejde for, at kirken skulle rumme alle mennesker i hvert sogn – både dansk- og tysksindede. I denne artikel analyseres Ammundsens betydning som "Genforenings-biskop" i Sønderjylland.

Indledning

Som den første biskop over det nyoprettede Haderslev stift kom Valdemar Ammundsen til at indtage en nøgleposition i det sønderjyske kirkeliv efter Genforeningen. Han er blevet kaldt "Genforenings-biskoppen", hvis hovedopgave det var at indlemme den nordslesvigske del af det tidligere Slesvig stift i den danske Folkekirke.¹

Der er stor enighed om, at han var den rette mand på posten.

Haderslev stift blev etableret 30. juni 1922, og det fik som konsekvens, at Nordslesvig/Sønderjylland blev delt på langs, hvorved Kongegrænsen blev brudt. Den vestlige del gik til Ribe stift, mens den østlige sammen med området op til syd for Horsens kom til at udgøre det nye Haderslev stift.²

Ikke mindst den sønderjyske del af det nye stift bød på udfordringer for den nyvalgte biskop. Det skønnes, at det tyske mindretal i 1920'erne udgjorde 25-30.000 mennesker, hvoraf en betragtelig del havde deres bopæl i det østlige Sønderjylland.³

At Ammundsen blev betragtet som den rette person til at formidle denne overgang til den danske kirke, er et synspunkt, som deles af flere. Den sønderjyske historiker, Lars N. Henningsen, skriver således i *Sønderjyske Årbøger* 2004, at Valdemar Ammundsen var den "helt rigtige mand til at formidle dette kunststykke."⁴

Ammundsens biskopkollega Hans Fuglsang-Damgaard, Københavns stift, som selv var sønderjyde, udtalte efter Ammundsens død i 1936:

”Hans navn vil gå over i historien som den første biskop i det genvundne Sønderjylland. Han havde så mange egenskaber, der gav ham gode betingelser for at udføre et arbejde i den åndelige genforenings tjeneste – hans navn er indskrevet i Sønderjyllands historie – og hvad mere er: i sønderjydernes hjerter.”⁵

Ammundsen blev 2. februar 1923, 47 år gammel, udnævnt til biskop i Haderslev stift efter godt 20 år som professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet. Han havde ikke tidligere været præst og måtte derfor først ordineres. Det blev han 18. februar 1923 og ugen efter bispeviet i Københavns Domkirke. Søndag den 15. april 1923 holdt han sin indsættelsesprædiken ved gudstjenesten i Haderslev Domkirke.

I artiklen gives et indtryk af den danske kirkes førstemand i Sønderjylland efter Genforeningen. Hvem var han? Hvilke erfaringer medbragte han til Sønderjylland? Hvordan greb han den kirkelige genforening mellem den sønderjyske landsdel og det øvrige Danmark an? Hvordan så han på forholdet mellem danske og tyske i stiftet?

Kilder og litteratur

Mine studier baserer sig især på det trykte kildemateriale i Frode Beyers bog, *Valdemar Ammundsen, Liv og Tanker*, hvori der er aftrykt et bredt udsnit af Ammundsens taler, prædikener, dagbogsnotater og andre optegnelser af privat karakter. Sammen med Frode Beyers egen tekst giver det et facetteret indtryk af Ammundsens liv og virke.⁶ Hans tre år ældre bror, biskop John Ammundsen, har skrevet bogens første afsnit om barndoms- og ungdomsårene. Desuden bygger min artikel på Ammundsens egne trykte skrifter, artikler og taler, som det har været muligt at fremskaffe.⁷

Endelig har jeg benyttet mig af en omfattende sekundær litteratur, ikke mindst af professor emeritus i kirkehistorie Jens Holger Schjørrings indsigtfulde studier af Ammundsen og især dennes internationale orientering og position i samtiden. Trods Ammundsens fremtrædende rolle i samtiden findes ingen samlet fremstilling af hans betydning og position. Øvrigt benyttet litteratur fremgår af litteraturlisten. Citater af Ammundsen er noteret efter nutidig retskrivning.

Den ”ammundsenske linje”

En gennemgående og karakteristisk linje i hans virke som ”Genforeningsbiskop” er efterfølgende blevet benævnt ”den ammundsenske linje”.⁸ Det gælder både i kirkeligt regi og i forhold til det nationale spørgsmål.

Ammundsen valgte allerede ved sin indsættelse som biskop i Haderslev Domkirke at anslå denne kirkepolitiske linje.⁹ Forfatteren til bogen om Ammundsens liv og tanker, Frode Beyer, der selv var biskop over Haderslev stift (1956-64), tøvede ikke med at kalde det for ”et program, når han i sin tiltrædelsesprædiken valgte at tale om den gode hyrde, der vil, at der skal være én hjord og én hyrde.”¹⁰ I sin prædiken sagde Ammundsen også: ”Mit begær er at tjene i forskellige kredse med det samme evangelium til fremme af det samme Kristusliv.”¹¹

Ammundsens grundsynspunkt var, at det kristne budskab er hævet over nationale og kirkelige forskelle. ”Vi trænger netop i Nordslesvig til at fastholde, at kirken er større end alle partier, og Guds rige større end kirken”,¹² fastslog han i en artikel i Dansk Kirkeliv fra 1928 og henviste her også til præstens primære opgave, ikke mindst i Sønderjylland:

”En præst skal først og fremmest være *præst*. Netop det. Befolkningens krav hjælper os her i virkeligheden til at besinde os på vort egentlige kald. Han skal for eksempel ikke være national agitator. Adskillige har her brændt sig. Ikke blot tysksindede og ligegyldige, men varmt dansksindede er undertiden bleven alvorlig frastødt, hvis de syntes, at en præst bragte national politik på prædikestolen.”¹³

Kirkens nationale neutralitet. Internationalt engagement.

Dermed fik helsognstanken også en folkelig og identitetsmæssig begrundelse, nemlig den sønderjyske eller slesvigske virkelighed, som i adskillige tilfælde er kendetegnet ved en flerstrengt identitet, både inden for familien og i samme person. Ammundsen havde øje for disse nationale forskelle og blandede identiteter i Sønderjylland.¹⁴ Men selv om bølgerne kunne gå højt på grund af familiens nationale særpræg og politiske uenighed, var der under spændingen dybt nede en følelse af fællesskab.¹⁵ Ikke mærkeligt – føjede Ammundsen dog til – at selv udlændinge, som kender til mindretalsforhold, for eksempel i Østeuropa, kunne have svært ved at forstå ”Slesvigs egenart”.

Der er næppe tvivl om, at Ammundsens betoning af den gensidige respekt mellem tysk og dansk havde sit udgangspunkt i Sønderjyl-

lands særlige (kirke)historie, der er benævnt som "den slesvigske linje" /"Zweiströmigkeit" /"helsogns-tanken", hvor "Zweiströmigkeit"¹⁶ har været et vilkår for samlivet mellem to befolkningsdele midt i en flerproget kulturel virkelighed.

Ammundsen har kunnet forstå sin forgænger i Slesvig, biskop Kaftans syn på "kirkens nationale neutralitet", når denne i en kirkebladsartikel fra år 1900 hævdede, at

"Kirkens opgave er rent religiøs; den skal hverken tjene tyskhedens fremme eller danskhedens bevarelse, og dette gælder så meget mere, som der ikke findes nogen væsensforskel mellem dansk og tysk kristendom, og som præsterne mest er landets egne børn."¹⁷

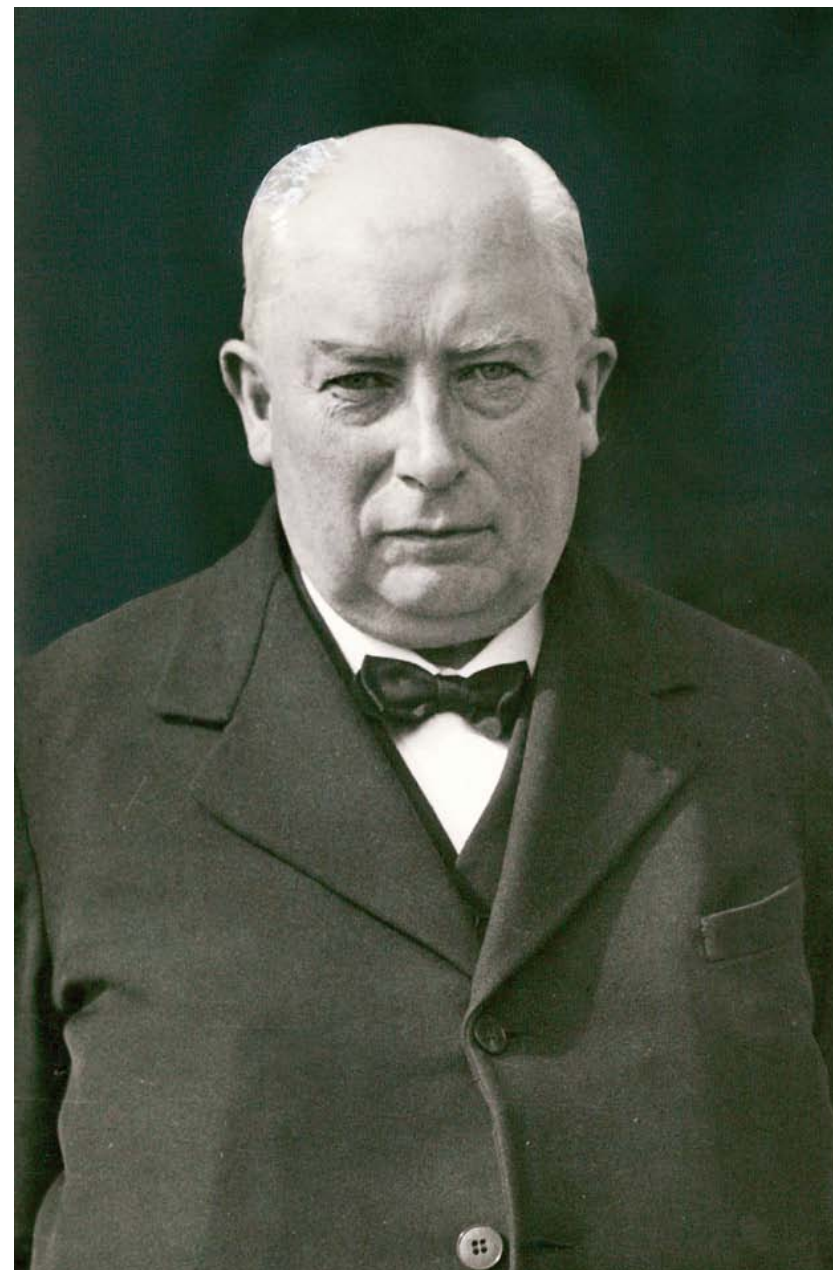
Ammundsen kunne for eksempel notere en lignende tanke i sin dagbog i 1927: "Nu gælder det om at holde fast på følgende: "Gud og hans Rige først. Ubetinget [...] Det kommer ikke an på, at *min* sag får fremgang, end ikke Danmarks sag, men Guds; deri er også indbefattet alt, hvad der er berettiget i folkets sag."¹⁸

Ammundsen så lige fra starten de særlige udfordringer, han skulle møde i det flerkulturelle Sønderjylland. Han fastholdt sin rummelige linje frem til sin død i 1936 – også under indtryk af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland og udløberne heraf i grænselandet. Så sent som under en afstemningstale på Haderslev Højskolehjem 10. februar 1933 understregede han sit grundsyn med følgende ord:

"Jeg hører til dem, der på embedsvegne også har en tjeneste at øve overfor tyske, og aldrig har jeg følt mindste modsætning mellem kærligheden til det danske folk og bestræbelse for at give en håndsrækning også til dem, hvis sympatier er tyske."¹⁹

Denne kurs forfulgte han altså, også i den "nationale kamptid", som kendetegner 1930'ernes grænseland. Denne principielle – og tolerante – indstilling over for de to nationaliteter i sit stift fraveg han ikke. Selvom han i højeste grad var opmærksom på faresignalerne fra syd, herunder den nazistiske inficering i det tyske mindretal i Sønderjylland, så var hans ideal lige til det sidste den fælles og udelte menighed af danske og tyske. Altså det slesvigske *helsogn* og gerne med en præst, der kan betjene sig af begge sprog, en "helsogns-præst".

Således kunne han skrive i et af sine sidste breve før sin død i 1936, at hovedsagen ikke var en eller to præster, her kunne sognets størrelse

Valdemar Amundsen var biskop for det nyoprettede Haderslev stift fra 1923 til sin død i 1936. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

virke ind, men hovedsagen var "den kendsgerning, at Det nye Testamente kun kender én menighed på hvert sted, og at en spaltning ud fra det apostoliske synspunkt er synd."²⁰

Ammundsen var derfor heller ikke nogen begejstret fortæller for den kirkelige frihedslovgivning, som gav mulighed for at grundlægge valg- og frimenigheder. "Det er nødvendigt at have denne frihed; til tider er det nødvendigt at bruge den, – men det er altid kun på grund af vor ufuldkommenhed."²¹

Ammundsens åbne indstilling rakte også ud til andre europæiske kulturer og mindretal. På et internationalt kirkeligt møde i Geneve i 1932 beklagede repræsentanter for de bulgarske mindretal på Balkan sig over ikke at kunne leve som "bulgarer". Ammundsen replicerede på mødet: "Ved vor grænse er vi for længst kommen ud over den metode; vi lader folk være danske eller tyske, som de selv vil og få den dertil svarende betjening i skole og kirke."²²

Hans helsognssyn i Haderslev stift blev stærkt udfordret af nationalsocialismens indtrængen i det tyske mindretals rækker. Resultatet af den tilspidsede spænding i grænselandet blev en øget tilgang til og politisering af den tyske frimenighed, som var grundlagt i 1923 og var en del af *Die evangelisch-lutherische Landeskirche Schleswig-Holsteins*, og også styret og betalt sydfra.²³

I kraft af sit internationale engagement rejste han flere gange igennem Tyskland til økumeniske konferencer. Og Ammundsen kom derved tæt på flere engelske og tyske teologer, blandt andet Dietrich Bonhoeffer fra den tyske Bekendelseskirke.²⁴ Såvel Hitlers suspension af ethvert demokrati som arierpragaffens vedtagelse i 1933 fik ham tidligt til at indse alvoren i den nazistiske racefanatisme og andre sider af den totalitære ideologi. Som en af frontfigurerne på disse konferencer – blandt andet i den serbiske by Novi Sad og i Sofia i efteråret 1933 og på Fanø i 1934 – optrådte han både som mødeleder, taler og medforfatter til resolutioner fra disse møder. Ammundsen fandt på flere måder, at den tyske Bekendelseskirke ikke gik langt nok i sin afvisning af den nazistiske ideologi, fordi Barmenteologerne alene holdt sig til den teologiske og kirkelige bekendelsesdel. For eksempel indeholdt Barmen-erklæringen i 1934 ingen udtalt kritik af den nazistiske raceideologi eller af dens knægtelse af elementære demokratiske rettigheder.²⁵

Det var, ifølge Ammundsen, det samme som at standse på halvvejen. Han mente, at kristne også har en forpligtelse til at realisere Kristi vilje

i *samfundet*. Og det lod sig ikke gøre, når fører og kansler gjorde sig selv til gud og krævede absolut lydighed.²⁶

Den "ammundsenske linje" var således ikke ensbetydende med en udglattende endsige konfliktsky indstilling til omverdenen. For hans målestok for, hvad der var sandhed, ret og rimelighed, hentede han fra sin kristne tro. Som Schjørring med rette fremhæver: "Der var ansigt til ansigt med nazismen tale om en sandhed, der var ubetinget forpligtende", og her kunne han ikke med sit kristne ståsted acceptere noget forlig på halvvejen.²⁷ Og måske netop hans deltagelse i den tyske kirkekamp afdækker og præciserer en vigtig side hos Ammundsen og i hans kirkepolitiske holdning: Han var formidlingsteolog, men ikke for enhver pris!²⁸ Den kristne tro ville for ham være misforstået, hvis den kun havde med den åndelige side af menneskelivet at bestille. Guds rige var også af denne verden. Derfor måtte han protestere mod den nazistiske ideologi.

De tiltagende spændinger i grænselandet og den almindelige folkekirkelige virkelighed betød, at idealet om helsognet i Ammundsens sidste leveår havde trange kår. Han konstaterede nøgternt i brevet kort før sin død, at efter den tyske frimenighed var kommet, var

"... sagen jo blevet uendeligt meget vanskeligere. Men vi bør altid se hen imod det mål, at atter det skilte bøjer sig sammen. Jeg indrømmer også, at måske ville nationalsocialismens indtrængen have sprængt den ordening, som jeg tror, havde været den rette. Men det er for mig intet bevis på, at den er forkert – tværtimod. Efter mit syn har den kirkelige nationalsocialisme, altså især Deutsche-Christen, i en enestående grad virket kirkeligt forvirrende og nedbrydende i vort naboland."²⁹

Valdemar Ammundsen – på vej til Sønderjylland

I dette og de følgende afsnit præsenteres Valdemar Ammundsen, inden han i 1923 blev biskop i Haderslev stift. Han blev født i 1875 i Nørre Felding i Vestjylland, men voksede op på præstegården Pjedsted mellem Vejle og Fredericia. Sønderjylland var tidligt i hans tanker. Allerede som dreng læste han flittigt i *Flensborg Avis*, og forældrene – sognepræst Peter Ammundsen og hustru Frederikke Ammundsen – stammede begge fra Fredericiaegnen og havde oplevet 1864 tæt på. "Tabet af Slesvig var en hjertesorg, det mærkede vi børn tydeligt", som Valdemars ældre bror, John Ammundsen, har beskrevet det.³⁰

Faderen døde, da Valdemar var 14 år, og han flyttede med sine søskende og mor til København. I 1893 blev han student fra Borgerdydsskolen på Christianshavn, og også her var hans sønderjyske interesse blevet holdt vågen, især via skolens rektor, Johannes Helms, der i årene frem til 1864 havde arbejdet ved domskolen i Slesvig og i øvrigt var forfatter til sangen "Jeg elsker de grønne lunde".³¹

Da Ammundsen var påbegyndt teologistudiet, skrev han i sin dagbog: "Der bør ikke gå en dag, uden at Sønderjylland er i vore tanker."³² Han var en dygtig studerende og skrev guldmedaljeafhandling allerede som 20 årig. Han blev kandidat i januar 1899 med udmærkelse og fik tildelt et treårigt rejse- og studielegat, som han valgte at bruge på rejser til de kendte tyske universitetsbyer Erlangen, Halle og Berlin, hvor han sugede til sig på de teologiske fakulteter. Under studieopholdet blev han opfordret til at deltage i konkurrencen om professoratet i kirkehistorie ved Københavns Universitet, og han skrev store dele af afhandlingen på de tyske biblioteker og vandt konkurrencen på en afhandling om Novatianus og Novatianismen.³³ I foråret 1901 udnævntes han som 25-årig til professor i kirkehistorie, hvilket også dengang var usædvanligt.

Kong Christian X i samtale med amtmand Viggo Haarløv under et besøg i Haderslev 30. maj 1923. Valdemar Ammundsen står til højre i billedet. Museum Sønderjyllands Mediearkiv.

Han blev kaldt en "fremragende akademisk lærer", der var meget afholdt af de studerende.³⁴ Ammundsen tog fordomsfrit de nye historisk-kritiske metoder – den såkaldte "liberal-teologi" – i brug inden for sine fag og havde et "åbent blik til alle sider" – som en senere kollega sagde om ham i en mindeartikel.³⁵ Og ofte krydrede han sine forelæsninger med en smittende humor. En af hans studenter, Kaj Munk, sagde om ham, at han var berømt for at ødelægge sine virkelig gode historier ved selv at more sig hjerteligt over dem, ofte inden han var nået til pointen.³⁶ Ammundsen giftede sig 8. juli 1903 i Vigerslev kirke med Charlotte Balslev (f. 1877).³⁷

Aspekter og problemfelter i Ammundsens liv og virke

Ammundsen var et mangefacetteret menneske med synspunkter og bredt engagement i sin samtid og omverden. Hans teologiske position vil her blive belyst ud fra hans kritik af de unge og toneangivende danske præster og teologer, som dannede et arbejdsfællesskab omkring bladet *Tidehverv*. Grunden til, at hans teologiske udgangspunkt behandles først og relativt udførligt, er, at jeg er enig med Frode Beyer i, at Ammundsen havde sin kristendomsforståelse som et centralt omdrejningspunkt, både i sin tænkning og i det arbejdsliv, som blev hans.³⁸ Ammundsen skrev i de tidlige år om *Den unge Luther* (1907), om *Søren Kierkegaard* (1912), men det var i bogen *Social kristendom* (1931), at han tog et egentligt opgør med *Tidehverv*.³⁹

Tidehvervsteologerne skilte sig ud i begyndelsen af 1920'erne som et "arbejdsfællesskab" af Danmarks Kristelige Studenterforbund og udgav i 1926 deres eget blad *Tidehverv*. De så sig som klassiske teologer, inspireret især af Augustin og Luther. Og de var præget af en stor desillusion på menneskehedenes vegne oven på værdisammenbruddet efter 1. verdenskrig. Og så havde de – og har de – en meget polemisk pen.

Ammundsens opgør i bogen *Social kristendom* med Tidehvervsteologerne og deres "budskab" er af kirkehistorikeren Torben Christensen fremhævet som både "sagligt og velmotiveret", ja som en "blændende fremstilling".⁴⁰ Christensen mener ikke, at den teologiske forskning har ydet Ammundsens teologi retfærdighed. Og at det skyldes, at gengivelsen af Ammundsens position mere er baseret på personlige vurderinger og *Tidehvervs* polemiske og fordrejede gengivelse af Ammundsens teologi end et forsøg på at forstå og lade Ammundsen selv komme til orde.⁴¹ For gør man det, vil man ifølge Christensen opdage, at Am-

mundsens tænkning er alt andet end overfladisk, men har "i virkeligheden lige fra de tidlige professorår i sine grundtræk været principiel klar og konsistent."⁴²

Lad mig derfor kort trække nogle punkter frem i Ammundsens opgør med *Tidehverv*. Han måtte give Tidehvervsteologerne – hvoraf flere var hans gamle studenter – ret, når de kritiserede de daværende KFUM-kredse og kristne ungdomsbevægelser for at nære en overdreven tro på mennesket og for en moralistisk og sentimental Jesus-forkyndelse. Ammundsens hovedanke var, at Tidehvervsteologerne forkortede budskabet i Det nye Testamente. "I gør et udvalg "på eget eventyr" af Det nye Testaments forkyndelse og får ikke det *hele* med. Jeres selvbestaltede udvalg ender i en "ny subjektivisme"." Tidehvervsteologerne syntes at benægte "Det nye Testaments (og Luthers) stadige tanke, at der af troen fremspringer et nyt liv (jeg kalder det "etisk" uden at ville strides om denne glose)."⁴³

I *Social kristendom* fra 1931 skrev Ammundsen, direkte vendt mod *Tidehverv*/Barthianerne:

"Vi er under en forpligtelse, vi ikke tør svigte. [...] I har ikke kunnet overbevise os om, at det mål, vi har følt os tvungne ind under, er falskt. Jeres tale er alt for meget *jeres* tale. I kræver at være saglige, objektive og kredser dog bestandigt om eder selv – jeres tale er et udpræget eksempel på selvspejling. – I gør jeres egen erfaring til norm."⁴⁴

Ammundsen indvendte mod "den nedarvede Lutherdom", at den ganske vist var stærk i at forkynde forsoningen, nåden og dermed også den tillid, hvorpå man kunne dø som kristen. Men den forstod ikke med samme kraft at vise, hvordan man skulle *leve* som kristen.⁴⁵ Samme kritik rettede han mod sine unge Tidehverske modstandere: "I taler altid om menneskets egen krise. Det er sundt at begynde med sig selv. Men man må ud over sig selv – til Guds ord og til det samfund, hvoraf vi er en del."⁴⁶

For Ammundsen var således nerven i hans samfundsengagement klart *teologisk* motiveret. Han skrev for eksempel i *Social kristendom* om Jesus-skikkelsen, at han aldrig

"... åndeliggjorde – som kirken idelig senere – (Guds) riget sådan, at han destillerede livskraften ud af det; for ham var det *umuligt at tænke sig riget som et rent indre*, der lod den ydre verdensorden med dens tusindfoldige uret og elendighed uberørt. Riget var alt omfattende. [...] Han var for stor til at være frelser blot for en del af menneskelivet."⁴⁷

Her er vi inde ved kernen i Ammundsens følelse af sit kristeligt begrundede samfundsansvar. "Linjerne må bestandigt trækkes fra det mest centrale, personlige i kristenlivet ud i det sociale."⁴⁸ Med andre ord; Kristendom handlede for ham om at komme fra sit lønkammer ud i aktivt kristenliv!⁴⁹

Englandsrejse og samfundsengagement

Kort tid efter Ammundsen var blevet professor, fik han på en rejse til England blik for det kristeligt-sociale engagement. Det skete i sommeren 1902. Man kan finde adskillige breve i Ammundsens arkiv til familie og venner fra dette ophold, hvoraf det fremgår, at det var en "ganske ny verden, der åbnede sig for ham, da han kom til England."⁵⁰ Han mødte kirkens arbejde i slumkvarterne i London's East End, oplevede også "settlement"-bevægelsen ved selvsyn, ligesom han også fik øjnene op for den kristne studenterbevægelse i dens engelske udformning, da han deltog i et stort internationalt studentermøde – "the Student Christian Movement" – med flere af dens førende skikkelser, blandt andet John Mott.⁵¹

Hvad der tiltalte ham i England, var kravet om et kristenliv, der engagerede hele personen, kombineret med en åbenhed over for alle tidens videnskabelige, kulturelle og sociale spørgsmål, men også den kristne verdensmissions nødvendighed talte stærkt til ham.⁵² Englandsopholdet fik uden tvivl hans øjne op for det sociale spørgsmål og det praktiske kirkeliv, snarere end Tysklandsopholdet, hvor det mere var teologien, der optog ham.⁵³

Efter sin hjemkomst fra England og i de følgende mange år engagerede han sig således i den danske og nordiske kristne studenterbevægelse, som blomstrede i disse år, både nationalt og internationalt, han blev selv en af førerne i den danske gren.⁵⁴ Han var i fem år (1915-19) formand for det nydannede *Danmarks kristelige Studenterforbund*, der var en sammenslutning af de to foreninger *Studenterhjemmet* og *Kristeligt Studenterforbund*.⁵⁵

Ammundsen sympatiserede med arbejderbevægelsen, og han gik under en strejke op på avisen *Social-Demokraten* for at lade sig interviewe i forbindelse med en strejke blandt Frihavnens arbejdere. Det skabte efterfølgende polemik i pressen. Han skrev i sin dagbog i de dage i 1914, at "jeg har lært, i hvilken grad socialdemokraterne har ret i, at kirken støtter kapitalen,"⁵⁶ og han slog fast at "vi – trods vor skrøbelig-

hed – [må] tage vor kristendom ind i alle forhold. Hvis vi ikke kæmper for den i verden, behersker verden os.”⁵⁷ Men han rejste også spørgsmålet i den forbindelse: ”Kan livsformerne overhovedet kristnes?”⁵⁸ Ammundsens hovedsynspunkt er udtrykt således: ”En af de vigtigste opgaver for kirken vil blive ikke at tage direkte parti i den politiske og sociale kamp; det må enhver kristen gøre, som han nu nødes dertil for Guds ansigt – men at *skabe et socialt sind*.”⁵⁹

Krig og nationalfølelse

Ammundsen bekymrede sig om den stigende spænding imellem landene op mod 1. verdenskrig, og han skrev om krigs-religiositeten og retorikken i de europæiske lande, som også kirkerne ude i Europa opdannede til; hvordan kan det være, at så stor en part af den verserende nationalisme gang på gang bliver iklædt kristeligt farvede argumenter, spurgte han?⁶⁰ Patriotismen og dens udskridning i nationalismen var som bekendt voldsom overalt i Europa i årene op til og under 1. verdenskrig.

Også i kirkerne var det kun sjældent, at der hørtes fredsappeller under gudstjenesterne, snarere var det opråb om at understøtte krigen ”für Gott und Vaterland” (For Gud og fædreland): et håbløst sammenrod af ”Vaterlandsliebe, Kriegslust und christliche Glaube” (Fædrelandskærlighed, krigsbegejstring og kristen tro), som Karl Barth udtrykte det i 1914.⁶¹ Ammundsen talte derfor også et sted om regulære ”krigsprædikener” og i den forbindelse om kristendommens ”fallit”.⁶² Han så i høj grad faren ved denne overdrevne nationalfølelse og patriotisme, at den var et ”brændbart stof” og kunne give ”en farlig næring til en flamme af uklogskab, fanatisme, vrede og uretfærdighed.”⁶³ Det er selvsagt den ekstreme nationalfølelse, han her sigtede til, og han fik jo desværre ret. Verdenskrigens udbrud viste, i hvor høj grad det nationale kunne omformes til ”brændbart stof”.⁶⁴

Økumeni og fred

Ammundsen var også gennem hele sin professortid og som biskop engageret i det internationale fredsarbejde og den såkaldte økumeniske bevægelse.⁶⁵ Han var blandt andet en hovedskikkelse i Kirkeligt Verdensforbund til fremme af international forståelse (”World Alliance for international Friendship through the Churches”), grundlagt 1914, og i

Kirkens liv og arbejde (”Life and Work”), som senere blev slået sammen til Kirkernes Verdensråd på det store kirkemøde i Amsterdam i 1948.⁶⁶ Han holdt i Danmark talrige foredrag om den økumeniske tanke: ”Kirkelige Enhedsbestræbelser”, ”Kirken og Freden”, ”Kampen for Freden”, ”Folkeforsoning” med flere.⁶⁷

Han så det nærmest som en forpligtelse at deltage i Verdensforbundets arbejde, og ”Det er en opgave for [...] kristne at slutte sig til Verdensforbundet og søge at vise, hvordan troens indre liv driver os ud i arbejde i den verden, hvor vi nu engang er sat til at *leve*.”⁶⁸ På Verdensforbundets kongres i Bergen 1927 udtalte han:

”Jeg tror, vi må lægge meget arbejde på at indse, hvad krig egentlig er. At den har en ganske særlig evne til at kalde alt det dæmoniske frem i menneskene. Man går nemlig ikke i krig for at lade sig skyde, men for at skyde andre ned [...] Vi mener, at krig er i sig selv stridende mod Kristi ånd, ikke bare mod enkelte Bibelsteder. Dette er ikke pacifisme i snævrere forstand. Jeg kan ikke selv klare at indtage kvækerstandpunktet.”⁶⁹

I dette arbejde for international forståelse og fred (Verdensforbundet) var han i tæt samarbejde med den svenske ærkebiskop Nathan Söderblom, som han beundrede.⁷⁰ Ammundsen var konstant til møder også med mange andre europæiske kirkeledere og teologer, blandt andet D. Bonhoeffer fra den tyske Bekendelseskirke, som han mødtes med på en økumenisk konference på Fanø i 1934, hvor Ammundsen i samarbejde med den engelske biskop Bell udformede mødets resolution. Heri slås utvetydigt fast, at den tyske evangeliske kirkes frihed er truet af en diktatorisk kirkeledelse, og at undertrykkelse af ytringsfriheden er uforenelig med at være Kristi kirke.⁷¹ En klar fordømmelse af den tyske rigskirke.⁷²

Som tidligere nævnt fandt Ammundsen en sådan isoleret kritik af den rent kirkelige situation utilstrækkelig, men møderesolutionens ordlyd har været det, man kunne enes om. Der var divergerende opfattelser på mødet, om man for eksempel formelt skulle bryde med rigskirkeadministrationen eller ej. Bonhoeffer talte for, Ammundsen var imod.⁷³

Få dage før sin 60 års fødselsdag i 1935 blev Ammundsen enstemmigt udpeget som ny formand for Verdensforbundet på et møde i Chamby sur Montreux i Schweiz, hvor over 150 delegerede fra 31 lande deltog. Her udtalte han sig om den holdning, kirken bør indtage, ansigt til ansigt med de vanskelige internationale konflikter, man stod over for: Kirken var og skulle manifestere sig som ”åndens enhed i fredens

bånd", være "et samlingssted for søgende mennesker", og give menneskeheden et "tilflugtssted hinsides fronter og forskelle."⁷⁴

Han så kirkernes bidrag til freden som først og fremmest forebyggende og gennem internationale møder og konferencer at "skabe et sind, som umuliggør krigen", for det er "af overordentlig betydning, at der er steder, hvor man kan mødes og få talt ud."⁷⁵ Det var blandt andet sådanne kontakter, som Verdensforbundet ville udbygge og pleje. I de samme dage i Schweitz i 1935 prædikede han på fransk i kirken, l'Église de Passy, meget apropos over det aktuelle tema: "Guds fred og freden mellem folkene" ("La paix de Dieu et la paix entres peuples").⁷⁶ I prædikenen sagde Ammundsen blandt andet: "Jo mere den universelle kirke bliver betragtet som en virkelighed, der forener mænd og kvinder af alle nationer i Kristi Legems fællesskab, des mere vil den blive en forenende kraft", både imellem kirkerne og mellem landene.⁷⁷ Splid og splittelse mellem kirker og nationer vil altid være i modstrid med Jesu bøn: "at de alle må være ét." Alt sandt økumenisk arbejde tjener derfor freden, fordi det leder kirken til at virkeliggøre den enhed, som findes i den – understregede Ammundsen.

En sådan bredt funderet kirkemand med stort vidsyn til de europæiske kirker, tidens fredsarbejde og samfundsspørgsmål blev den første biskop i Sønderjyllands efter Genforeningen.

Biskop og Sønderjylland

Ammundsen blev indsat under gudstjenesten i Haderslev Domkirke som stiftets nye biskop 15. april 1923.⁷⁸ Hans prædiketekst var over "Den gode hyrde" fra Johannes evangeliet, kapitel 10, og den var ikke tilfældigt valgt. For den kunne bedre end noget andet gøre det klart, at han ville være hele stiftets biskop, for de danske såvel som for de tyske i landsdelen. I sin prædiken sagde han blandt andet:

"Vi sang: Nu bede vi den Helligånd at sammenknytte os ved troens bånd. Men det er det underlige, at vi sammenknyttes desto stærkere, jo mere vi hver for sig står over for ham som den enkelte og ser hen til ham. Det er kristendommens vej over for al spliden og uenigheden i verden: at få mennesker til at se samme vej og gå samme vej, i det samme store følge."⁷⁹

Kristendom er med andre ord ifølge Ammundsen hævet over de kirkelige partier, over det nationale og de kulturelle forskelle. *Kristus er alles hyrde!*

15. april 1923 blev Valdemar Ammundsen viet som biskop i Haderslev stift, og han gik i den sammenhæng i procession med stiftets præster, her ved Præstegade 20 i Haderslev. Historisk Arkiv for Haderslev Kommune.

Det kan ses som en programerklæring for Ammundsens virke som Sønderjyllands kirkelige førstemand! Han så i sin tiltrædelsesprædiken sin fremtidige hyrdegerning i lyset af den kristne enhedstanke. Måske opdager vi,

"... at ved siden af os går en, som vi ikke havde ventet at træffe der, og som vi måske endog helst var fri for at følges med: "Han er ikke af mit folk, mit parti, min kirke." Men Jesus vil netop udvide vore hjerter til at glæde os, når mennesker, der er helt anderledes end vi selv, finder sammen med os på vejen hen til ham."⁸⁰

Og mere eksplicit henvendt til de tyske medborgere i stiftet, udtalte han i samme tiltrædelsesprædiken:

"Og så har historiens gang jo tillige medført, at her i befolkningen er der dem, som nationalt regner sig til en anden fold. Også jer gør mit embede det mig til en pligt og ret at tjene med evangeliet, og jeg håber at kunne gøre det, også fordi jeg står i en ubetalelig gæld til Martin Luther, som er vor fælles reformator, og også fra senere tider har modtaget meget fra åndslivet på det sprog, hvori I helst hører om det hellige."⁸¹

Lige fra starten viste Ammundsen altså en udpræget sans for, i hvilket område af landet han skulle øve sin nye gerning. Og det fremgår, at han tillige gav sit fremtidige virke et klart og udtalt teologisk udgangspunkt.

Samme aften, efter sin tiltrædelsesgudstjeneste, deltog han i sit første sønderjyske kaffebord på hotel Harmonien i Haderslev. Han skrev i sin dagbog:

”Kaffebordet var særlig fornøjeligt med de mange korte, til dels kristelige lægmandstaler. For eksempel rejste en slagter fra Vejle sig og bød biskoppen velkommen, og sagde, at hvis nogen spurgte ham, hvad biskoppen havde sagt i sin prædiken, ville han (altså slagteren) svare: ”Biskoppen sagde meget; men skal jeg samle det, skal det være i det ord: Vi er samlede, ikke for at byde mig velkommen, men for at gøre Kristus til konge.”⁸²

Nationale spændinger og fællesliv

Den linje, som han anslog i sin tiltrædelsesprædiken, at ”holde sammen på danske og tyske” i sit stift, måtte gang på gang stå sin prøve.⁸³ Det varede ikke længe, før han blev opfordret til at prædike og holde foredrag på tysk for de tyske menigheder. Men han vidste også, at han skulle træde varsomt. ”Biskoppen kan nemt brænde fingrene”, fik han at vide. Ja, skrev han i sin dagbog, ”man må være forberedt på høvl, og så gå efter sin samvittighed.”⁸⁴ Men for det meste oplevede han ”åbne døre i alle kredse.”⁸⁵

Han kunne også få anonyme breve, der opfordrede ham til at fortrække fra Sønderjylland – for eksempel da han havde talt på tysk i St. Nikolaj kirke i Åbenrå om ”Was bedeutet uns der Glaube Luthers?” (Hvad betyder Luthers tro for os?).⁸⁶ Der var også nogle, der ikke brød sig om, at han gav sin støtte til indsamling til krigsramte tyske børn! De nationale strømninger, for ikke at sige modsætninger eller spændinger i Sønderjylland, fornemmedes!

”Luften er fuld af elektricitet!”, noterede han i foråret 1924, men han ville ikke bytte sin plads med nogen:

”Man har ikke tid til at falde i søvn. – Jeg forstår ikke de embedsmænd, som er komne herved og vil tage herfra igen. Sønderjylland ligefrem suger én til sig.”⁸⁷ Og han fortsatte: ”Jeg er lykkelig over, at den tjeneste, jeg har fået her, er netop en med Kristi evangelium. Og jeg har den urokkelige overbevisning, at netop det at handle ud fra Jesu tanker også er det i national henseende rigtige.”⁸⁸

Selv oplevede han det heller ikke som et problem at forkynde på et andet sprog end sit eget modersmål, hvorved han også her adskilte sig fra de mere grundtvigske kredse. Og som biskop benyttede han ved flere lejligheder det tyske sprog. Ganske vist kunne Grundtvig, sagde han, skrive i sangen ”Moders navn er en himmelsk lyd” fra 1837, at ”modersmål er vort hjertesprog, kun løs er fremmed tale” – men at prædike på et fremmed sprog kunne give prædikenerne en spændstighed, for der er en ”vis spænding over det. Man selv og tilhørerne er klar over den forskel, der er tilstede. Men netop spændingen kan give kraft. Man står her som dansk og vil inderlig gerne tjene de tyske med det evangelium, som er over os alle.”⁸⁹ Ammundsen hilste med glæde, når præster i stiftet forsøgte på det, og det i nogen grad lykkedes!⁹⁰

Ammundsens kirkelige ideal havde meget til fælles med det folkelige liv, som man rent faktisk levede sammen i Sønderjylland. ”Familierne kan jo ofte være delt”, skrev han, ”en bror er dansk, en anden tysksindet, en tredje bare slesviger og så videre – for slet ikke at tale det enkelte menneskes eget sind!”⁹¹ Skillelinjerne bevæger sig på kryds og tværs. Men hvorfor skulle dét gå ud over fællesskabet på det sted, man lever og bor?

Det handlede ikke for Ammundsen om at udjævne forskellene, men man bør have øje for det fælles. ”Vi lever ved siden af hinanden, har fælles kår. De store oplevelser i livet, i glæde og sorg, er fælles. Der er en rigdom i at finde hinanden og give hinanden hånden, og megen værdi i samarbejde i fælles organer. Allerdybest fælles er tro og kirke.”⁹²

At dette syn jævnlige udfordrede Ammundsen til at handle smidigt, kan et lille eksempel illustrere: Ved genåbningen af Sct. Marie kirke i Sønderborg kort før jul 1924, hvor han skulle prædike, opstod problemet, at tyskerne havde højmesse den sidste søndag før jul, hvor genindvielsen egentligt skulle have fundet sted. Fra dansk side ville man ikke tage denne højmesse fra dem, dog ville man heller ikke genåbne kirken med en tysk gudstjeneste – altså et vaskeægte dilemma! Ammundsen løste det ved at henlægge genåbningsgudstjenesten til om fredagen den 19. december!⁹³

Om forholdet til den tyske befolkningsdel i Sønderjylland udtalte han så sent som i 1933 i foredraget ”Sønderjylland og freden”:

”Vi skal aldrig glemme, at de tysksindede for største delen er af samme rod som de danske; vi er sat til at leve sammen, og det bør aldrig være os, der overskærer de bånd, som forener os. Tyske og danske er nu engang naboer, de to lande vil altid ligge op til hinanden, og i grænselandet mødes de. Over den nationale kamp må man aldrig glemme, hvad der forener menneskeligt og endnu dybere kristeligt.”⁹⁴

Ammundsen fandt derfor også, at frimenighedsdannelser, og det gjaldt både danske og tyske, principielt set var en uorden. Og han prøvede i de første år af sin bispetid at få "udbryderne tilbage i folden", det vil sige til Folkekirken, både danske og tyske. Men han følte sig ret ene med synspunktet. Midtvejs i sin bispetid konstaterede han i sin dagbog, at hans program "at holde sammen på dansk og tysk" havde fået endnu større vanskeligheder. Det skyldtes ikke alene tyskernes afgang fra Folkekirken, men også at kun få danske forstod værdien af at "gøre noget for at holde på dem, at knytte et virkeligt bånd til dem." Han måtte derfor erkende, at han stod "temmelig ene om denne opgave i det store. Og jeg har kun i begrænset grad haft held med mit arbejde."⁹⁵

Kontinuiteten i synet på det nationale

Som allerede antydet engagerede Ammundsen sig i en meget ung alder i Sønderjylland, da denne landsdel var under tysk styre.⁹⁶ Han havde til at begynde med observeret alt dette fra København og gennem avislæsning. "Hvordan er behandlingen af nordslesvigerne under den preussiske regering? – Modersmålet er næsten blevet udjaget af skolerne – i Luthers folk!", skrev han i 1909 i en debat i det liberale, kulturprotestantiske ugeblad *Die christliche Welt*, som hans bekendte teologiske professorkollega Martin Rade i Marburg redigerede. Anledningen var blandt andet, at konservative tyske nationalister havde angrebet den engelske boerpolitik i Sydafrika. Det fik Ammundsen til at gå offentligt ud og appellere til tyske liberale intellektuelle, herunder Martin Rade, om at tage afstand fra preussernes massive tvangs- og fortyskningspolitik over for de danske sønderjyder omkring århundredeskiftet: "Hvorledes kan de kristne i Tyskland tie til den uret, som uafladeligt sker mod de danske i Nordslesvig fra Preussens side?"⁹⁷

Ammundsen undlod ikke i debatten at indrømme, at Danmark havde begået en "lille" uret med sine sprogreskripter i Mellemlesvig i årene efter 1850 og en "større" uret ved "for sejt at have holdt fast ved vor historiske ret, hvorefter hele Slesvig helt igennem var dansk land."⁹⁸ Flere af sine synspunkter fik han medhold i, men debatten skal i øvrigt ikke forfølges her. Ammundsen lod den udgive i en lille bog "Nordslesvig" i 1909.⁹⁹

Han opnåede med sine indlæg at få det slesvigske spørgsmål på den udenlandske dagsorden og frem i offentlighedens rampelys. Og hans efterfølger som biskop, C.W. Noack, nævnte i en mindeartikel fra 1948 om Valdemar Ammundsen, at denne "håndsrækning i deres trængsels-

tid glemte de danske sønderjyder ham ikke for, da han kom til dem i glædens dage."¹⁰⁰ Det er værd at understrege, at Ammundsens standpunkt på ingen måde betød en negligering af nationalfølelse og patriotisme, for som han skrev i 1913:

"... hvor ville verden blive meget fattigere, hvis det nationale blev udryddet! Nationalfølelsen er ikke noget primitivt, men den er en af de fineste blomster i menneskeslægtens udvikling. For ligesom et samfund beriges ved at eje mennesker, der er virkelig ejendommelige, karakterer, således beriges slægten gennem nationerne og sprogene, og i den store koncert er der i høj grad også brug for de små nationers stemme."¹⁰¹

Han kunne endnu i en tale i Sofia i 1933 understrege sit syn på det internationale og det nationale i forhold til fædrelandskærlighed:

"Der er en tåget internationalisme, som foragter egen nationalitet. Den vil vi ikke forsvare. Vi har ingen bekymring for, at man skal elske sit fædreland for højt. Tværtimod, vi ønsker stadig at lære den brændende fædrelandskærlighed mere at kende, men den sande, hvis væsen er den ægte kærligheds, der ikke ønsker sit folk noget mindre end det aller bedste."¹⁰²

Ammundsen ønskede ikke enhed som enhed, men netop "enhed i mangfoldighed."¹⁰³ Ja, men samtidig var han klar over, at faren lurede lige om hjørnet, for "Det nationale er brændbart stof!"¹⁰⁴ Og 1. verdenskrigs udbrud gav ham jo unægtelig ret. Men han havde altså også gjort sig sine overvejelser på dette vigtige område, inden han lod sig vælge til biskop i 1923. Og han var sig i høj grad bevidst om, at der er tale om en balancegang, hvis en overdreven nationalfølelse ikke skal udarte i nationalisme.

Helsognet og helsognspræsten

Ammundsen fremhævede både i sin tiltrædelsesprædiken og flere gange senere, at kirken skal frem for alt være et enhedsbånd. "Vi trænger i Nordslesvig til at fastholde, at kirken er større end alle partier og Guds rige større end kirken", skrev han for eksempel i 1928.¹⁰⁵ Denne opfattelse var som sagt både begrundet i hans overbevisning om den kristne kirke som en enhed af mange forskellige lemmer og den folkelige virkelighed i Sønderjylland, hvor han trods de nationale skillelinjer dog dybt nede så et fællesskab.

I en artikel fra 1928 skrev Ammundsen om helsognspræsten og begrundede det blandt andet teologisk:

”En sognepræst må tilstræbe at tjene *alle* med evangeliet. Mange, fra de yderliggående retningers side, vil sige: det er umuligt; retningerne vil stræbe ud fra hinanden og hver søge de præster, der passer dem. Jeg svarer: Jeg *vil* ikke tro dette. Det er et dogme for mig. Kristus er jo da ikke delt; skal det være nødvendigt at sige: jeg hører Paulus til og jeg Kefas og jeg Apollos? Nej og atter nej. At det nok så mange gange slår fejl, kan ikke overbevise den, for hvem denne enhed er en trossag. Han vil altid svare: ja, det gik galt igen; men det var hans skyld eller hendes skyld eller – og især – min skyld, ikke evangeliets.”¹⁰⁶

Han formulerede så sent som i 1936 endnu engang sin klare opfattelse af den i hans øjne mest ideelle ordning af kirkeforholdene i Sønderjylland. Det skete i et brev kort før hans død i 1936. Vel var han klar over de tiltagende vanskeligheder og politisk uro, der meldte sig i samtiden, blandt andet med nazificeringen i dele af det tyske mindretal. Men det ændrede ikke på hans principielle overbevisning, at:

”Det nye Testamente kender kun én menighed på hvert sted, at en spaltning er ud fra det apostoliske synspunkt en synd. [...] Modsætningen mellem jødekristerne og hedningekristerne var jo både teologisk og folkelig, men i kraft af sin tro satte Paulus kikkerten for det blinde øjne og sagde: Jeg ser ingen revne.”¹⁰⁷

At ”de kirkelige og folkelige spaltninger” i Sønderjylland rent faktisk i disse år var langt fra denne tankegang, som mest svarer til kristendommens væsen, så Ammundsen alene som tegn på manglende kraft. ”Jeg betragter det som en stor skade i dansk kirkeliv, at folk så let opgiver troskaben mod sognemenigheden for at tage en præst efter sin egen smag.”¹⁰⁸ Ganske vist kunne han også notere, at det var nødvendigt at have den danske kirkelige frihedslovgivning. Men, slog han fast, og uden at fravige det principielle, ”det er altid kun på grund af vor ufuldkommenhed. Så snart der har dannet sig to menigheder, må spørgsmålet blive, hvordan kan man få et nyt fællesskab mellem dem.”¹⁰⁹ Dog kan ”en folkelig deling af et sogn blive nødvendig, hvis den er sproglig begrundet. Hvis den ene folkedel ikke forstår den andens sprog, må der jo være to slags gudstjenester. Men selv i så fald må man søge at trække de forbindelseslinjer, som er mulige.”¹¹⁰

Man burde fra begyndelsen – altså i årene efter 1920 – have søgt at få sognepræster i blandede sogne, ”der behersker begge sprog. I nogle tilfælde vil nordslesvigske kandidater være de bedst skikkede.”¹¹¹ Han understregede, at opgaven for en dansk præst ikke er nationalt at omvende de tysksindede, for hver parts overbevisning er jo tilegnet gennem et langt liv. ”Man skal ikke diskutere forskellen, men forudsætte den, med takt undgå det, der kun vil såre, og så se at finde frem til det, som er fælles, menneskeligt og (ikke mindst) kristeligt.” Dette fælles” er et stort område. Livet i familie og arbejde, i glæde og sorg er fælles for os. Evangeliet er fælles, også netop i luthersk udprægning.”¹¹²

Derfor var han, som sagt, heller ikke glad for den tyske frimenighedsbevægelse, ”som sondrer sig ud af folkekirken.”¹¹³ Og det i stigende grad i årene efter 1923, hvor den tyske frimenighed blev grundlagt i Tinglev. Ammundsen beklagede denne udvikling: Hvorfor skulle tysksindede med dansk eller sønderjysk modersmål, alene på grund af deres politiske overbevisning, gå til tysk gudstjeneste? Jo skarpere man gør den kirkelige deling, desto mere udelukker man en sådan politisk tysksindet fra ”dansk åndsføde”. Er det ikke urimeligt og ”både kirkeligt og folkeligt set absolut skadeligt, hvis disse mennesker med dansk modersmål af selve ordningen forhindres i at kende den danske Bibel og salmebog?”¹¹⁴

Han svarede selv: ”Det eneste rigtige var at tilstræbe en ordning, hvorefter hjemmetyskerne kunne gå til dansk gudstjeneste – som de tit gjorde i tysk tid – og desuden få de tyske gudstjenester, som de måtte ønske, *uden noget brud*.”¹¹⁵ Med til historien hører, at man fra tysk side var utilfreds med den ”danske folkekirkes betjening af tyske kredse på landet” i årene efter 1920.¹¹⁶ Det leder frem til en slags konklusion i brevet fra kort før hans død:

”I 1920 kunne man sikkert ved tilknytning til den gamle, værdifulde sognebevidsthed have fået en fyldestgørende ordning, hvis man fra dansk side havde været fordomsfri nok. Man burde i de blandede sogne have søgt at få præster, der kunne prædike på begge sprog, og, hvor det ikke forslog, have ansat et par tyske diasporapræster, som man skulle se at få til at samarbejde med sognepræsterne.”¹¹⁷

Men, som han lakonisk skrev i brevet: ”Vor ordning var truffet, før jeg fik med tingene at gøre.”¹¹⁸ Og i samme åndedrag fremhævede han ordningen i de fire sønderjyske købstæder, hvor både den danske og tyske præst var ansat af Folkekirken i samme menighed. Ammundsen

erkendte dog også, den voksende nationalsocialismes indtrængen i mindretallet uden tvivl ville have "sprængt" en helsøgningsordning, men føjede så en for ham typisk bemærkning til, "det er for mig intet bevis på, at den er forkert – tværtimod!"¹¹⁹

Visitatser og præsterne

Som biskop rejste Ammundsen meget rundt i sit stift, han talte i kirkerne, ved menigheds møder, nedlagde grundstene til nye kirker, prædikede ved gudstjenester, gennemførte visitatser af en uges varighed i mindst 30 sogne, afholdt ordinationer og meget andet.¹²⁰ Især i den første tid bestræbte han sig på at lære sit stift at kende, ganske særligt den sønderjyske del. Og han kunne lide det: "Det er en mærkelig følelse at køre igennem disse skiftende landskaber [...] og se på de 1000 gårde og huse og så tænke: alle disse mennesker har du ret til i kraft af dit embede at tjene med evangeliet!" Han noterede også de mange fyldte huse og kirker, hvor han kom rundt, og føjede til: "Det var ikke til at bære, hvis ikke netop vort egentlige budskab var evangeliet om, at det afgørende er ikke, hvad vi yder, men Guds nåde i Kristus."¹²¹

Når han var af sted på visitats i de større byer, tog han sig ofte god tid, for eksempel en hel uge, der som regel begyndte en søndag med gudstjeneste og sluttede den efterfølgende søndag, hvor Ammundsen holdt altergang og skriftetale. I ugens løb holdt han ofte ungdomsgudstjenester, besøgte skolerne, mødtes med menighedsrådene og søgte i det hele taget at få indblik i stedets åndelige liv. Når man tænker på, at han samtidig var besjælet af et stort internationalt engagement, førte korrespondancer på flere sprog, deltog i talrige møder i ind- og udland og så videre, bliver man mindet om, at travlhed absolut ikke er noget nyt fænomen! Også arbejdet med en ny salmebog optog ham.¹²² Han

Valdemar Ammundsen iført fuld ornat ved Haderslev Domkirke på et tidspunkt i 1920'erne. Museum Sønderjylland, ISL-Lokallhistorie.

var da også selv opmærksom på, at man også kan få det for travlt. Han sagde i en ordinationstale i 1925:

”Der er sandelig grund for den bøn, som jeg engang har læst: Frels mig fra skammen og tomheden ved et fortravlet liv. Nej, sjælen skal søge stilheden og ensomheden. Og forstår vi først at blive stille, da kan vi få evnen til at samle os i vort indre også midt i travlt arbejde, så vi er oven over arbejdet, og det ikke over os.”¹²³

Dette råd har han uden tvivl ikke alene foreholdt sig selv, men også givet videre til sine egne præster i stiftet! Præsternes ve og vel i det unge stift optog ham. Før han blev biskop, skrev han: ”En biskop skal skaffe præsterne åndelig næring og fornyelse” – og han samlede da også flere gange stiftets præster til konventer på Hoptrup Højskole, uden tvivl for at styrke sammenholdet og fællesskabet i det unge stift og bibringe præsterne faglig inspiration. Ammundsen har her optrådt skiftevis som professoren og biskoppen, og selv stod han tit på foredragslisten.¹²⁴

En af hans unge sønderjyske præster, Frode Beyer, som senere selv blev biskop i stiftet, fremhævede disse konventers indholdsrige og stimulerende karakter. Han karakteriserede også Ammundsens evne til at ”være noget for sine præster på tomandshånd. Han havde som regel let ved at tale med mennesker, og han havde en mærkelig evne til at få dem til at ”lukke sig op” og udtale sig om deres personlige forhold.”¹²⁵

Det blev til 46 ordinationer i hans embedsperiode, hvor der var samvær før ordinationen hos biskoppen til den såkaldte bispeeksamen. En af disse ordinander skrev efter eksamen og samværet i bispegården: ”Må jeg først have lov igen at sige tak for biskoppens vejledning og gode hjælp dengang. De fremhævede mit ansvar, men gav mig samtidig mod.”¹²⁶ En anden mindedes:

”Det var et hyggeligt ophold i familiens skød. Og der var spadsereture sammen med biskoppen; en dag gik turen gennem byen ned til Dammen og mindesmærket for de faldne fra Første Verdenskrig, og han fortalte om de nationale forhold hernede. Det var indholdsrige dage, hvor jeg følte, biskoppen tog sig tid til at være noget for en ung mand og give ham hjælp ved indgangen til præstetjenesten.”¹²⁷

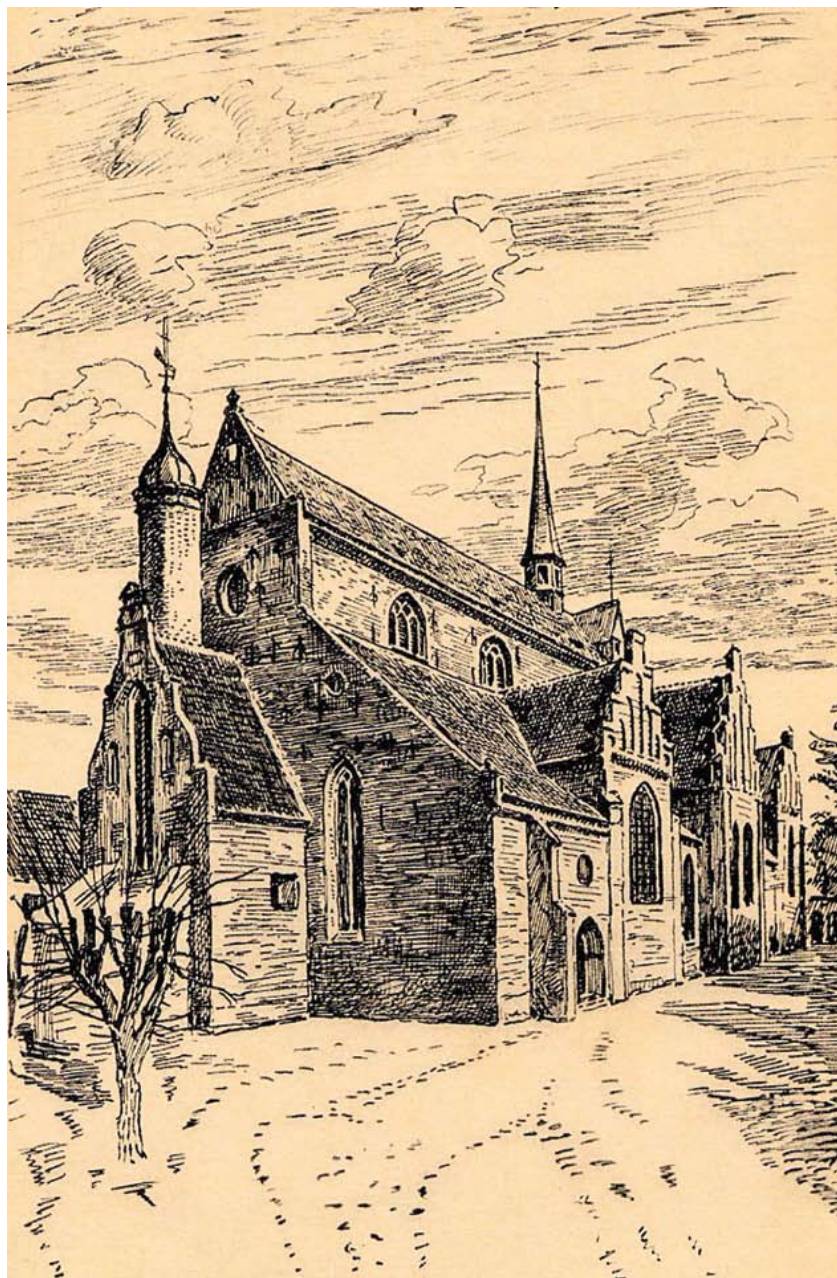
Valdemar Ammundsens død i 1936

I august 1936 talte Ammundsen på Liselund om reformationen i forbindelse med reformationsjubilæet. Samme måned prædikede han ved en gudstjeneste i Schweiz under et økumenisk møde på fransk.¹²⁸ I de følgende måneder var han vært ved et nordisk bispemøde i Haderslev, holdt to radiogudstjenester, et foredrag på et præstekursus om ”Retfærdiggørelsen og det nye liv”, holdt sengen en uges tid på grund af træthed, i gang igen, gennemførte to ordinationer i Domkirken i november, holdt foredrag dagen efter på tysk i Sønderborg om reformationen, og den følgende dag prædikede han i Ulkebøl kirke. Mere kunne nævnes. Han sparede ikke sig selv. Kort tid efter fik han et hjertetilfælde og måtte gå til sengs, og natten til 1. december døde han stille, efter at han om aftenen havde bedt sin hustru om at læse Brorsons salme ”Jeg går i fare, hvor jeg går.” Han blev 61 år. Ammundsen ligger begravet på Gammel Haderslev kirkegård ikke langt fra bispegården og nær mindesmærket for de faldne i 1. verdenskrig.¹²⁹

I den skrevne presse, både i Danmark og i udlandet, fik han et markant eftermæle. Ekstra Bladets overskrift på avisens forside ved Ammundsens død lød for eksempel; ”Dansk kirke har mistet sin bedste mand” – og underoverskriften betegnede ham som: ”Den lysende stjerne på de sorte kjolers triste himmel, biskop Ammundsen.”¹³⁰ Hans efterfølger på Haderslevs bispestol, C. W. Noack, skrev i en mindeartikel:

”I ham personliggjordes på en ejendommelig måde noget for den danske kirke karakteristisk, det på én gang stærkt midtpunktssamlende og overordentligt rummelige. At det var sådan, den danske Folkekirke mødte menigheden i Sønderjylland og bød den til sæde i det fælles hus, var uden tvivl af stor betydning.”¹³¹

En sådan biskop fik Sønderjylland efter Genforeningen!

Haderslev Domkirke. Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

KILDER

Trykte:

Artikler og bøger udgivet af Valdemar Amundsen (VA):

- VA, Sønderjyllands Historie, V. Bind. København, 1933 (1930-43).
 VA: "Udlandet og nationalitetskampen i Sønderjylland. Frisindede tyske røster". I Dahl, Svend og Axel Lindvald, red.: *Sønderjylland*. 2. bind. København, 1919, s. 195-228.
 VA: *Social Kristendom: Fremstilling af W. Rauschenbuschs Kristendomssyn*. København, 1931a.
 VA: "Svar til Gustav Brøndsted". I *Tidshverv*, 1931, s. 79-82.
 VA: "Kirkens tjeneste i Sønderjylland". I Nordentoft, J., red.: *Dansk Kirkeliv*, 1928, s. 94-121.
 VA: *Et ord i øjeblikket. Foredrag i Studenterhjemmet 10. september 1914*. København, 1914.
 VA: "Fra Danmarks Grænseland". I *Kristen gemenskap: Nordisk tidsskrift for de ekumeniske strævanden*, 1929, s. 69-75.

- VA: "Hvad gør Kirken for Freden". I Rindom, E., red.: *Dansk Tidsskrift. Ny Række. Gads Danske Magasin*, 1930, s. 129-140.
 VA: "Nekrolog over Nathan Söderblom". I *Målet og Vejen*, 1931, s. 108-110.
 VA: "Nationalitetsethik". I Wellejus, H. og N Møller, red.: *Kirke og Folk. Kirkeligt. Kulturelt Maanedsskrift*. Odense, 1926, s. 193-197.
 VA: *Sønderjylland og Freden. Foredrag ved Landsmødet i Kvindernes internationale Liga for Fred og Frihed i Herning d. 27. Oktober 1933*. København, 1934.
 VA: "Den gode Hyrde". *Tiltrædelsesprædiken i Vor Frue Kirke i Haderslev Søndag 15. April 1923*. København, 1923.
 VA: "Danmarks kyrka 1928-29". I *Svenska kyrkans årsbok*, 1930, s. 92-100.
 VA: "Svar til Gustav Brøndsted". I *Tidshverv*, maj 1931b, s. 79-82.
 VA: "Vi maa vokse ind i Fællesskabet". *Tale ved Afstemningsfesten på Haderslev Højskolehjem 10. Feb. 1933*. Haderslev, 1933.
 VA: "Kirkeligt Verdensforbunds Tilblivelse og hidtidige Virksomhed". I *Fredsvar den*, 1926, s. 19-23.

LITTERATUR

- Arffmann, Leif: "Den første bispevalgkamp i Haderslev Stift". I *Kirkehistoriske Samlinger*, 2020, s. 148-158.
 Bach-Nielsen, Carsten: "Historisk Essay – Kirken, krigen og kulturen". I *Historie/Jyske Samlinger*, 1994 – 1, s. 273-293.
 Bach-Nielsen, Carsten: "Danish Christian and theological responsens to the World War and post-war reconciliation". I *Kirchliche Zeitgeschichte*, Vol. 28. No. 1, 2015, s. 63-79.
 Becker-Christensen, Henrik: "Fra "mod hinanden" til "med hinanden". I Schultz Hansen, Hans, m.fl., red.: *Sønderjyllands Historie, bind 2 (efter 1815)*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2009, s. 241-472.
 Beyer, Frode: *Valdemar Amundsen. Liv og tanker*. København, 1954.
 Beyer, Frode: *Efterklang og eftertanke*. København, 1967.
 Christensen, Torben: "Ammundsen-opfattelsen i nyere dansk teologi". I *Fønix 4. årgang*, 1980, s. 334-358.
 Thyssen, A. Pontoppidan: *Dansk Præste og Sognehistorie, bd. X Haderslev Stift*. Århus, 1977.
 EKD (Evangelische Kirche in Deutschland): *Die Kirchen und der Erste Weltkrieg*. <https://www.ekd.de/kirchen-und-erster-weltkrieg-fragen-antworten-39690.htm>
 Fink, Troels: *Båndene bandt, I-II*. Aabenraa, 1999.
 Fink, Troels: "Grænsen mellem Ribe stift og Slesvig stift". I *Haderslev Stiftsbog*, 1976, s. 9-18.
 Grane, Leif: *Det teologiske Fakultet, 1830-1925. Bind 5*". Københavns Universitet, 1980.
 Gregersen, H. V.: "Haderslev stift i middelalderen". I *Haderslev Stiftsbog*, 1973, s. 12-26.

- Henningsen, Lars N.: "Lutherske kirker mellem dansk og tysk". Omrids af Sønderjyllands kirkehistorie efter reformationen". I *Sønderjyske Årbøger*, 2004, s. 133-170.
- Henningsen, Lars N.: "Nordschleswigsche Gemeinde og Dansk Kirke i Sydslesvig I-II". *Kronikker i Flensborg Avis*, 10.-11. marts 2020.
- Jessen, C. C.: *Biskop i grænselandet. Theodor Kaftan 1847-1932*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2009.
- Jessen, Friedrich: *Kirche im Grenzland*. Verlag der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft, 1973.
- Jessen, Friedrich: "De tyske frimenigheder i 1923". I *Dansk Præste og Sognehistorie*, bd. X *Haderslev Stift*, 1977, s. 82-87.
- Kjærsgaard, Jørgen: *Salmehåndbog I-II*. Det Kgl. Vajsenhus Forlag, 2003.
- Kühl, Jørgen: "Zweistromigkeit – om identitetsoptioner i grænselandet". Artiklen kan hentes på graenseforeningen.dk. Opslag 7.9.2021.
- Lausten, Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*. København, 1983.
- Lausten, Martin Schwarz: "Genforeningen i 1920". I *Teol, Københavns Universitet*, februar 2020.
- Lausten, Martin Schwarz: "Integrationsindsats, der lykkedes". *Kronik i Kristelig Dagblad*, 11.1.20.
- Lausten, Martin Schwarz: *Den kirkelige Genforening*. København, 2020.
- Licht, Christian de Fine: "Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkeudvalg 1918-19". I *Sønderjyske Årbøger*, 1984, s. 87-120.
- Licht, Christian de Fine: "Haderslev Stift 1922-1997". I *Haderslev Stiftsbog*, 1997, s. 9-40.
- Licht, Christian de Fine: "Helsognspræsten". I *Kirkehistoriske Samlinger*, 2020, s. 73-83.
- Lindhardt, P. G.: "Personlighedsreligion som kirkehistorisk metode – En studie i Valdemar Ammundsens forfatterskab". I *Haderslev Stiftsbog*, 1973, s. 34-57.
- Malling, Anders: "Det sønderjyske salmebogsarbejde 1933-1953". I *Sønderjyske Årbøger*, 1964, s. 436-450.
- Malling, Anders: "Af Sønderjyllands Salmehistorie". I Hejselberg Paulsen, H., red: *Slesvigs delte bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 års jubilæum 1948*. Samleren, 1949, s. 285-326.
- Martinsen, Jørn: "Da der blev skrevet kirkehistorie på Fanø". I *Ribe Amt* (1), 1997, s. 246-254.
- Noack, C.W.: "Valdemar Ammundsens Bispegerning". I *Præsteforeningens Blad*, 1948, nr. 9, 105-110.
- Nørregaard, Jens: "Nekrolog. O.V. Ammundsen". I *FS udg. af Københavns Universitet*, november 1937.
- Paulsen, H. Hejselbjerg: "Menighedsafstemningerne efter Genforeningen". I *Haderslev Stiftsbog*, 1970, s. 26-38.
- Paulsen, H. Hejselbjerg: "Fra Skolebænk til Prædikestol". I Hejselberg Paulsen, H., red: *Slesvigs delte bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 års jubilæum 1948*. Samleren, 1949, s. 139-246.
- Petersen, Henry: "Theodor Kaftan, Slesvigs biskop 1886-1917." I Thyssen, A. Pontoppidan, red.: *Dansk Præste og Sognehistorie*, bd. X, *Haderslev Stift*, Århus 1977, s. 48-58.
- Schjørring, J.H.: "Liberalteologi og etisk idealisme hos Valdemar Ammundsen". I *Kirkehistoriske Samlinger*, 1979, s. 85-126.
- Schjørring, J. H.: *Kristendom og socialt engagement*. Berlingske, 1980.
- Schjørring, J. H.: "Ökumenische Perspektiven des deutschen Kirchenkampfes". I *Acta Theologica Danica*, vol. XVIII, Leiden, 1985.
- Schjørring, J. H.: "Der nationale Grundtvig und seine Wirkungsgeschichte. Anmerkungen zur Geschichte des Nachbarverhältnisses zwischen Deutschland und Dänemark". I *Grundtvig Studier*, 1999, s. 173-194.
- Schjørring, J. H.: "Valdemar Ammundsen. Kirkehistoriker og formidlingsteolog." I *Kirkehistoriske Samlinger*, 2002, s. 167-191.
- Schröder, Urban og J.H. Schjørring: "Tiden efter 1920". I Thyssen, A. Pontoppidan, red.: *Dansk Præste og Sognehistorie*, bd. X, *Haderslev Stift*, Århus, 1977, s. 61-72.
- Wogensen, Søren: "OV Ammundsen – den første biskop over Haderslev Stift". I *Langs fjord og dam. Lokalhistorie omkring Haderslev*, 2011, s. 13-28.

NOTER

- 1 Schröder, 1977, s. 61.
- 2 Haderslev Stifts oprettelse fremlægges udførligt af Licht, 1997, s. 9ff; jf. også Henningsen, 2004, s. 159 og Becker-Christensen, 2009, s. 279.
- 3 Becker-Christensen 2009, s. 268 og Licht, 2020, s. 74.
- 4 Henningsen, 2004, s. 58.
- 5 Wogensen, 2011, s. 25.
- 6 Beyer, 1954.
- 7 Jeg vil gerne takke Helle D. Kjeldsen og Annette B. Lindgaard ved Folkekirkens Videns og Uddannelsescenter i Løgumkloster for deres hjælp til at skaffe disse skrifter, artikler m.m.
- 8 For eksempel Licht, 2020, s. 78.
- 9 V. Ammundsen (VA) valgte at prædike over "Den gode hyrde" (Johs. 10,11-16).
- 10 Beyer, 1954, s. 158.
- 11 VA, 1923, s. 14 og Beyer, 1954, s. 145.
- 12 VA, 1928, s. 116.
- 13 Ibid., s. 103.
- 14 VA, 1933a, s. 410.
- 15 Ibid.
- 16 Udtrykket "Zweistromigkeit" kan ikke oversættes direkte til dansk, men det dækker en opfattelse af, at der er en særlig slesvigsk identitet, der både rummer dansk og tysk kultur. Se Jørgen Kühls artikel om Zweistromigkeit på graenseforeningen.dk.
- 17 VA, 1933a, s. 410 og Jessen, 2009, s. 89, 167 m.fl.
- 18 Beyer, 1954, s. 157.
- 19 VA, 1933c.
- 20 Beyer, 1954, s. 160.
- 21 Ibid.
- 22 VA, 1933.
- 23 Lars N. Henningsen 10.3.20, kronik i *Flensborg Avis* og Jessen, 1977.
- 24 Bekendelseskirken, ty. *Bekennende Kirche*, er en samlebetegnelse for den organiserede modstand 1933-45 blandt evangeliske præster og menigheder i Tyskland mod den nazificerede Rigskirke. Bekendelseskirkens kirkelige og teologiske ståsted blev præciseret på synoden i Barmen i slutningen af maj 1934 (Barmenerklæringen).
- 25 Schjørring, 1980, s. 206. Om Ammundsen og den tyske kirkekamp, se bogens kap. 7, s. 177-217 og Schjørring, 2002, s. 184-89.
- 26 Schjørring, 1980, s. 209.
- 27 Schjørring, 2002, s. 187.
- 28 Ibid.
- 29 Beyer, 1954, s. 162f.
- 30 Ibid, s. 10.
- 31 Johannes Helms havde som ung deltaget i Treårskrigen, og måtte efter nederlaget i 1864 som så mange andre embedsmænd forlade byen.
- 32 Beyer, 1954, s. 120.
- 33 Novitian, d. ca. 258. Fremtrædende oldkirkelig teolog og forfatter i Rom i 200-tallet. Kendt for sit hovedværk om Treenigheden og for at se med strenghed på frafaldne kristne under forfølgelserne. Han bliver i 251 leder af en ny kirke af hellige, som dannede menigheder rundt om i Romerriget, størst i Kartago. Titlen på det kirkehistoriske emne lød: "Kritisk fremstilling af Novatians liv og forfattervirksomhed samt eftervisning af den novatianske bevægelses omfang og betydning" (F. Beyer 1954, s. 24).
- 34 Ibid., s. 26 og Nørregaard, 1937, s. 122.
- 35 Nørregaard, 1937, s. 122 og Schjørring, 2002, s. 171.
- 36 Beyer, 1954, s. 102.
- 37 Ibid., s. 28. De fik deres bopæl i Østerbrogade 7B i Kbh.; i ægteskabet var der tolv børn, hvoraf seks døde i en tidlig alder.
- 38 Beyer, 1954, s. 168.
- 39 I kort form kan man finde Ammundsens syn på *Tidhverv*, i hans Svar til Gustav Brøndsted, VA, 1931, s. 79-82.
- 40 Læs T. Christensens afhandling, "Ammundsen-opfattelsen i nyere dansk teologi", 1980, s. 345ff; jf. også Schjørring, 2002, s. 179ff (som ikke nævner ovnt. afhandling af T.C.!).
- 41 Christensen, 1980, s. 345-46.
- 42 Ibid., s. 344.
- 43 VA, 1931b, s. 81.
- 44 VA, 1931a, s. 165.
- 45 Ibid, s. 156.
- 46 Ibid, s. 165.
- 47 Ibid, s. 61 (Ammundsens egen fremhævelse med kursiv).

- 48 Beyer, 1954, s. 115.
 49 Ibid.
 50 Christensen, 1980, s. 350.
 51 Et settlement er værested i belastede boligkvarterer, med kulturelle og sociale aktiviteter, værksteder og rådgivning, ofte ved frivillige universitetsstuderende, som opstod i slutningen af 1800-tallet i England. Det første settlement i Danmark er Kristeligt Studenter-Settlement på Vesterbro i København, grundlagt i 1911.
 52 Christensen, 1980, s. 351.
 53 Beyer, 1954, s. 21
 54 Ibid., s. 89-103
 55 Ibid., s. 95.
 56 Ibid., s. 106.
 57 Ibid., s. 109, i brev til H. Høgsbro (1934)
 58 Ibid., s. 109.
 59 Beyer, 1954, s. 107; artiklen er ikke dateret. Kursiveringen er Ammundsens egen.
 60 Schjørring, 1980, s. 88. Citatet er fra bogen om *Krig og krigsførende Kristne* (1916).
 61 Citat fra EKD Materialesamling, i: <https://www.ekd.de/kirchen-und-erster-weltkrieg-fragen-antworten-39690.htm>;
 62 VA, 1926, s. 20.
 63 Beyer, 1954, s. 124. Citeret fra artiklen "Vort folks kamp for livet" fra 1913.
 64 Ibid, s. 124-125.
 65 Økumeni, (af gr. *oikumene*), bestræbelser for en almen kirkelig enhed gennem dialog og samarbejde mellem de forskellige kristne kirker. En direkte udløber af den økumeniske bevægelse er bl.a. Kirkernes Verdensråd (1948)
 66 Beyer, 1954, s. 169ff. Kirkens Liv og Arbejde var en "datter" af Kirkelige Verdensforbund og drejede sig især om kristendommens forhold til det sociale.; mens Verdensforbundet sigtede på de internationale forhold og krigens bekæmpelse, jf. VA, 1930b, s. 133.
 67 Ibid., s. 178.
 68 VA, 1926, s. 172, jf. også Beyer, 1954, s. 168ff.
 69 Beyer, 1954, s. 133; Ammundsen uddyber sit syn på kirkens og Verdensforbundets arbejde for freden, i artiklen "Hvad gør Kirken for Freden" (VA, 1930a). Se også Schjørring, 1985, s. 27f. Kvækerstandpunktet refererer til den kristne kvækerbevægelses erklærede pacifisme.
 70 Beyer, 1954, s. 172; Se også Ammundsens mindeord over Nathan Søderblom i VA, 1931, s. 108-110.
 71 Martinsen, 1997, s. 253; Schjørring, 1980, s. 206ff; Schjørring, 1985, s. 66f, 68f og Schjørring, 2002, s. 1863.
 72 Martinsen, 1997, s. 253.
 73 Schjørring, 1980, s. 203f og 210. Om Fanø-konferencen og den tyske kirkekamp i disse år, se ovennævnte fremstillinger samt Schröder & Schjørring, 1977, s. 66.
 74 Beyer, 1954, s. 184.
 75 VA, 1930a, s. 137f.
 76 Beyer, 1954, s. 184.
 77 Ibid, s. 184-85. Johannes 17,21.
 78 Bispevalget afholdtes i foråret 1923. Selve valget blev afgjort i Ammundsens favør, med et pænt stort flertal (655 > 429) over den grundtvigske modkandidat Hjortkjær. Kun præster og menighedsrådsmedlemmer var stemmeberettigede ifølge den nye lov om bispevalg af 30. juni 1922. Den ikke-valgte Hjortkjær fortsatte dog som stiftsprovst. Licht, 1997, s. 9ff.
 79 VA, 1923, s. 12 og Beyer, 1954, s. 144.
 80 Ibid.
 81 Ibid.
 82 Beyer, 1954, s. 146.
 83 Ibid., s. 157-58.
 84 Ibid., s. 155.
 85 Ibid., s. 155.
 86 Ibid., s. 155.
 87 Ibid., s. 156.
 88 Ibid.
 89 VA, 1928, s. 109 og Beyer, 1954, s. 159-60.
 90 En af hans præster i stiftet – og senere efterfølger – Frode Beyer er et godt eksempel, jf. Beyer, 1967, s. 64 og Beyer, 1954, s. 160.
 91 Beyer, 1954, s. 154.
 92 Foredraget "Kampen for freden", 1928 og Beyer, 1954, s. 166.
 93 Beyer, 1954, s. 147f.
 94 VA, 1933b. Foredrag ved landsmødet i Kvindernes internationale Liga for Fred og Frihed i Herning, 27.10.33.
 95 Beyer, 1954, s. 157 og VA, 1928, s. 110.
 96 Schjørring, 2002, s. 181.
 97 Beyer, 1954, s. 122.

- 98 Beyer, 1954, s. 121.
 99 Et udførligt referat af debatten findes i Beyer, 1954, s. 120ff og i Schjørring, 1980, s. 57ff.
 100 Noack, 1948, s. 106.
 101 Beyer, 1954, s. 125
 102 Ibid., s. 182.
 103 Ibid., s. 182.
 104 Ibid., s. 125.
 105 VA, 1928, s. 116.
 106 Ibid., s. 159.
 107 Ibid., s. 160.
 108 Ibid., s. 160.
 109 Ibid., s. 161.
 110 Ibid., s. 161.
 111 VA, 1928, s. 109; se også Beyer, 1954, s. 162.
 112 VA, 1928, s. 109.
 113 Ibid., s. 110.
 114 Beyer, 1954, s. 162.
 115 Ibid., s. 162. Min fremhævnning.
 116 *Sønderjylland A – Å* 2011, heri art.: "Tysk Frimenighed", af G. Weitling; C. de Fine Licht, 2020, s. 76; se også Jessen, 1973, s. 52f.
 117 Beyer, 1954, s. 162.
 118 Ibid., s. 161 og Becker-Christensen, 2009, s. 297.
 119 Beyer, 1954, s. 162.
 120 Ibid., s. 147-51, hvor hans travle og mangesidige virke opridses.
 121 Ibid., s. 147.
 122 Ammundsens sad som formand for det i 1922 nedsatte Salmebogsudvalg, som endte med udgivelsen af *Den sønderjyske Salmebog* i 1926 – en samling af salmer fra både den Nordlesvigske salmebog og af endnu flere rigsdanske salmer. Den er blevet betegnet som en "overgang frem mod sammensmeltningen af salmerepertoiret i Sønderjylland og Danmark." (Art. "Salmebøger", af H.C. Hein, i *Sønderjylland A-Å*). Ammundsen udpegedes også i 1933 til at sidde i det nedsatte Sønderjysk Salmebogsudvalg og udførte også her frem til sin død i 1936 et betydeligt arbejde. (Malling 1964, 440f, her også med karakteristik af Ammundsens selskabelige talent!).
 123 Beyer, 1954, s. 149.
 124 Ibid., s. 150-51.
 125 Ibid., s. 150.
 126 Ibid., s. 151.
 127 Ibid., s. 151.
 128 Ibid., s. 184.
 129 Ibid., s. 191 og Wogensen, 2011, s. 24f.
 130 Wogensen, 2011, s. 25.
 131 Noack, 1948 og Beyer, 1954, s. 167.

Zusammenfassung

In 1923 wurde Valdemar Ammundsen im neuen Haderslev Domstift zum Bischof ernannt. Er behielt diesen Posten bis zu seinem Tod im Jahr 1936. Davor war er an der Universität Kopenhagen Professor für Kirchengeschichte gewesen, wo er als beliebter Lehrer und Forscher gewirkt hatte.

Auch bevor er in Sønderjylland Bischof wurde, hatte die sønderjyske/nordschleswigsche Problematik ihn beschäftigt. Im Jahr 1909 debattierte er öffentlich in der deutschen Wochenzeitung Die Christliche Welt und kritisierte die preussische Unterdrückung der dänischen Nordschleswiger stark.

Als Bischof in Sønderjylland war es ihm wichtig, für Deutsche und Dänen im Domstift gleichermassen da zu sein. Die christliche Botschaft steht über einer nationalen. Seine Idealvorstellung war es, "das Dänische und Deutsche zusammenzuhalten", und dass seine Gemeindepfarrer alle in der jeweiligen Gemeinde bedienen sollte.

Diese Linie wurde "die ammundsensche Linie" genannt, und er hielt die ganzen Jahre als Bischof daran fest. Sie entsprang der faktischen Realität in den Gemeinden in Sønderjylland, wo Dänen und Deutsche zusammenlebten. Vor allem war es Ammundsens klare Überzeugung, wie es auch aus seiner Eintrittspredigt deutlich wird, dass die christliche Botschaft Vereinigung bedeutet also „eine Herde, ein Hirte“.

Der Artikel beschäftigt sich mit Ammundsens vielfältige Arbeit vor seiner Einsetzung als Bischof und seine Jahre als Bischof in Sønderjylland. Der Artikel möchte sich einem Porträt des ersten Bischofs im Domstift nach der Wiedervereinigung annähern.

At tilhøre mindretal og flertal

AF JENS ANDRESEN

I denne erindringsartikel fortæller Jens Andresen sin historie som grænse-landsmenneske. Han er født og opvokset i Sydslesvig som en del af det danske mindretal; uddannet i Danmark og bosat i Løgumkloster-området siden begyndelsen af 1970'erne. Jens Andresen har gennem mange år været valgt til amtsrådet i Sønderjylland og senere til regionsrådet. Gennem næsten 20 år har han været medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse, og var 2016-2020 foreningens formand. I denne artikel reflekterer han over sit liv, og om skiftet fra at være en del af et mindretal til at blive en del af flertallet, og om dansk-tysk samarbejde ved grænsen.

Er vi danske eller tyskere? Det spørgsmål blev aldrig stillet i mit hjem og i min familie. Overskriften for livet i vores hjem og i vor familie var, at vi var danskere, og danske ville vi være, så på mange måder har min barndom og opvækst ikke adskilt sig fra andre danskeres, der er født i efterkrigsårene og vokset op i danske omgivelser. Men omgivelserne var alligevel ikke helt danske, og måske har jeg lidt særligt at berette om, i hvor vel jeg altid, når jeg selv har set på mine muligheder, har forudsat, at de har været de samme som de muligheder, der har været gældende for alle andre danskere på min alder.

Og lad mig indledningsvis slå fast, at det jeg er allermost taknemmelig for – netop er det, at jeg via min opvækst og mine forældres engagement i det danske mindretal må siges at have haft alle de samme muligheder som alle andre danskere på min alder. Sådan har jeg i hvert fald selv oplevet det, og læseren af disse efterfølgende linjer kan så afgøre, om ikke jeg har ret i det.

Begge mine forældres familier har siden folkeafstemningen og den deraf følgende grænsedragning i 1920 tilhørt det danske mindretal i Sydslesvig. Såvel min mor som min far kom fra dansksindede landbohem i den del af Tønder Amt, der fra 1920 blev tysk. Mine forældres familier kendte hinanden helt tilbage til starten af 20'erne, og dette kendskab havde i høj grad at gøre med deres engagement i mindretallets opstart som organisation. Mine forældre, der var født i henholdsvis 1917 og 1919, havde haft en opvækst, der var stærkt præget af de fattige og hårde forhold, der var gældende for landbruget umiddelbart efter afslutningen af 1. verdenskrig, hvor begges familier havde lidt tab i

form af familiemedlemmer, der faldt i krigen. Fattigdommen var helt naturligt en følge af de store omkostninger, verdenskrigen havde påført alle lande i Europa, men i særlig grad Tyskland som krigens store taber.

Selv om familierne som ejere af mindre landbrug altid havde fødevarer inden for rækkevidde, så var det ikke ensbetydende med, at de havde råd til selv at bruge dem. Min morfar havde deltaget i krigen såvel i Rusland som i Frankrig, måtte lade min mormor være alene med fire små børn på et lille landbrug, hvor de havde en hest, tre køer og en enkelt gris. Min mor blev så født efter morfars hjemkomst, og i løbet af 20'erne fik de yderligere to børn. Der var faktisk tale om underernæring, der blandt andet viste sig i form af engelsk syge.

Min mors familie må betegnes som indadvendte i forhold til deres omgivelser og havde nok at se til med at klare dagen og vejen. Min fars familie havde et lidt større landbrug, hvor man ved siden af landbruget drev kreaturhandel, så man var vant til at være udadvendte. Det var min farfar, der overtog gården efter krigen, da hans bror, som skulle have haft den, faldt i 1916 i Frankrig. Min farfar og farmor fik seks drenge, hvoraf de to dog kun levede i få måneder. Som nævnt var mine forældres familier danske og ville være danske helt tilbage fra før folkeafstemningen. Min farmor var dog af en tysk familie, der drev et hjulmagerværksted i Agtrup. De ønskede at være tyske. Min farmor måtte således ved sit giftermål i 1916 acceptere, at hun skulle leve i en dansk familie. Det har været en diskussion imellem min farmor og farfar, for selv om der i Agtrup mest blev talt sønderjysk på dette tidspunkt, så startede min farmor og farfar også med at tale plattysk med hinanden, og det sprog var i starten deres hjemmesprog. De skiftede hjemmesprog til sønderjysk i midten af 30'erne. Når min farmor senere helt klart var glad for at kunne sige, at hun var dansk, så hang det uden tvivl sammen med, at lige efter 1920 kom sygeplejersken Maren Sørensen i deres hjem, og hun hjalp min farmor med at sørge for god ernæring og pleje, om nødvendigt, af familien.¹ Udover deltagelse i mødevirksomhed var Maren Sørensens virke som sygeplejerske i 20'erne meget vigtigt for såvel min fars som min mors familie.

Meget tidligt kom også vandelærerne Niels Kjems og Gustav Lindstrøm² i mine forældres hjem, og såvel mine bedsteforældre som deres børn modtog undervisning i dansk ad denne vej i 20'erne. Såvel min fars som min mors forældre lagde husrum til denne danskundervisning, og deres om end små stuer blev også lejlighedsvis benyttet til afholdelse af gudstjenester på dansk. Disse gudstjenester blev enten forrettet af Ma-

Min farmor og farfar, Frida og Jens Andesen, som nyforlovede i 1916.

ren Sørensen eller af præster fra den del af Sønderjylland, der nu var dansk. Min mors familie havde været danske i 1920'erne, men en del af min mormors familie tilsluttede sig det tyske i løbet af 30'erne.

Min farfars familie, hvoraf en gren kom til Sønderjylland fra Himmerland i begyndelsen af 1700-tallet, var meget danske, hvilket de også gerne markerede i årene op til afstemningen ved at holde deres bygninger i de rød-hvide farver. Efter grænsedragningen blev gården hvidkalket med gule døre og vinduer. Gul var den slesvigske farve, og man ville vise, at når man nu ikke kunne komme med til Danmark, så var man da fortsat i Slesvig. Min morfars familie var også meget glade for alt, hvad der var dansk, om end en del af familien oprindeligt var kommet til egnen som såkaldte kartoffeltyskere og bar navnet Leonhard.

Mine forældre blev gift 28. august 1942 i Ladelund Kirke med efterfølgende fest i forsamlingshuset Kirkevang, der var det første danske forsamlingshus uden for Flensborg. Det var en meget beskeden fest, da krigssituationen naturligt satte sit præg på den. Min mors ældste bror var faldet i krigen ved Leningrad 26. marts samme år. Min far var soldat ved luftvåbnet i Pillau i Østpreussen og ventede på, at det meget

snart ville ske, at han ville blive sendt til fronten i Rusland. Min mor var gravid og ventede deres barn til jul. På grund af sorg i familien bar min mor en sort brudekjole med hvidt slør.

Mine forældres første barn blev født 19. december 1942, mens min far deltog i krigen ved Stalingrad. Min bror døde samme dag, som han blev født. Min mor har aldrig fortalt os om dette, og når vi senere i samtaler nærmede os denne hændelse, så sagde hun bare: "Det skete jo for så mange." Efter krigen kom min far hjem 26. august 1946 efter fangenskab i Frankrig. Han havde før krigen været på efterskole i Danmark og var uddannet ved landbruget. Min mor havde i de sidste år af krigen hjulpet min farmor og farfar med at drive gården i Kalleshave. Hun havde en lille lejlighed i Agtrup, som hun var flyttet ind i i 1942 og boede der, indtil min far vendte hjem. Da far kom hjem, var det planen, at han sammen med min farbror Peter skulle overtage landbruget i Kalleshave, og i den forbindelse flyttede mine forældre ind i stuehuset på gården. I stuehuset blev der indrettet to lejligheder, idet mine bedsteforældre gik på aftægt, som man kaldte det. De var fortsat sikret bopæl på gården og modtog en livslang ydelse i form af et månedligt pengebeløb samt naturalier i form af mælk, kød og grøntsager som betaling, for at de havde afstået gården til deres to sønner.

Min farbror Peter var blevet såret som soldat under slaget ved Sevastopol på Krim og havde mistet en arm og et ben. Det var derfor mine bedsteforældres tanke, at de to sønner, der skulle være landmænd, skulle hjælpe hinanden, idet det jo åbenlyst var svært for Peter at klare alle de fysiske arbejder, som det at passe et landbrug indebar, med proteser på både ben og arm. Samarbejdet kom til at fungere på bedste vis, men nævnes skal det, at min farbror Peter klarede at leve med sine fysiske mén efter krigen på en ganske enestående måde, og man skulle ved mange af arbejdsopgaverne i landbruget hænge ganske godt i, hvis man ville følge med ham. Peter og hans kone Edith byggede selv et stuehus til den del af gården, som de overtog.

I forbindelse med at mine forældre overtog deres del af gården i Kalleshave i 1947, flyttede den flygtningefamilie, som mine bedsteforældre i 1945 var blevet pålagt at skulle give husly. De flyttede ind i den lille lejlighed, som min mor havde boet i under krigen. Flygtningefamilien kom fra Østpreussen og bestod af en kone med tre næsten voksne døtre. Fru Reimann, som konen hed, ventede på, at hendes mand skulle vende tilbage efter krigen efter russisk fangenskab. Han kom i 1951, men meddelte sin lille familie, at han havde fundet en anden kone, som

han ville dele resten af sit liv med. Fru Reimann og hendes døtre rejste derefter til Köln og bosatte sig der, da én af døtrene havde mødt en guldsmed fra denne by, som hun senere blev gift med.

Jeg blev født 10. oktober 1947 i Kalleshave, og i 1950 blev min bror Svend født, inden vi fik en lillebror i 1956, Arne.

Nabolaget i Kalleshave

Kalleshave ligger øst for landsbyen Agtrup, der er en del af Læk sogn. Kalleshave er en bebyggelse bestående af 14-15 mindre landejendomme beliggende langs landevejen mellem Læk og Medelby.

I Agtrup kommune, der havde omkring 700 indbyggere før krigen, stemte ca. 20% dansk ved folkeafstemningen i 1920, og byen er beliggende ca. 20 km syd for landegrænsen. Med hensyn til omgangssproget i Agtrup omkring 1950 var det således, at alle de oprindeligt bosiddende familier i Agtrup forstod og kunne tale sønderjysk. De fleste ældre ægtepar talte dansk indbyrdes – mange talte nu plattysk til deres børn – men derfor forstod børnene naturligvis også det sønderjyske sprog. I de 15 hjem i Kalleshave kunne man i de 12 forstå og tale søn-

Billede fra 1940. Det er mine bedsteforældre Frieda og Jens Andresen, der er omgivet af deres sønner – fra venstre er det Karl, Peter, Sigfred og min far Hans-Detlef.

derjysk. I de sidste tre boede der to flygtningefamilier og en familie, der var tilflyttet fra Angel og havde plattysk som sprog. Naturligvis var der enkelte, som kun beherskede det tyske sprog udover flygtningefamilierne. En af vore nærmeste naboer havde som soldat mødt sin kone i Frankfurt, og hun kunne naturligvis ikke tale sønderjysk. Denne nabokone og deres datter samt flygtningefamilierne naturligvis var årsagen til, at det tyske sprog også blev en del af vores hverdag. Men sønderjysk og plattysk var de dominerende sprog i Agtrup, selv om man, når man betragter sprogudviklingen i Sydslesvig efter 2. verdenskrig, må huske på, at Slesvig-Holstens befolkning blev fordoblet med tilvandringen af flygtningene, og det havde naturligvis sproglige konsekvenser.

Det satte naturligvis også sit præg på en landsby som Agtrup, hvor flertallet ellers beherskede og mange brugte det sønderjyske sprog, selv om de fleste egentlig helst ville være tyske. Vi fik som børn af min farfar at vide, at vi skulle tale sønderjysk med alle, der kunne dette sprog. Det skete ind i mellem, at en ældre Agtrup-borger, der helst ville være tysk, syntes at, det var lidt provokerende, at sådan en lille knægt svarede på sønderjysk, selvom han blev tiltalt eller spurgt på plattysk. En borger i Agtrup før 2. verdenskrig havde almindeligvis et sen-efternavn, ligesom disse efternavne med endestavelsen sen var mest almindelig på den tid nord for grænsen. Nu efter krigen er der kommet familier, der har navnene Zell, Köpp, Zelno, Riemann, Kortass, Dekarski og Ritter.

Vil man i dag opleve et tydeligt tegn på denne flygtninge-indvandring, skal man besøge Agtrups kirkegård, der blev anlagt i begyndelsen af 70'erne, hvor mange af disse flygtningefamilier naturligvis har deres gravsteder. Derefter går man ned til mindelunden for de faldne i verdenskrigene. Her er der kun ganske få mindsten med personnavne, der ikke er et sen-efternavn.

Alle naboerne havde lidt jord og drev landbrug. Enkelte dog kun som bierhverv. Der var et fantastisk fællesskab naboerne imellem. Man hjalp hinanden i sygdomssituationer og i store arbejdsopgaver, og ingen var færdig med høstarbejdet, før naboen også havde fået det sidste læs hjem. Man mødtes til vinterkomsammen, hvor man besøgte hinanden hus for hus til det store sønderjyske kaffebord, en aften fra mellem nytår og frem til forårsarbejdet begyndte i midten af marts. På den måde kunne man udefra ikke se, at her mødtes både danskere og tyskere, men internt var ingen i tvivl om, hvor man hørte til.

Hvor meget forholdet mellem dansk og tysk også prægede vort familieliv, kan vist bedst beskrives med den dag, min yngste bror Arne blev

født. Jeg husker dagen på den måde, at mor ikke var hjemme, da vi blev vækket om morgenen. Vi blev vækket af min farmor, og jeg blev sendt i skole. Min bror og jeg var blevet født hjemme, men på grund af en forventet komplikation ved fødslen, skulle Arne fødes på en klinik i Flensborg. Da jeg hen på eftermiddagen kom hjem fra skole, fortalte min far os, at vi havde fået en lillebror. Min bror Svend på seks år spurgte som det første så min far om det, der i den forbindelse lå ham mest på sinde: "Ka' han snak dansk?" Det ville både være synd, ja direkte håbløst for vores lillebror, at komme ind i vores familie uden at kunne sønderjysk.

Mindretallet i Agtrup

Min farmor og farfar havde været med til at starte mindretallets organisationer op i Sydslesvig efter 1920. De havde som nævnt kontakt til vandrelærerne og også kontakt til højskolefolk nord for grænsen. Maren Sørensen, der startede forsamlingshuset Valsbølhus, havde ligeledes været med til at starte forsamlingshuset Kirkevang i Ladelund. Min farfar blev valgt ind i Skoleforeningens bestyrelse og var med til at oprette flere danske skoler på egnen. Hans to yngste sønner, Sigfred og Karl, blev læreruddannet på Tønder Seminarium og senere ansat ved de danske skoler i Sydslesvig.

Der blev også oprettet en dansk skole i Agtrup. Den startede i 1946, først i krostuen, derefter i et klasseværelse i den tyske skole, for senere at flytte til egne lokaler i en genopført barakbygning, som kom fra Oksbøllejren i Vestjylland. Skolens leder var Gunnar Ryge Petersen, der var nyuddannet lærer fra Silkeborg. Han havde i sin ungdom stiftet bekendtskab med Sydslesvig som landbrugsmedhjælper på Valsbølegnen og blev så ansat under Dansk Skoleforening i Flensborg med den opgave at starte en dansk skole i Sydslesvig. Skolen havde stor tilslutning umiddelbart efter starten og nåede i løbet af kort tid op på omkring 70 elever, hvilket var omkring halvdelen af de skolepligtige børn, der var i Agtrup kommune på det tidspunkt.

Da jeg startede min skolegang i Agtrup i 1954, var der 32 elever i skolen. Den hurtige nedgang i elevtallet skyldes uden tvivl, at man umiddelbart efter krigen havde meldt sig som medlem af mindretallet for at få del i den hjælp, der i form af fødevarer og beklædning kom fra Danmark.

Min familie var kendt i Agtrup og omegn for at tilhøre det danske mindretal, og ligeledes var min farfar kendt for at have været modstander af det nazistiske styre. Især det sidste gjorde, at vi som børn tidligt

fik at vide, at der var altså forskelle mellem danskere og tyskere, men der var så sandelig også forskel på tyskere.

Der var for det første flygtningene, som jo egentlig ikke hørte hjemme her. Det kunne de dog ikke selv gøre for, tværtimod. Så var der de egentlige Agtrup-borgere, der foretrak at være tyske. Det måtte man respektere som deres valg. Lad mig lige her erindre om, at min farmors familie allerede før 1920 valgte at være tyske, hvilket dog aldrig førte til afstand eller stridigheder i familien. I øvrigt var omgangssproget i samkvem med den del familien også sønderjysk.

Barn i efterkrigstiden

Men så var der den del af borgerne, der havde været nazister på flere forskellige niveauer. Ja, dem blev vi opdraget til at være forbeholdne overfor, og deres børn skulle vi helst ikke lege med. Det kunne naturligvis ikke helt undgås, men det var tydeligt, at det så min far og mor og ikke mindst min farmor og farfar helst ikke.

Man havde helt klart generet hinanden under nazismen, og den mistemning eller det mishag, der var opstået der, var ikke blevet bilagt. Den misstemning varede ved helt op i 60'erne. Grundlæggende mente disse tidligere nazister, at de havde været loyale over for det styre, som Tyskland havde haft, og havde dermed ikke handlet samfundsskadeligt på nogen måde.

I den forbindelse skal man huske på, at i et lokalsamfund i Sydslesvig som i landsbyen Agtrup, da var de personer, der havde været borgmester, politimester, postmester, leder af det frivillige brandværn og andre foreningsledere under nazismen som oftest stadig på disse poster til langt efter nazi-rigets sammenbrud. De neddrolede selvfølgelig deres nazistiske tilbøjeligheder og forsøgte at fuldføre deres opgaver som demokrater, selv om det tydeligvis faldt dem svært. Mishaget til dem forsvandt derfor ikke bare med regimets sammenbrud.

Da min farfar ikke bare havde holdt sig uden for nazismen, men også klart som borger og som selvstændig erhvervsdrivende havde markeret, at han var modstander af deres ideologi og retningslinjer, så opdragede disse tidligere nazister også deres børn til at vise skepsis over for os som børn af en dansk familie i 50'erne. De mente stadig, at de som sådan ikke havde gjort noget forkert under nazismen, men havde støttet, hvad man nu en gang gjorde som loyale samfundsborgere. Når det offentlige stod til kritik som for eksempel, at postvæsen eller toget var

Mine forældre, Hedvig og Hans Detlef Andresen, på deres bryllupsdag, 28. august 1942.

forsinket, så mindes jeg stadig bemærkningen fra disse tidligere nazister, hvor deres kommentar var: "Det ville ikke have været sådan, hvis de rigtige havde vundet krigen."

I øvrigt har min barndom klart været præget af, at såvel min farfar og mine forældre og deres søskende har fortalt om deres oplevelser under nazismen og også deres krigsoplevelser. Endvidere voksede vi jo op med flygtningene som naboer og deres børn som legekammerater, og det er klart, at erindringer om deres hjem og trange kår har da også indprentet sig i min bevidsthed.

Lad mig slutte med at berette om efterkrigstidens præg på min barndom med at fortælle om en oplevelse, der har fået stor betydning for mig. Det var i 1951 og jeg var fire år – en varm sommerdag ved middagstid, hvor jeg stod i vores have og kiggede gennem hækken og ud på landevejen. Der holdt en militærkonvoj, og jeg kunne høre forskellige personer råbe til hinanden. Jeg forstod ikke, hvad de sagde, da det var engelske besættelsestropper. Det, der står skarpt i min erindring,

er, at pludseligt opdagede jeg, at min farfar kom bagfra og tog mig på skuldrene og vendte mig om. Han så mig meget direkte i øjnene, så jeg fik en tydelig fornemmelse af, at jeg havde gjort noget, han ikke brød sig om. Så sagde han: "Det er noget skidt, der ikke er værd at se på."

Jeg måtte forstå, at alt hvad der lignede militær, skulle jeg have foragt overfor. Min farfar havde intet imod englænderne. Tværtimod havde han støttet deres tiltag med hensyn til at rydde op efter nazismen, men enhver form for militær, uanset hvor det var, var forudsætningen for, at en krig kunne startes igen. Det, han og hans familie havde været udsat for under krigen var årsagen til, at militarisme skulle man bekæmpe. Interesse for militær skulle i det hele taget undgås. Det var første gang, jeg husker, at jeg fik det at vide, og siden er lignende blevet gentaget for mig mange gange. Enhver kan forstå, at lege, der indebar brug af revolvere eller geværer, var ikke velset i min barndom, og den slags "legetøj" fandtes ikke i huset. Jagt eller uniformbærende korps var for øvrigt heller ikke noget, vi var deltagere i.

Min skolegang

Jeg har de bedste erindringer om min skolegang i Agtrup og må erkende, at under de forhold har det ikke været en let opgave hver dag at tilbyde en undervisning, der gav hver enkelt elev et grundlag for fortsat læring og udvikling. Først mange år senere har jeg hørt skoleledere tale om samlæsning, og da forstod jeg, at samlæsning i den grad blev præsteret i den skole, jeg havde fornøjelsen af at opleve. Det siger sig selv, at en undervisning med ni årgange fordelt i to klasseværelser, og skolen kun havde én fuldtids lærer samt en timelærer, der tog sig af tyskundervisningen, så var det en opgave at gennemføre en undervisning, der kunne interessere og beskæftige alle. Tilbageskuende synes jeg, at vi modtog en fantastisk undervisning.

Mine forældre fulgte meget med i, hvad vi oplevede i skolen. Især min far, og da Ryge Petersen også var en god ven af familien, har min far og han nok haft nogle samtaler om det emne. Far havde som nævnt været i fransk fangenskab efter krigen i næsten 16 måneder og havde under dette ophold i Frankrig lært lidt fransk. Da min bror og jeg blev 10-12 år gamle, mente far, at han ville lære os lidt fransk. Det skulle foregå hver anden søndag formiddag fra kl. 10 til 12. Franskundervisningen blev ikke nogen succes, for i løbet få timer fandt far ud af, hvor dårlige vi egentlig var til tysk. Årsagen hertil var nok indirekte, at vi i

skolen i enhver henseende blev oplært i at sætte pris på det danske, og i hverdagen derhjemme var overskriften for den parts skyld den samme.

Det kan godt være, at den tyskundervisning, vi modtog i skolen, lod noget tilbage at ønske, men vi blev heller ikke særligt motiverede til at modtage den. I hvert fald mente far, at det kendskab til det tyske sprog, som vi fik i skolen, ikke var tilstrækkeligt til, at vi kunne klare os som borgere i det samfund, som vi sandsynligvis skulle leve vores tilværelse i, nemlig det tyske. Så derfor skrev vi tysk stil til min far hver anden søndag i tre år. Dengang syntes jeg, det var strengt. Vore kammerater var jo ikke udsat for det samme. Vi snakkede derfor ikke om det til nogen. Sidenhen tror jeg, at såvel min bror som jeg er taknemmelige for den ansvarlighed, vores far udviste over for vores skolegang.

Et par gange mens jeg gik i skole i Agtrup, drøftede mine forældre med mig, om jeg ikke ville på gymnasiet eller i hvert fald på realskolen i Flensborg. Der ville så være en skolevej på omkring 30 km. Jeg må erkende, at trygheden i hverdagen i det lokale såvel i skolen som derhjemme betød, at det aldrig blev til noget. Jeg blev heller ikke tilskyndet til det i skolen. Det hang nok sammen på den måde, at min mor og far havde drøftet den sag med Ryge Petersen. Han tilskyndede ikke til skift til for eksempel gymnasiet – ej heller for sine egne fire børn, og det havde nok noget med konsekvensen for elevtallet i Agtrup danske Skole at gøre, hvor elevtallet faldt til omkring 20 op gennem 50'erne.

I et tilbageblik må jeg konstatere, at manglende kundskaber og færdigheder ikke med nogen ret kan henføres til ens skolegang, for de fleste vil indrømme som værende passeret de 70, at der har været mange vinteraftener, hvor man passende kunne have taget sig sammen og gøre noget ved det, hvis man har følt behov derfor. Og i et tilbageblik synes jeg, at vi fik en fantastisk bred undervisning på de fleste fagområder, især når vilkårene tages i betragtning.

Ryge Petersen var et menneske, der nød naturen, og hans behov for at være i den afspejlede sig også i hans undervisning. Forårssolen skulle ikke komme ret højt på himlen, før han cyklede ud i skoven med os, og jeg må indrømme, at undervisningen i botanik var i særklasse. Det opdagede jeg, da jeg flere år senere mødte faget på Landbohøjskolen i København. Det at jeg stadig i forsommeren kan gå en times tid i naturen og finde 100 vilde blomster og kunne navnene på dem. Det basiskendskab til det fag var der mange af mine medstuderende i København, der misundte mig.

Lærere og elever i Agtrup danske skole 1959.

Samfundsorientering, dansk og historie lærte vi på bedste vis. Tysklands historie blev doseret lidt mangelfuldt, og siden har jeg klart måttet erkende, hvad mangel på grundlæggende kendskab og brug af det engelske sprog betyder også for min generation, men som antydet kan jeg i virkeligheden kun laste mig selv for det.

Efter ni års skolegang i Agtrup var det helt klart, at jeg skulle på et efterskoleophold i Danmark, og i lighed med Ryge Petersens børn blev det til Vojens Ungdomsskole. Endvidere stod det også relativt tidligt klart for mig, at jeg ville på et højskoleophold. I øvrigt var det efterhånden min plan, at jeg ville uddanne mig indenfor landbruget, da jeg godt kunne lide at arbejde med dyr og planter.

Før og efter ungdomsskolen i Vojens, hvor jeg oplevede at være sammen hele døgnet i fem måneder med 144 jævnaldrende drenge i en rigtig dansk skole, hjalp jeg min far på gården derhjemme. Som ung

beskæftiget ved landbruget var det en pligt at deltage i den tyske fagskoleundervisning i lighed med lærlinge i alle andre fag. Undervisningen foregik en dag om ugen i Læk. Her oplevede jeg så det tyske skolesystem med alle dets standpunktprøver, hvilket var en helt ukendt verden for mig, der nærmest kun kendte til de danske "frie skolers" verden. På fagskolen var jeg den eneste elev ud af 20, der havde en dansk skolegang som baggrund. Vi startede efter konfirmationen som 15-16-årige. De fleste af dem var blevet konfirmeret i Læk kirke. Det var jeg også, men de andre var blevet konfirmeret på tysk. Fire eller fem af dem var slet ikke blevet konfirmeret, da deres familier var en del af Ludendorff-bevægelsen. For dem fandtes der ikke nogen Gud, da det menneskeskabte fællesskab og dermed det tyske fællesskab var det hellige for dem, og det de troede på. I disse år var jeg et aktivt medlem i Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger og deltog på gymnastikhold, håndbold, folkedans og amatørteater.

Afsked med Sydslesvig

Det lå hele tiden i kortene, at mine forældre syntes, at jeg skulle have min uddannelse i Danmark, og da det nu var landbruget, jeg havde valgt som fag, var det naturligt, at jeg fik en plads på en gård på Tønderregnen som medhjælper. Mine forældre kendte landmænd på den anden side af grænsen, og jeg fik arbejde med kost og logi hos Ellen og Theodor Jepsen i Jejsing. Udover at jeg lærte en del om, at landbrug også kunne drives på en anden måde, end vi gjorde det derhjemme, så mødte jeg en masse unge mennesker på Tønderregnen, der senere hen har haft stor betydning for mig og for min tilværelse i Sønderjylland. Jeg lærte også, hvilket foreningsliv og hvilket fællesskab der var i en lille landsby, og hvor vigtigt det var, at man var en del af dette fællesskab. Jeg mødte også der det, jeg kendte hjemmefra, at selvom familien på nabogården tilhørte det tyske mindretal, så betød det ikke, at man ikke kunne have et fint samarbejde med dem.

Det var helt klart skelsættende for mig, da jeg blev elev på Rødding Højskole i vinteren 1966-67. Min far havde været elev på samme skole 30 år før og havde stadig kontakt med daværende forstander Hans Lund, der sørgede for, at jeg var i blandt de 181 elever, der startede der den 3. november. Undervisningen på højskolen og ikke mindst samværet med de andre elever fortalte mig, hvor vigtigt det var at være åben og lærevillig. Jeg lærte, at der findes mange sandheder her i livet, og de

nyeste ikke absolut behøver at være de bedste. Jeg fik øje for store sammenhænge, som jeg ikke anede eksisterede. Kort sagt fik jeg øjnene op for, at verden stod åben, og der var mange muligheder. Jeg kom også til at tænke på, om jeg egentlig var forpligtet over for min familie og for den parts skyld over for mindretallet, som i den grad havde dannet rammen om min hidtidige færden.

Måske lå det i tiden, men jeg vil bestemt hævde, at jeg på det tidspunkt ikke havde trang til at frigøre mig fra noget, og alligevel følte jeg efter højskoleopholdet, at jeg for det første lige som mine kammerater på højskolen skulle lære noget mere, og at det ikke skulle være i Sydslesvig. Desuden gik mine konkrete overvejelser i retning af at komme til at læse til agronom. Derfor søgte jeg om at komme på et forberedelseskursus til optagelsesprøven på Landbohøjskolen i København. Et sådant kursus fandt sted på Ladelund Landbrugsskole, hvor jeg blev elev i september 1967.

Optagelsesprøven til agronomstudiet omfattede eksamen i dansk og matematik samt engelsk og tysk, og kurset på Ladelund omfattede intensiv forberedelse til denne eksamen samtidigt med, at jeg fulgte det almindelige landbrugsskolekursus.

Selv om jeg havde fulgt undervisning i engelsk på såvel efterskolen som højskolen, så var mit kendskab til engelsk meget begrænset. Det var i det fag, mine problemer lå, hvorimod fagene dansk, tysk og matematik ikke voldte mig problemer. Så skolegangen i Agtrup var ikke begrænsende for mig i den forstand, men det, at vi ikke var blevet undervist i engelsk, var mit problem.

Ordnungswidrigkeit (regelmodstand)

Da jeg var hjemme på et kort ophold i foråret 1967, og var tilmeldt folkeregisteret i Agtrup kommune, blev jeg indkaldt til "Erfassung" – der er optagelse i lægsrullen. Det kom som et chok for mig, idet jeg ved ganske normalt at melde min tilstedeværelse i Sydslesvig igen til myndighederne nu konkret skulle stifte bekendtskab med én af de tyske love, nemlig loven om værnepligt.

Som nævnt var jeg opdraget til at være antimilitarist. Min far havde beskæftiget sig meget med, hvad der skulle ske, når jeg som den ældste dreng i familien blev omfattet af værnepligten. Han havde på mine vegne allerede i 1963 skrevet til det danske forsvarsministerium, om jeg ikke som dansk sydslesviger kunne få lov til i det mindste at aftjene min

værnepligt i Danmark, nu da Danmark og Tyskland begge var medlem af Nato. Det, at jeg skulle være soldat i tysk tjeneste, var det værste. Skulle det være, så helst i Danmark. Far fik afslag på denne henvendelse underskrevet af forsvarsminister Viktor Gram med begrundelsen om, at man ikke kunne have udlændinge i det danske forsvar.

Militærtjeneste i det hele taget, og så endda i Tyskland, passede slet ikke i mine planer i 1967, men jeg tog til Erfassung i Læk. Få uger derefter forlod jeg Sydslesvig for aldrig mere at tage bopæl der. Imidlertid kom der til mine forældres adresse en indkaldelse til session (Musterung). Min far returnerede brevet til Kreis Wehrersatzamt med en meddelelse om, at jeg havde forladt Tyskland og igen havde opholds- og arbejdstilladelse i Danmark. Herefter blev min far bedt om at kalde mig hjem, idet mit ophold i Danmark fra tysk side måtte anses som ulovligt. Jeg havde forladt "Geltungsbereich des deutschen Wehrgesetzes" – rækkevidden af den tyske forsvarslovgivning – uden at indhente tilladelse til det. Min far nægtede at udføre denne hjemkaldelse, og den tyske værnemyndighed havde ikke lovhjemmel til at henvende sig til mig uden for Tysklands grænser.

Næsten en snes medlemmer af familien Andresen og andet godtfolk forsamlet til årsmøde i Flensborg 1960.

I stedet blev jeg stævnet for retten for overtrædelse af værne-loven. Sagsindholdet var "Ordnungswidrigkeit". Jeg fik SSW's landssekretær Paul Hertrampf i Flensborg til at hjælpe mig med korrespondancen med myndighederne, og efter flere års skrivelser frem og tilbage fandt han frem til, at jeg kunne få min værnepligt stillet i bero, hvis jeg kunne dokumentere, at jeg havde et eksistensgrundlag i Danmark. Det sidste fik jeg gjort med selvangivelser og eksamensbeviser, og i 1971 fik jeg min tyske værnepligt stillet i bero. Jeg forpligtigede mig til at melde mig til de respektive myndigheder, når jeg tog ophold i Tyskland igen. Jeg havde en tilladelse til at tage til Tyskland på besøg, som fremgik af en anmærkning i mit pas. I de år skulle de tyske grænsebetjente slå op i den sorte bog (Fahndungsbuch) for at kontrollere, hvor vidtgående min ret til besøg var, hvilket gjorde det at passere grænsen lidt mere spændende, end det normalt er. I princippet havde jeg min tyske værnepligt stillet i bero indtil jeg i november 1995, hvor jeg som 48-årig fik dansk statsborgerskab.

Studieårene i København

Efter bestået optagelsesprøve i sommeren 1968 kunne jeg starte på Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole i København 1. september samme år. Jeg flyttede ind på Arveprins Knuds Kollegium på Frederiksberg, hvilket gjorde starten på min tilværelse i hovedstaden let. Omgivet af studerende fra Sydslesvig, der frekventerede alle mulige studier i København, var det en kæmpe oplevelse og også en udfordring at indgå i studenterlivet i byen på det tidspunkt.

På kollegiet hørte jeg om de andre kollegianeres oplevelser i forbindelse med deres studier, og samtidig var der forandringer på vej på det studium, som jeg var startet på. Studenteruroen gærede rundt omkring.

Kollegielivet var en god start og gjorde naturligvis, at jeg på ingen måde kom til at erfare, hvilke vanskeligheder på det sociale og dermed personlige plan det kunne have været at komme fra Sydslesvig til den danske hovedstad. På agronomstudiet var det en kæmpe fordel, at vi var 15 fra forberedelseskurset på Ladelund, der havde bestået optagelsesprøven sammen. Vi oplevede således også studiestarten sammen og kunne støtte hinanden. På ruskurset mødte jeg for øvrigt den senere mangeårige generalsekretær for det tyske mindretal, Peter Iver Johannsen, der optrådte som instruktør for os.

Ofte kan man som ny tilflytter til en egn eller en by blive lagt mærke til på grund af det sprog eller den dialekt, man taler. Den oplevelse har jeg aldrig haft, skønt sønderjysk var mit egentlige modersmål. Mine færdigheder med hensyn til det rigsdanske må have været nogenlunde, for jeg er aldrig på grund af min udtale af sproget blevet omtalt som sønderjyden eller for den sags skyld sydslesvigeren. En enkelt gang har jeg oplevet, at nogen mente, at jeg kom fra Færøerne. Denne sproglige "objektivitet" med hensyn til det danske sprog vil jeg mene, kan tillægges den grundige undervisning i faget dansk, som jeg har modtaget under min skolegang i Sydslesvig. Samme grundighed, men med hensyn til brugen af det sønderjyske sprog, blev vi for øvrigt instrueret i derhjemme.

Afstand til mindretallet

Om det var studenteroprøret i 1968 og årene derefter, eller om det havde baggrund i min opvækst i Sydslesvig, så blev det i løbet af studietiden mere og mere klart for mig, at jeg ikke skulle tilbage til Sydslesvig igen. Jeg syntes, at der var så mange interessante områder og muligheder indenfor det fagområde, jeg var ved at uddanne mig i, som jeg ville forfølge i Danmark, hvis jeg kunne få muligheden for det. Jeg havde fået en trang til bare at være en del af flertallet. Jeg var dansk – og ville bare være en helt almindelig dansker. Hverken mere eller mindre.

"Mindretals-fornemmelsen" var noget, jeg var træt af, og det var nok egentlig forårsaget af den rolle, som hele mindretallets ve og vel havde været den bagvedliggende overskrift igennem hele min opvækst og i samværet med min familie. Jeg var nået der til, at den overskrift ikke skulle præge min tilværelse på samme måde, som den havde gjort det for mine forældre og bedsteforældre.

Jeg havde på agronomstudiet valgt den økonomiske linje med henblik på at beskæftige mig med landbrugserhvervets økonomiske vilkår enten på organisatorisk niveau eller som rådgiver for den enkelte landmand. Færdiguddannet i 1973 som cand. agro. skulle der søges job. Danmark var lige blevet medlem af EU, og der var indenfor landbrugserhvervet en del nye jobs, der havde det mål at få det bedste ud af det for erhvervet i denne nye politiske og markedsøkonomiske situation.

Landbrugsrådet søgte folk, og jeg var blandt ansøgerne. Men omkring halvdelen af de ca. 100 nye kandidater søgte disse jobs, og jeg

fik ikke et af dem. Man havde dog bidt mærke i min ansøgning og havde anbefalet chefredaktøren for landboforeningernes medlemsblad, *Landsbladet*, at kontakte mig. Der ønskede man en ny medarbejder, der udover dansk også beherskede det tyske sprog. Her kom min sydslesvigske baggrund til at spille en rolle på grund af sprogkendskabet og min viden om landbrugsforhold i Tyskland. Så mit første job blev at være journalistisk medarbejder ved *Landsbladet*.

Jeg havde mødt Karen på Ladelund i 1968, og vi var blevet gift i sommeren 1972. Hun var i gang med en uddannelse til sygeplejerske på Frederiksberg Hospital. Den uddannelse afsluttede hun i foråret 1974, så et job i København passede mig godt i hvert fald i en periode. I øvrigt har jeg altid godt kunnet lide København og også at bo der. Dog på flere måder trak Jylland i os, så da Karen havde fået sin uddannelse, og vores søn Morten var født, søgte jeg job i Jylland. Jeg havde søgt flere stillinger og fik også tilbud om flere job. Ved en tilfældighed blev det sådan, at jeg endte med at tiltræde et job som økonomikonsulent for landmændene i Vestslesvig med kontor i Løgumkloster. Det havde nok lidt at gøre med, at jeg kendte en del mennesker på Tønderegnet, men at det var Sønderjylland og grænseegnen, spillede ingen rolle.

Med hensyn til nærheden til Sydslesvig, så var det slet ikke i mine tanker, udover at jeg hver morgen, siden jeg flyttede sammen med Karen i en lejlighed i København, havde læst *Flensborg Avis*. Det hang sammen med, at jeg hver søndag aften, i de seks år vi boede i København, skrev brev til mine forældre, og på samme tidspunkt skrev min far et brev til mig om, hvad hele familien havde oplevet, hvilket ofte hang sammen med det, som *Flensborg Avis* berettede om. Så jeg fulgte med i, hvad der optog familien og sydslesvigerne generelt.

Bosat i Løgumkloster

1. juni 1974 flyttede vi ind i et splinternyt hus i Løgumkloster beliggende på den bare mark i byens sydlige udkant. Tæt på min arbejdsplads, og hvorfra Karen senere fik jobs på et psykiatrisk plejehjem og derefter operationsgang og skadestue på Tønder Sygehus. Vi fik hurtigt god kontakt til byens borgere og vore naboer.

Ved et af de første besøg hos vore nærmeste naboer konstaterer vi, at jeg og naboens kone er næsten jævnaldrende, og at vi har mere til fælles, idet vi begge var opvokset i hjem, der var præget af tilhørsforhold til et nationalt mindretal. Da vi begge var født i efteråret 1947, havde vi også

det til fælles, at vores fødsel først kunne finde sted, efter at vore fædre var vendt hjem efter verdenskrigens afslutning. Forskellen var imidlertid, at min var som nævnt var vendt hjem i august 1946 efter fransk fangenskab. Hendes far var vendt hjem på samme tidspunkt, men efter ophold i Fårhuslejren, idet hendes forældre ligesom hun selv var stærkt engageret i det tyske mindretal. Det talte vi om den aften, og det at vi på den måde havde forskellig baggrund, har aldrig generet det forhold, vi nu igennem næsten 50 år har haft til hinanden som naboer og venner.

Jeg kunne godt lide mit arbejde som økonomikonsulent for landmændene, men jeg gravede mig ned i folks problemer, så de år som konsulent i landboforeningen var ikke de bedste for mig, for jeg måtte arbejde hele tiden. Jeg engagerede mig også i organisatorisk arbejde, og det endte med at blive for meget. Desuden kom dansk landbrug i krise i slutningen af 70'erne på grund af det høje renteniveau og erhvervets store gældssætning. Mange landbrug var overbelånt, og mit arbejde blev mere og mere at forhandle gældssaneringer og akkorder på plads for at undgå tvangsauktion. Der skulle ske en forandring for mig, og jeg besluttede, da der var mange gode landbrug til salg, at nu ville jeg være selvstændig landmand. Vi erhvervede derfor en gård i Branderup, 12 km øst for Løgumkloster og startede med 46 ha og 75 malkekøer 1. februar 1981.

Jeg ville arbejde for mig selv og udvikle det landbrug, så det blev et godt hjem og et eksistensgrundlag for min lille familie, som udover min kone Karen omfattede to børn, Morten og Vibeke, på henholdsvis 6 og 4 år.

Engagement i lokalsamfundet

Gode folk i Løgumkloster havde opfordret mig til at blive medlem af partiet Venstre, men ellers deltog vi ikke i nogen form for foreningsliv i Løgumkloster. Men nu var vi flyttet til Branderup. En rigtig landsby med skole, kirke, forsamlingshus, købmand, mejeri og smed m.m. Karen kom i menighedsrådet og skolebestyrelsen. Jeg kom i vandværkets bestyrelse, spillede dilletant og var i den lokale Venstre-vælgerforenings bestyrelse. Desuden blev jeg på samme måde, som jeg var vant til det hjemmefra, hvor min far og bedstefar havde siddet i det lokale mejeri's bestyrelse, valgt til repræsentantskabet for mejeri og slagteri. Og så drev vi landbrug midt i landsbyen Branderup.

En af gårdene i landsbyen var ejet af en hjemmetysk familie. Da de skulle afvikle deres landbrug for at gå på pension, ville jeg gerne købe

noget af hans jord. Det kunne jeg ikke, sagde denne landmand til mig, "for min jord skal blive på vores side." Vi blev ikke uvenner, men jeg fik svar på min forespørgsel, og sådan var det.

I 1989 var der kommunalvalg, og man opfordrede mig til at stille op som kandidat. Vi var en lille vælgerforening i Branderup, men halvdelen af sognets indbyggere plejede at stemme på Venstre, så der skulle være gode chancer for, at sognet fik en repræsentant i kommunalbestyrelsen. Dog var vi tre kandidater fra Branderup på Venstres liste, som sognets borgere lige gerne så valgt til kommunalbestyrelsen i Nr. Rangstrup Kommune. Da venstrestemmerne i Branderup blev delt ligeligt på os tre kandidater, blev resultatet, at ingen af os blev valgt.

Min politiske interesse var koncentreret om det lokale. Det landspolitiske havde kun perifert min interesse, og den lokale folketingsmand valgt af Venstre, Peder Sønderby, havde jeg det lidt svært med. Han var partiets forsvarspolitiske ordfører på Christiansborg, og partiets holdning på forsvarsområdet og mine holdninger som en følge af min opvækst i Andresen-familien harmonerede ikke for godt sammen.

Resultatet af kommunalvalget i 1989 for mig kom til at betyde, at jeg blev medlem af skatteankenævnet i Nr. Rangstrup Kommune. Medlemskabet af skatteankenævnet havde jeg fra 1989 til 2005.

Jeg havde i mange år kendt gdr. Hans Schmidt, Sandet. Han kendte min familie, og jeg havde fulgt hans tilværelse som landmand og som amtsrådsmedlem med stor interesse. Derfor, da Venstre i Nr. Rangstrup Kommune spurgte mig i 1993, om jeg kunne tænke mig at stille op til amtsrådet, sagde jeg ja. Mange stillede spørgsmålet, om jeg i det hele taget kunne være kandidat, når jeg ikke var dansk statsborger. Det kunne jeg imidlertid godt i henhold til lovgivningen, men ville man i det hele taget stemme på mig som tysk statsborger. Derfor spekulerede jeg på, om der stadig for mig var fornuft i at være tysk statsborger? Min kone var dansk. Til vore børn havde vi valgt det danske statsborgerskab. Jeg var 45 år og havde selvstændig virksomhed. Jeg ville næppe nogen sinde flytte til Sydslesvig igen, så hvorfor ikke bare blive en ganske normal dansker – som jeg, når sandheden skal frem, også altid har følt mig, uanset hvilket statsborgerskab jeg har haft. Jeg ansøgte om dansk statsborgerskab i 1993 og fik det ved lov nr. 900 af 15. november 1995 sammen med omkring 900 andre, hvoraf de fleste havde en asiatisk eller arabisk baggrund.

Jeg blev valgt til amtsrådet i Sønderjylland i 1993 og medlem af Venstres amtsrådsgruppe. Jeg blev medlem af udvalget for teknik og miljø.

Grænseoverskridende samarbejde

Det var via arbejdet med trafik og miljø, at jeg først stiftede bekendtskab med et grænseoverskridende samarbejde, idet jeg som politiker kom til at deltage i det trilaterale Vadehavssamarbejde. Der var megen politisk uro og opmærksomhed omkring miljøforholdene i Vadehavet, og sammen med Ribe Amt opdagede vi i Sønderjyllands Amt, at hvis vi kunne nå til enighed på lokalt plan med lokalpolitikere i Slesvig-Holsten, Niedersachsen og Holland om, hvordan en beskyttelse af miljøforholdene kunne organiseres og administreres, så ville vi stå stærkt i forhold til de forskellige nationale regeringer. I de danske Vadehavsamter fik vi stor opbakning til disse bestræbelser fra miljøminister Svend Auken. Kredsene i Niedersachsen var fodslæbende med at indgå i et sådant trilateralt samarbejde, men det lykkedes til sidst.

Alle kunne indse, at miljøet ikke respekterer landegrænser og slet ikke vandmiljøet.

Forarbejdet for Nationalpark Vadehavet og udnævnelsen til naturområde under Unesco's Verdensarv blev de store overskrifter i det samarbejde.

Personligt gav Vadehavssamarbejdet mig den oplevelse, at jeg som næstformand i det internationale Vadehavsforum under formandens pludselige fravær i en stor konference på rådhuset i Dokkum i Holland måtte påtage mig mødeledelsen. Konferencsproget var engelsk, der som nævnt aldrig er blevet min spidskompetence. Jeg vil derfor påstå, at det engelsk, jeg kan, er blevet godt brugt, men indimellem havde jeg sved på panden.

Dannelsen af euroregionen Sønderjylland-Slesvig havde naturligvis også min interesse, selv om vi fra dansk side var mere tilhængere af et pragmatisk end et formalistisk samarbejde. Muligheden for at få del i EU's Interreg-midler gjorde, at vi fra dansk side gik med til at danne euroregionen. Betæneligheden fra dansk side var, at vi ikke rigtig troede på ligeværdigheden, som et sådant samarbejde forudsatte. Den skepsis viste sig hurtigt at være totalt malplaceret i denne forbindelse. Den væsentligste forudsætning for, at et grænseoverskridende samarbejde kan lykkes, er, at parterne, der skal samarbejde, får tillid til hinanden. Det betyder, at man skal mødes og ganske enkelt lære hinanden at kende.

I det grænseoverskridende samarbejde vises der respekt for hinandens forskelligheder og mindretals eventuelle særlige behov, så i de 12 år, jeg var med i regionssamarbejdet, lærte jeg meget. Jeg må nok her

Det sidste amtsråd i Sønderjyllands Amt, 2002-2006. Jeg sidder ved siden af amtsborgmester Carl Holst som nummer fire fra venstre.

tilføje, at jeg oplevede forholdet mellem dansk og tysk på en måde, som min bedstefar, der var aktiv imellem de to landes administrationer og politiske ledelser i perioden fra 1930 til 1965, ikke har drømt om.

Jeg blev valgt til bestyrelsen for Sønderjylland-Slesvig og blev den danske del af formandskabet fra 2002 til 2009. Som dansk formand for regionsrådet sad man i to år, hvorefter den tyske kollega overtog. Amtsborgmester Carl Holst var dansk formand, men han havde lidt svært ved at kommunikere med de tyske kredspræsidenter, så han mente, at det var bedst, at jeg overtog. Måske var det også bare et faktum, at der var andet, Carl Holst prioriterede højere, og det at være på god talefod, som Kresten Phillipsen ved regionens start var en mester i, var og er en forudsætning for regionsarbejdets succes på det politiske plan.

Det grænseoverskridende samarbejde kom til at omfatte aktiviteter omkring arbejdsmarkedet, sundhedsvæsenet, miljø- og trafikforhold og samarbejde omkring forsknings- og uddannelsesprojekter. Samarbejde omkring kulturelle aktiviteter bliver også forsøgt, men det er vanskeligt, idet det meste udbytte af kulturelle foranstaltninger forudsætter et stort sprogkendskab, når man ser bort fra billedkunst og musik.

Jeg blev efter kommunalreformen 2007 medlem af regionsrådet i Region Syddanmark og ligeledes medlem af kommunalbestyrelsen i den nydannede Tønder Kommune. Jeg sluttede mit arbejde som lokalpolitiker med udgangen af 2009.

Grænseforeningen

Via mine opgaver som amtsrådsmedlem og værende aktiv i arbejdet omkring Region Sønderjylland-Slesvig mødte jeg en del sydslesvigere, som jeg havde kendt fra min barndom og opvækst. Kresten Phillipsen, Hardy Knudsen og formanden for Tønder Amts Grænseforening, Svend Kristiansen, opfordrede mig til at lade mig vælge til Grænseforeningens Hovedstyrelse. Jeg havde været medlem af foreningen siden en gang i firserne.

Jeg har altid været taknemmelig over for, hvad medlemskabet af det danske mindretal har betydet for mig og min familie, så hvis jeg kan, vil jeg meget gerne bidrage til, at dansk kultur og danske tilbud i det hele taget findes i Sydslesvig for kommende generationer. Ved at kende til

hverdagen i såvel Sydslesvig som Danmark er det meget klart for mig, hvilken betydning kontakten til Danmark og den direkte kontakt til danskerne har for det danske mindretal i Sydslesvig.

Jeg har hørt enkelte sydslesvigere sige, at det danske mindretal godt kan klare sig uden Grænseforeningen, men det omvendte er naturligvis ikke tilfældet. Betragter man tilbageskuende mindretallets udvikling siden 1920, er det sikkert, at Grænseforeningens virke har en betydelig andel i denne udvikling, og meget tyder på, at det samme kan være tilfældet i fremtiden. Jeg håber, at de intentioner, Grænseforeningen har, kan bevirke, at det danske mindretal i mange år kan tilbyde den mulighed for et dansk liv i Sydslesvig, som jeg har nydt gavn og glæde af.

Jeg blev medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse omkring 2003 og medlem af Grænseforeningens formandskab i 2005, da Finn Slumstrup blev valgt til formand. Opgaven har i denne forenings ledelse været at tilpasse aktiviteterne til udviklingen i det danske samfund i øvrigt. Ligesom det danske samfund løbende forandrer sig, så sker der ændringer i det danske mindretal i Sydslesvig, for hvem foreningen er støtteorganisation.

Mindretallets medlemmer har for længst ændret holdninger i forhold til deres tyske naboer, lige som vi i Danmark må erkende, at fremmede kulturer spiller en rolle for opfattelsen af, hvordan en dansk tilværelse er i dag.

I 2014 satte Mette Bock sig i Grænseforeningens formandsstol. Hun var folketingsmedlem, og da det parti, hun repræsenterede i Folketinget, blev opfordret til at gå med i regeringen, blev Mette minister i 2016. Jeg var 1. næstformand og overtog formandsposten efter Mette Bock indtil oktober 2020, hvor jeg blev efterfulgt af biskop Peder Skov-Jakobsen.

Fra mindretals- til flertalsborger

Overordnet må jeg konkludere, at min opvækst i det danske mindretal ikke for mig på nogen måde har været til besvær. Jeg har haft de muligheder, som enhver anden dansker har haft i det danske samfund. Jeg har haft en fordel af såvel uddannelsesmæssigt såvel som en smule jobmæssigt, men helt klart i mit politiske arbejde, at jeg havde et omfattende kendskab til det tyske samfund og beherskede det tyske sprog.

Familiemæssigt er det heldigvis sådan, at der betyder sprog og kultur naturligvis noget, men der er det overordnet den gode vilje og ønsket om

*Portrætfoto af mig.
Niels Åge Skovbo
/ Grænseforeningen.*

at ville hinanden, der betyder noget. Det har ligget os på sinde i familien altid, da min farmors familie som nævnt var og er tysk, og for den parts skyld er mine to brødres koner også tyske. Flere af vore nevøer og niecer er gift med tysksindede, men det betyder ikke, at vi ikke har et ganske normalt familieliv. Omgangssproget, når familien mødes, er fortrinsvis sønderjysk med nødvendige oversættelser til følge, som det altid har været. I ethvert familieliv er det vigtigste, at ingen føler sig holdt udenfor, og det gælder uanset om man taler det samme eller flere sprog.

Livet i Agtrup har forandret sig på samme måde, som landsbyerne i Danmark har gennemgået en udvikling. Den danske skole i Agtrup er reduceret til nu kun at fungere som dansk forsamlingshus. Medlemskaren i de danske organisationer i Agtrup har den samme tilslutning, som den havde i min barndom. Skolegangen for de danske børn foregår nu i Læk. Mindretallet har forandret sig og skal forandre sig, hvis det fortsat skal leve.

I grænselandet spiller mindretallene en stor rolle, og deres tilstedeværelse betyder en rigdom for hele området. Det er ikke en forudsætning for at få øje på denne rigdom, at man er vokset op i et af mindretallene, men det er klart med til at øge forståelsen for det. Den gensidige respekt og viljen til at ville hinanden samtidigt med, at vi er bevidste om egne værdier, er nok det, Grænselandet kan i dag.

NOTER

- 1 Maren Sørensen var dansk sygeplejerske og valgmenighedspræst, der blandt andet fik opført et forsamlingshus med kirkesal i Valsbøl i Sydslesvig.
- 2 Både Kjems og Lindstrøm kom til Sydslesvig kort efter Genforeningen, hvor de arbejdede som vandrelærere, men samtidig meget aktivt involveret i dansksindede aktiviteter, især i landsognene uden for Flensborg.

Zusammenfassung

In diesem autobiographischen Beitrag erzählt Jens Andesen seine Geschichte als Bewohner des deutsch-dänischen Grenzlandes. Als Teil der dänischen Minderheit in Südschleswig geboren, verbrachte er dort auch seine Kindheit; seine Ausbildung erhielt er in Dänemark und war seit den frühen 1970er Jahren bei Lögumkloster wohnhaft. Jens Andesen war viele Jahre lang gewähltes Mitglied des Amtrates in Nordschleswig und später auch des Regionsrates. Fast 20 Jahre lang war er im Vorstand von Grænseforeningen tätig, von 2016-2020 als Vorstandsvorsitzender.

In diesem Beitrag reflektiert er über sein Leben und den Wechsel davon, erst Teil einer Minderheit und danach Teil der Mehrheit zu sein, und über die deutsch-dänische Zusammenarbeit über die Grenze hinweg.

Anmeldelser

Becker-Christensen, Henrik: Diplomater i grænselandet – Erindringer og baggrund 1998-2017.

Historisk Samfund for Sønderjylland, Sønderjyske Levnedsløb Nr. 38, 2020, 416 sider.

Det må siges at være et lykketræf, at forfatteren til bogen „Diplomater i grænselandet“, som i en lang årrække har været dansk generalkonsul i Flensborg, også er uddannet historiker. Han har været ansat som medarbejder og senere leder af Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa og har på den måde bragt både evnerne og det historiske kendskab til grænseområdet og dets minoriteter med sig ind i jobbet som generalkonsul i Flensborg. Samtidig har det også givet ham de nødvendige redskaber og interessen til at skrive den foreliggende bog.

Det har aldrig været Henrik Becker-Christensens hensigt at skrive en bog om sin karriere og sin egen familiebaggrund. I stedet sætter han fokus på årene som konsul mellem 1998 og 2017 og de forskellige politiske begivenheder, der fandt sted i den tid. På den måde tager forfatteren fat i mange forskellige aspekter af grænselandets nyeste historie. Han kaster dog også et blik længere tilbage i områdets omtumlede historie, og det giver en større forståelse af regionen og hans egne handlinger som generalkonsul. Det er den personligt prægede tilgang, der gør bogen værd at læse og formår at give et ganske særligt indblik i forholdene i regionen med de to mindretal på hver sin side af grænsen. Fordi området er lykkedes med at løse mindretalsproblematikken på fredelig og enestående vis, er det blevet en slags modelregion for Europa.

De læsere, der ikke kender grænseområdets særlige historie, får fortalt den historiske ramme og får noget at vide om grænseregionens særlige betydning for de dansk-tyske forhold, og for forbindelsen mellem Danmark og Slesvig-Holsten. Forfatteren guider fagkyndigt og velfunderet læseren igennem de 16 kapitler og 416 sider, bruger sine egne erindringer til at føre os igennem grænseregionens centrale politiske spørgsmål, dens historie, dens mindretal og mange forskellige og aktuelle aspekter, der belyser hans politiske virke. Henrik Becker-Christensen giver sine læsere indblik i det diplomatiske arbejde, som det udfolder sig i grænseregionen, og taler rammende om ”klassisk

diplomati i miniformat" (s. 9). Han kommer også ind på den særlige udenrigspolitiske betydning, generalkonsulatet i Flensborg har.

Efter en introduktion giver forfatteren en betragtning af tiden før sin stilling som generalkonsul i Flensborg. Betegnende nok hedder dette kapitel "sønderjyske læreår", og fremfor alt skildrer han, hvilken vigtig basisviden han medbragte fra sine 22 år ved Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa. Han bruger lidt sømandsjargon: "(...) den ballast, jeg tog med mig, da jeg i 1998 lettede anker i Aabenraa og kom til Flensborg" (s. 22), noget som er et gennemgående træk, når han kommer omkring historisk og politisk baggrundsinformation. Generalkonsulatets opståen og udvikling bliver udførligt beskrevet. Læseren lærer hele rækken af forrige generalkonsuler at kende, og han beskriver konsulatets særlige opgave med at holde kontakten til Sydslesvigs danske mindretal.

Henrik Becker-Christensen fremstiller konsulatets vigtige funktion med at pleje de gode og tætte kontakter mellem Danmark og det danske mindretal. Denne opgave medfører kontakt med fremtrædende politikere, institutioner og organisationer i Slesvig-Holsten, og desuden også samarbejde med forbundsstatens regering i Kiel, når det drejer sig om mindretalspolitiske emner. Han beskriver det som en „brobygningsfunktion mellem dansk og tysk i grænselandet“ (s. 42). I realiteten bliver dette en opgave ved siden af generalkonsulatets egentlige, klassiske afrapportering til den danske regering omkring udviklingen i det danske mindretal, i grænselandet og Slesvig-Holsten.

Forfatteren bruger et helt kapitel i bogen på udførligt at berette om det danske mindretal og dets historie igennem tiden, hvilket er meget relevant, når man tænker på generalkonsulatets centrale opgave. Han beskriver det velorganiserede danske mindretal i Sydslesvig meget rammende: „De talrige foreninger og institutioner dækker i dag om end ikke alle, så mange af de behov man kan have for at leve en dansk hverdag i et tysk samfund – fra vugge til grav“ (s. 43). Dette kapitel er især berigende for læsere udenfor grænseregionen, og det samme gælder for de to følgende kapitler, der informerer spændende og oplysende om det frisiske og det tyske mindretals forhold.

I de følgende kapitler lykkes det også for Henrik Becker Christensen at komme omkring emner som politiske forhold, centrale personer og institutioners roller og handlinger, krydret med sine personlige synspunkter og små anekdoter, som gør det fortalte mere tilgængeligt og viser den menneskelige side af alle disse begivenheder. Man lærer

grænseregionens forskellige institutioner og deres aktiviteter og årlige begivenheder at kende gennem generalkonsulens briller, og forstår hvordan alt dette gør mindretallets liv så særligt. Forfatteren bruger flere gange den bagudliggende historie for at forklare politiske begivenheder, beslutninger og hændelser der foregik i grænselandet og i det dansk-tyske forhold i hans embedsperiode på en sådan måde, at det er nemmere for læseren at forstå baggrunden for disse.

Bogen er desuden beriget med mange fotos, der viser særlige, men også dagligdags hændelser, desuden generalkonsulens møder og forskellige besøg, og de supplerer fint Henrik Becker-Christensens beskrivelser. Læseren får på den måde mulighed for billedligt at dykke ned i forfatterens arbejde som generalkonsul og i grænseregionens udvikling.

Bogens kapitelinddeling er struktureret og klar, der findes et udførligt navnerregister. Man kunne have ønsket sig et register over de mange forkortelser, der bruges, måske en tidstavle over de mest vigtige begivenheder i hans tid som generalkonsul, som han omtaler i sin bog.

Monografien „Diplomat i grænselandet – Erindringer og baggrund 1998-2017“ er en interessant bog, ikke kun for dem, der bor i grænseregionen, men også for læsere, der interesserer sig for mindretalsproblematik og som generelt er politisk og historisk interesserede. Bogen er en særlig og unik kilde til begivenheder i grænselandet, fordi den fortælles ud fra en centralt placeret persons synspunkt. På den måde formår bogen at skabe indblik i hændelser, som hverken rapporter, referater eller sagsmapper kan rekonstruere og gengive. Derfor ville det være ønskværdigt, at bogen blev oversat til tysk, så den kunne nå ud til en større kreds af læsere i flertalsbefolkningen syd for grænsen.

Nils Abraham

Hansen, Hans Schultz; Vestergaard, Elisabeth; Vestergaard, Torben A. (red.): Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000. Fødevarerhvervene. Syddansk Universitetsforlag, 2019, 151 sider.

Inden for de seneste årtier er erhvervshistorie blevet et stort forskningsområde, både i Danmark og i udlandet. Denne antologi yder et vigtigt, regionalt bidrag inden for dette felt, og artiklerne i bogen er skrevet på baggrund af forfatternes oplæg på en konference i september 2015 på det daværende Institut for Grænseregionsforskning.

Bogens omdrejningspunkt er fødevarerhvervenes udvikling fra 1800-2000. Det er især fødevarerindustrien, som er i fokus, idet tre af

fem artikler behandler henholdsvis bryggerierne, mejerierne og svineslagterierne i Sønderjylland i perioden. Som anført af udgiverne kan artiklerne i bogen læses som fem enkeltstående nedslag. Artiklerne fortæller alle interessante historier, og der er tale om oversigtsartikler, der på forholdsvis få sider giver et glimrende indblik i de respektive branchers udvikling i Sønderjylland. Men intentionen med bogen har ikke været at foretage en samlet analyse af erhvervsudviklingen inden for fødevarerbranchen, og derfor har bogen karakter af at være en artikelsamling.

Thomas Clausens artikel "Pengereformen i 1854 i Sønderjylland" falder noget uden for bogens fællestema, men det ændrer ikke ved, at den er velskrevet og interessant. Pengereformen var den danske kongemagts forsøg på at indføre en fælles hovedvaluta for hele helstaten, og i artiklen defineres Sønderjylland som det gamle hertugdømme, der omfattede området mellem Ejderen og Kongeåen. Blandt de øvrige artikler omfatter "Sønderjylland" også dele af det nuværende Sydslesvig i Torben A. Vestergaards artikel "Det sønderjyske fiskeri og 1920-grænsen" og i Leif Hansen Niensens "Sønderjyske bryggerier fra 1850'erne og frem". De to sidste artikler – "Fra Pøl til Broderup. En rejse gennem 150 års sønderjysk mejerihistorie" og "Slagterierne i Sønderjylland: Fra etableringen efter 1920 til Slagteriregion SYD's indfusionering i Danish Crown i 1994" – af henholdsvis Hans Schultz Hansen og Jesper Strandkov – fokuserer alene på det nuværende Sønderjylland nord for 1920-grænsen.

Clausens artikel har desuden det ældste tidsmæssige fokus i bogen, idet han beskæftiger sig med perioden omkring pengereformen i 1854, mens de fire øvrige artikler alle dækker et langt kronologisk forløb. I disse artikler vurderes betydningen af grænseændringen i 1920 for de respektive brancher, mens det af naturlige grunde ikke er tilfældet med Clausens artikel. Det nationalpolitiske spørgsmål fylder ikke ret meget i artiklerne – mest i Clausens og Vestergaards artikler – men ligger dog som en bagvedliggende forståelsesramme gennem hele bogen.

Det er kendetegnende, at de fire artikler om fiskeriet, bryggerierne, mejerierne og svineslagterierne sætter den sønderjyske udvikling ind i en national og international sammenhæng. Vestergaard beskriver, hvordan grænseændringen i 1920 udfordrede og var med til at ændre fiskeriet langs Sønderjyllands østkyst, blandt andet fordi det var nødvendigt med samarbejde og forståelse hen over den nye grænse. Samtidig illustreres det i artiklen, at dette fiskeri økonomisk og beskæftig-

sesmæssigt havde stor betydning i perioden omkring Genforeningen, men at det i løbet af det 20. århundrede har ændret sig, så der stort set ikke er erhvervsfiskere tilbage. Bryggerierne i Sønderjylland gik fra at være håndværksbaserede i midten af det 19. århundrede til, at der blev etableret større, industrielle bryggerier i de fleste større sønderjyske byer i årtierne op til århundredeskiftet. Op gennem det 20. århundrede har der været en kraftig udvikling, så der i 2019, da artiklen udkom, kun var to bryggerier tilbage – nemlig Flensburger Brauerei og Fuglsang i Haderslev – hvoraf sidstnævnte i 2021 blev en del af Royal UNIBREW.

Mejerierne og svineslagterierne har haft en udvikling i det 20. århundrede, der minder noget om bryggeriernes. I begyndelsen af århundredet var der mejerier i de fleste sogne i landsdelen, og andelsmejerierne fik inden 1920, som i Danmark, en meget stor udbredelse. I efterkrigstiden – og især fra begyndelsen af 1960'erne – har der været en meget kraftig proces i retning af færre, men større mejerier, således at der i dag kun er meget få tilbage. Efter Genforeningen måtte det sønderjyske landbrug omlægges efter dansk mønster, og det fik især betydning for svineproduktionen, der som i resten af Danmark blev rettet mod baconeksporten til Storbritannien. Inden for få år i 1920'erne blev der etableret adskillige svineslagterier, både som andels- og som private slagterier, der efter krigen gennemlevede en udvikling, som minder om den mejerierne var igennem. For begge disse brancher gælder det også, at de i dag er blevet en del af de store danske mejeri- og slagterikoncerner Arla og Danish Crown, og at flere sønderjyske landmænd har været ledende inden for denne fusionsproces.

Der er som nævnt tale om en antologi med fem interessante oversigtsartikler, der giver et godt indblik i de respektive brancher. Bogen kan måske give afsæt til, at der skrives mere sønderjysk erhvervshistorie fremover. Man kunne for eksempel forestille sig en antologi, der omhandler den tidlige industri som for eksempel teglværksindustrien, Kobbermøllen ved Flensborg, jernstøberier og -værker etc. Man kunne også forestille sig en antologi, der omhandler landsdelens nyere virksomheder, for eksempel Danfoss, Brødrene Gram, Ecco, Linak, Sydbank, Kohberg eller andre kendte virksomheder. Det kunne også være en mulighed at skrive en slags kollektiv biografi om sønderjyske erhvervsledere. Men det er strøtanker, der både kræver tid og penge at gennemføre.

Mogens Rostgaard Nissen

Horstbøll, Henrik; Langen, Ulrik; Stjernfelt, Frederik:
Grov Konfækt – Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73, I-II.
Gyldendal, 2020, 1080 sider.

Den 4. september 1770 satte Christian VII sit navn under en skelsættende kabinetsordre. Som det første land i verden fik hele det danske monarki inklusiv hertugdømmerne ubegrænset presse- og trykkefrihed. Al forhåndscensur blev afskaffet, alle tekster kunne trykkes frit med eller uden forfatterangivelse. Ophavsmand var Johann Friedrich Struensee. Som læge i Altona havde han i årene forud i tidsskrifter og tryksager skrevet om folkesundhed og sædelig liberalisering og fremført kritik af kirke og enevælde. Det havde givet ham og hans venner problemer med censuren. Hans ven Georg Schade fra Aabenraa blev dømt for blasfemi og forvist til Christiansø. Det var medvirkende til, at fuld trykkefrihed stod allerførst blandt Struensees reformer, da han kom til magten i eftersommeren 1770.

Friheden fremkaldte en strøm af pamfletter, tidsskrifter, viser og kobberstik frem til årsskiftet 1772/73. I Danske Kancelli fulgte den første-deputerede Bolle Villum Luxdorph udgivelserne. Han indkøbte, hvad der kom til salg i København og lod det hele indbinde i 47 store bind, 20 bind for tiden frem til Struensees fald den 17. januar 1772 og 27 bind for 1772-73. Alle de i alt 914 tryk på mere end 30.000 sider er bevaret på Det kongelige Bibliotek.

Grov Konfækt er en beskrivelse og analyse af dette enestående materiale. Bogværket vejer 4½ kg i fornemt bogtryk med sjældent flotte og oplysende illustrationer. De tre forfattere er professorer ved henholdsvis Lunds, Københavns og Aalborg Universitet København. De 914 tryk er samtidig digitaliseret og er tilgængelige på det Kongelige Biblioteks hjemmeside. Det kostbare projekt blev muligt takket være bevillinger fra Carlsbergfondet.

Trykkefriheden gjaldt i helstaten i dens fulde udstrækning, også hertugdømmerne Slesvig og Holsten, men Luxdorphs samling dokumenterer, at de nye muligheder især blev udnyttet i København, og udgivelsen samler opmærksomheden om denne scene. Byens 15 bogtrykkere fik travlt, og boghandlere og gadesælgere bragte tryksagerne ud til et læselystent publikum. Pludselig opstod en ny offentlighed og debat om stort og småt, lige fra præstelønninger og religionens rolle til økonomisk politik og statsgælden. Der var satirisk kritik af rangsyge, klientvæsen, nepotisme og usaglige forfremmelser af lakajer hos høje

herskaber. Tallotteriet, som var startet af den tidligere bogholder Koes fra Ekernførde, blev angrebet.

I begyndelsen mødte Struensees oplysningsprogram tilslutning i tryksagerne. Fra sommeren 1771 skiftede stemningen. Struensee blev angrebet som tysker og for sin liberale sædelighedslovgivning. Hans forhold til dronning Caroline Mathilde blev udstillet. Hen mod slutningen af den frie Struensee-epoke blev der tænkt højst interessante tanker, som dog ikke alle kom på tryk. Utrykt forblev historikeren P.F. Suhms plan i januar 1772 for en mulig fremtidig regeringsform for hele monarkiet inklusiv hertugdømmerne. Den skitserede et konstitutionelt monarki med konge og statsråd som udøvende organer og et valgt parlament som lovgivende og dømmende myndighed. Monarkiet skulle opdeles i 16 valgkredse, 6 i Danmark, 6 i Norge, 3 i hertugdømmerne og 1 på Island. De i alt 48 parlamentarikere skulle tage beslutninger om skatteudskrivning, økonomiske og styremæssige forhold og afskedigelser af embedsmænd. Det var et forbløffende forslag, længe før de amerikanske og franske revolutioner.

Skriftstrømmen kulminerede umiddelbart efter kuppet mod Struensee den 17. januar 1772, nu med mange tryksager, viser og kobberstik, som angreb Struensee og Brandt og fortalte om deres skæbne i fængslet og deres sørgelige endeligt.

Grundlaget for bogværkets fremstilling er de tryk, Luxdorph fik fat på i København. Fra hertugdømmerne nåede kun prominente tryk frem til Luxdorph (f.eks. de religionskritiske publikationer af den pensionerede general von Schmettow i Pløn og Haderslev-ridefogeden Johann Friedrich Camerers store bog om Struensee og Brandt fra 1772). Tryk fra helstaten uden for hovedstaden, som også havde trykkefrihed, er derfor mindre fuldstændigt repræsenteret. Forfatterne medgiver, at der endnu savnes tilstrækkelig forskning om både hertugdømmerne og Norge.

F.eks. fik Luxdorph kun undtagelsesvis fat på tryk fra Hinrich Luckander i Haderslev. Denne kendte bogtrykker så mulighederne ligesom kollegerne i København. Straks efter kuppet den 17. januar 1772 eftertrykte han mindst 10 Københavner-tryk om kuppet, dronning Caroline Mathildes afrejse og Struensee og Brandt i fængslet. Hans tryk blev læst i Jylland. Publicerede slesvigske bondedagbøger viser, at landbefolkningen fulgte med, og at kuppet i 1772 gjorde indtryk. F.eks. kan vi se, at bønderne i Elstrup og Elsmark på Als i 1770-71 snakkede om Struensees afskaffelse af helligdage. I Ørsted ved Haderslev noterede Anders Sandemand i sin dagbog om Struensees og Brandts fald på en

måde som antyder, at han kan have læst bogtrykker Luckanders tryk. I Elstrup var bonden meget optaget af takkegudstjenesten den 2. februar 1772 efter kuppet mod Struensee. I Flensborg fandt bogtrykkeren det interessant at optrykke det allermest solgte af alle skrifterne, P.F. Suhms pamflet *Til Kongen* med irettesættelser af monarken og præcisering af kongens forpligtelser. Også i Slesvig var der således på et lavere niveau en slags "offentlighed" i slægt med den i København. Måske var dele af provinsens bondeland mere integreret i "publikum" end *Grov Konfækt* antager (jf s. 420).

Efter Struensees fald lod det nye styre afholde takkegudstjenester, og flere prædikener blev publiceret. Struensees skæbne blev tolket som Guds straf over den sataniske fritænker. Det omtales som en velplanlagt mediestrategi, "Danmarks første politiske spin-kampagne". Det er dog et spørgsmål, om kampagnen var så original. Måske minder kampagnen om de tredages statsfester, som enevælden gennemførte i 1748 og 1760, særlig energisk i hertugdømmerne, hvor præster på befaling hyldede kongen og enevælden, og hvor der bagefter blev trykt prædikener, som understøttede regimets selvforståelse. Var "spinkampagnen" i 1772 måske snarere gammel medicin i en ny aftapning?

Til sidst i Luxdorps samling indgår en samling takkeprædikener holdt i København den 1. december 1773 i anledning af mageskiftet, kongens overtagelse af den tidligere gottorpske del af Holsten. *Grov Konfækt* antager, at Luxdorph medtog de nævnte takkeprædikener for mageskiftet, fordi teksterne var endnu et udtryk for en nyskabt politisk idé om mediekampaner. Men var forbøn og tak i kirkerne for begivenheder i politikken og kongehuset ikke snarere en velprøvet tradition? Det omtales knap, at noget lignende foregik i Slesvig. I Elsmark f.eks. omtaler bondedagbogen, at dagen blev formet som en bede- og taksigelsesdag, hvor Gud blev takket for at have afvendt kvægsygen, givet ny frugtbarhed og have sikret fred og ro efter det forræderiske angreb på kong Christian. En sådan version var til at forstå for bønderne og var ikke usædvanlig for dem. Scenen i København havde en pendant i provinsen.

Struensees trykkefrihed var enestående i samtiden, og den fik langvarig betydning, også i hertugdømmerne. Ganske vist blev den ubegrænsede frihed senere begrænset, men forhåndscensur var som hovedregel bortfaldet. Det forklarer, at Flensborg-digteren Henrich Harries i 1790'erne kunne prise kongen, som den, der sikrede undersåtterne tanke-, tale- og trykkefrihed. *Grov Konfækt* viser, hvordan friheden lagde grunden til en ny offentlighed og kaster et nyt og overraskende lys over datidens

socialt liv på den københavnske scene. Den samtidige digitalisering af Luxdorps samling åbner for nye studier. Måske kan det også en dag blive afdækket, i hvilket omfang friheden også i provinsen gav anledning til en trykkefrihedsoffentlighed, som fortjener nærmere omtale.

Lars N. Henningsen

Jakubowski-Tiessen, Manfred: Religiöse Weltsichten. Frömmigkeit, Kirchenkritik und Religionspolitik in den Herzogtümern Schleswig und Holstein.

Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte Band 63, Matthiesen Verlag, 2020, 286 sider.

Forfatteren er et kendt navn inden for Slesvig-Holstens kirkehistorie. Hans disputats fra 1983, *Der frühe Pietismus in Schleswig-Holstein*, er et standardværk om pietismens første tid i Sønderjylland (se Sønderjyske Årbøger 1984, s. 224f). Siden er det blevet til et stort forfatterskab. Bogen her genudgiver 14 afhandlinger, som er udkommet i forskellige sammenhænge. De trækker linjer gennem Slesvig og Holstens kirke- og fromhedshistorie siden reformationen og er relevante også set fra Sønderjylland – for kirken her var jo frem til 1920 knyttet sydpå mere end den var en del af kongerigetets kirke.

Hovedtema er skiftende tiders reformteologer, spiritualister og vakte lægfolk, som enkeltvis eller sammen følte anledning til at være utilfredse med den etablerede kirke. Præsteskabet blev efter reformationen en nærmest selvrekutterende stand, hvor der på vejen til embede forekom pres fra landsherren, bestiktelser, nepotisme eller krav om at ægte forgængerens enke eller datter. I 1710 havde f.eks. 43 % af præsterne i gottorpske provstier måttet gifte sig med en forgængerens enke eller datter for at få embede. Præsters levevis og ortodoksiens prædikener blev kritiseret. Stallerenken Anna Ovena Hoyers fra Ejdersted og teologen Frederik Brekling fra Hanved var nogle af dem, som ytrede kritik, og både kirkeledere og pietistiske præster søgte at skabe fornyelse af fromhedslivet. Den kompromisløse og stridbare præst Otto Strandinger fik afsked fra embeder på først Nordstand og derefter i Flensborg og blev til sidst udvist af den danske konges lande. Herrnhuterne måtte som separatistisk bevægelse gå en problemfyldt vej, indtil oplysningstidens tolerance gav dem plads i Christiansfeld. De var i slægtskab med folketene i Deutsche Christentumsgesellschaft, som siden 1786 havde tilhængere i Flensborg, Sydslesvig og Ditmarsken. Også i dette selskabs

små vakte kredse samledes man i stille protest mod den rådende rationalisme i statskirken. Modsætningen mellem vakte lægfolk og etableret kirke var ligeledes udgangspunkt, da vækkelsesprædikanten Peter Larsen-Skræppenborg fra 1830'erne overførte de gudelige forsamlinger fra Fyn til Nordslesvig og her kom i konkurrence med betydelig aktivitet fra Brødremenigheden. Dens Bibelforening og Missionsforening dannede i disse år nye kredse og fordelte bibler, Nye Testamenter, traktater, opbyggelsesskrifter og missionsblade og samlede tilhængere i hundredvis til årlige missionsfester i Christiansfeld.

Lidt uden for dette hovedtema indeholder bogen afhandlinger om de tidlige jødiske menigheder, og om, hvordan kirkefolk fortolkede periodens stormfloder og hungerkatastrofer som Guds straf. Interessant er et indblik i kirkens kamp for at fastholde søndagen som kirkelig hviledag under den nye tids jernbane- og industrikulturs betingelser.

Bogens niveau er videnskabeligt, hvor alt er bygget solidt på ældre og nyere dansk og tysk forskning og utrykte kilder i tyske og danske arkiver. Alt er formuleret i et klart og lettilgængeligt tysk, og der er både sted- og personregister. Enkelte gentagelser har været uundgåelige, da artiklerne er sammenbragte børn. I fremstillingen af pietisternes og de stille, vakte kredses opposition mod den rådende kirke kunne man have ønsket lidt bredere præsentation af det, de var oppe imod, således rationalismen sidst i 1700-årene. Men generelt kan disse velformulerede og velunderbyggede nedslag i en lang kirkehistorie anbefales varmt til alle særligt interesserede.

Lars N. Henningsen

Kraack, Detlev; Schröter, Martin J. (red.): Wendezeiten 1500-1600.

Glauben und Leben zwischen Norm und Abweichung.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 128, Matthiesen Verlag, 2020, 302 sider.

Slesvig-Holsten har en væsentlig og meget spændende historie angående Reformationstiden fra omkring år 1500. Da Martin Luther slog sine teser op i Wittenberg i 1517 fik det også historiske konsekvenser for hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Snart kom de religiøse transformationer også hertil, hvilket som bekendt udløste Reformationen, hvor den evangelisk lutherske landskirke blev den dominerende institution. Den historiske proces i denne transformation er imidlertid kompliceret, og mange aspekter og vinkler kan og skal diskuteres. Med dette for

øje blev der i jubilæumsåret 2017 afholdt et dagsseminar i Riddersalen på Plön Slot. Arrangørerne var selskaberne Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Arbeitskreis für Wirtschafts- und Socialgeschichte Sleswig-Holsteins, Arbeitsgemeinschaft für Heimatkunde im Kreis Plön e.V. og Verein für katholische Kirchengeschichte in Hamburg und Sleswig-Holstein e.V.

Dagen blev afholdt under titlen *Wendezeiten 1500-1600. Glauben und Leben zwischen Norm und Abweichung*, og temaet var således 1500-1600-tallets omvæltning i troen og livet med fokus på Slesvig-Holsten. Der blev holdt syv foredrag, som nu danner grundlaget for denne bog. Detlev Kraack og Martin J. Schröter har stået for at redigere oplægsholdernes foredrag til artikler, og så er der blevet suppleret op med yderligere bidrag inden for emnerne. Bogen er nemlig opdelt i tre hovedemner:

Rammesætning for Reformationen i Slesvig-Holsten og for Martin Luther.

Et blik på regionen Slesvig-Holsten, hvor Ditmarsken og Flensborg fremhæves som særlige eksempler på reformationsprocesser.

Udholdenhedskraften omkring det katolske livsbillede i Hamborg og Slesvig-Holsten i den tidlig moderne tid.

Hertil er der et stort og fint kapitel med kilde- og litteraturoversigt. Det giver et rigtig godt overblik over de udgivne værker inden for disse emner.

Der er alt i alt tale om en samling af artikler omkring Reformationen i Slesvig-Holsten af høj kvalitet. Inden for det første emne skriver Oliver Auge om de grundlæggende forudsætninger for den rolige Reformation i hertugdømmerne. Johannes Schilling skriver om Martin Luther og det samme gør Reimer Hansen med et andet blik. Andreas Müller skriver bredt om Reformationen i Slesvig-Holsten, mens Inge Mager skriver om to abbedisser, der disputerede henholdsvis før og efter Reformationen.

Inden for det andet emne tager Enno Bünz fat på spørgsmålet om, hvad ditmarskerne troede på inden Reformationen, mens Brinja Bauer dykker ned i den evangeliske martyr Heinrich von Zütphen. I den anden del af dette kapitel skriver Detlev Kraack om omvejene til en ny tro i Flensborgs reformationshistorie.

Inden for det tredje emne tager Martin J. Schröter fat på spørgsmålet om den katolske livsverden i tiden efter Reformationen.

Alle artikler kunne omtales mere udførligt, men særligt vil jeg gerne omtale Martin Luther-eksperten og professor i teologi, Johannes Schillings bidrag. På blot ni sider formår han kort og præcist at åbne op for

Martin Luther i rammesætningen og stille spørgsmålet: "Was macht Luther denn so bedeutend?". Det er jo et godt og relevant spørgsmål, som er så åbenlyst, at vi ofte glemmer at stille det i vores egen sammenhæng. Det er dog også et spørgsmål, som der givetvis vil komme mange forskellige svar på afhængigt af, hvem der svarer. Når man læser disse artikler skal man nemlig også huske, at de er skrevet af personer ud fra deres egen kontekst, og Johannes Schilling beskriver det ud fra sit eget teologiske ståsted og besvarer selv sit eget spørgsmål med ordene: "Denn er ist ein Lehrer zu einem lebenswerten Leben, das sich aus der Wahrnehmung der Wahrheit des Evangeliums erschließt". Andre reformationsforskere kunne nok komme med andre svar på, hvorfor Martin Luther stadig er interessant og relevant at beskæftige sig med, men det viser jo netop behovet for at tale om, diskutere og beskæftige sig med reformationstiden såvel i Slesvig-Holsten som andre steder. Jeg blev klogere af at læse denne bog, og jeg brugte meget tid på at reflektere over artiklernes indhold.

Karsten Merrald Sørensen

Mikkelsen, Lis: Helene Hansen – Et liv i strid og kærlighed.
Sprogforeningen, 2021, 260 sider.

Det er ikke mange kvinder, der bliver nævnt i forbindelse med tiden under tysk styre og Genforeningen i 1920. En undtagelse er dog H.P. Hanssens hustru Helene. Hun var gennem alle årene hans politiske sparringspartner og støtte og derfor en væsentlig del af fortællingen om hvordan målet om en genforening med Danmark i 1920 blev opnået. Nu har Lis Mikkelsen skrevet Helenes biografi, der fortæller historien set fra hendes synsvinkel. Helene Hanssen var født og opvokset i Ullerup og mødte som 19-årig den to år yngre H.P. Hanssen, der allerede på dette tidspunkt var engageret i den danske sag.

Selvom hun af natur helst foretrak at holde sig i baggrunden, bidrog hun til det politiske arbejde, der for dem begge var et livskald. Hun delte hans idealer og havde som ham flere ophold på Askov Højskole for at kvalificere sig til det nationale arbejde.

Parret blev hurtigt enige om at dedikere sig til de danske sønderjydere sag. Som led i arbejdet herfor, dygtiggjorde Helene sig inden for avisbranchen, da hun kom i lære på Fyns Tidende. Hun kunne på denne måde bidrage til H.P. Hanssens virke som redaktør og siden ejer af Aabenraaavisen Hejmdal. I takt med at H.P. Hanssens politiske virke

blev mere omfattende fik Helene ansvaret for både hjemmet, Hejmdal og børnene, som de gennem årene fik 10 af, herunder en dreng, der døde som lille.

Biografien er baseret på Helenes breve og datteren Ingeborg Refslund Thomsens biografi om moderen *Et dansk kvindesind*, der udkom i 1941. Mest interessant er det, at bogen fremlægger det spændende indhold fra de mange breve Helene skrev i årene 1882-1924. De giver en anden indsigt i tidens kendte personligheder og ægteparret Hanssens relation. Det er interessant at læse, at Helene i perioder også satte sin mand stolen for døren, selvom hun jo aldrig helt førte sine trusler ud i livet. Jeg har i hvert fald lyst til at se nærmere på de mange breve, der er bevaret fra hendes hånd. Som Lis Mikkelsen anfører er deres karakter meget privat, og man får virkelig en fornemmelse af, hvad der foregik bag facaden.

Lis Mikkelsen giver med sin biografi et meget interessant indblik i en på en gang almindelig, men også højst usædvanlig kvinde. Bogens opbygning kan diskuteres og det ville klæde biografien at ridse nogle temaer op, da den sidste halvdel har tendens til at blive opremsende, men man fornemmer, at Lis Mikkelsen har forstået Helenes personlighed til fulde. Alt i alt udfylder bogen et hul i fortællingen om den danske bevægelse og dens førstemand H.P. Hanssen. For, som det ofte er blevet anført, kunne hans projekt ikke være gennemført uden Helene. Og med denne bog får vi Helenes fortælling.

Mariann Kristensen

Nielsen, Sune Wadskjær: Rædselstiden.
Napoleons modstandere angriber Danmark i december 1813.
Forlaget Ritmester, 2020, 618 sider.

Den 1. december 1813 overskred russiske, svenske, tyske og britiske styrker, anført af den svenske kronprins Karl Johan, grænsen til Holsten og indledte et felttog op gennem hertugdømmerne. Det endte med freden i Kiel den 14. januar 1814, hvor Frederik VI måtte afstå Norge til den svenske konge. Forinden var danske styrker blevet indesluttet i fæstningen Rendsborg, og kosakker var nået helt til Ribe og Kolding. Den pågældende vinter blev derfor husket som "rædselstiden" eller "kosakvinteren".

Krigen var en udløber af Napoleonskrigene, hvor Danmark var på fransk side. Sverige havde i 1809 måttet afstå Finland til Rusland, og efterfølgende havde svenskerne valgt en af Napoleons marskaller, Jean-Baptiste Bernadotte, til kronprins under navnet Karl Johan. Hensigten

havde været at opnå fransk støtte til at generobre Finland, men Karl Johan valgte i stedet at tilslutte sig Frankrigs fjender mod til gengæld at få disses tilsagn om, at han kunne få Norge som erstatning for Finland. Det var dette løfte, som invasionen af hertugdømmerne skulle effektuere.

Bogen handler om den halvanden måned lange krig i hertugdømmerne. Men det er ikke traditionel militærhistorie eller udenrigspolitisk historie set fra generalernes og diplomaternes synsvinkel. Begivenhedsforløbet bliver derimod fortalt på grundlag af beretninger fra i alt 20 øjenvidner, der i brev-, dagbogs-, erindrings-, rapport- eller anden form har nedfældet deres oplevelser og indtryk. 15 danske, tre svenske, en brite og en mecklenburger. De 17 er militærpersoner, og så er der tre danske civile. Et russisk øjenvidne er der derimod ikke.

Krigen i hertugdømmerne bliver skildret dag for dag. Ikke alle 20 personer bidrager lige meget endsige optræder hver dag. Synsvinklen er de forskellige enkeltpersoners egne oplevelser. Der er mange officerer iblandt dem, men de er på mellem- og ikke på generalstabsniveau. Og vist er der en svensk general iblandt, men han befandt sig netop i felten og ikke i Karl Johans hovedkvarter. Af de 20 personer er der én kvinde, nemlig Elisabeth Hansen, der var så glødende begejstret for Frederik VI, at hun gerne satte liv og velfærd på spil for at bringe ham efterretningsrapporter om forholdene i hertugdømmerne.

Begivenhedsforløbet skildres altså først og fremmest af militærpersoner. Både slaget ved Bornhoved 7. december 1813 og bombardementet af fæstningen Glückstadt får omtale, det samme gør en række mindre træfninger, men bogen omhandler også emner som kommunikations-, transport-, forsynings-, sygdoms-, indkvarterings- og forplejnings- samt finansielle og materielle resurseproblemer foruden civilbefolkningens forhold og det barske vintervejr, alt sammen set i de 20 øjenvidners perspektiv.

For ikke at gøre fremstillingen for tung og citatspækket, har forfatteren valgt at genfortælle øjenvidnernes oplevelser i historisk nutidsform og undertiden som dialog mellem forskellige personer. Det medfører imidlertid, at det ikke altid står klart, hvor vidt et udsagn er fra kilden selv eller om det er forfatterens fortolkning. Når Hamborg således på side 366 bliver karakteriseret som "Tysklands mest grådige og dekadente by", er det så sekondløjtnant Hans Jørgen Blom, der selv skriver således, eller er det forfatterens egen tolkning af Bloms tanker?

Til sidst i bogen bliver de 20 personers senere skæbne fortalt, ligesom der her bliver gjort rede for kildekritiske problemer. Undervejs i be-

givenhedsfremstillingen bliver kildekritiske problemer og eventuelle uoverensstemmelser mellem forskellige beretninger derimod ikke taget op. Det kan der nok også være god mening med, da afsnittene ellers kunne være blevet overlæssede, men alligevel bevirker det forhold, at de kildekritiske bemærkninger altså nærmest er i et appendiks, at de ikke bliver udfoldet så frugtbart som de kunne være blevet.

Der er foretaget et grundigt og fortjenstfuldt arbejde med at opspore de 20 personers beretninger, hvoraf flere aldrig har været trykt. Forfatteren foregiver ikke, at disse 20 øjenvidneberetninger tilsammen giver et fuldkomment eller dækkende billede af krigsbegivenhederne. Der er derimod tale om 20 forskellige subjektive beretninger fra krigsforløbet, men det er heller ikke så lidt. Udvalget er dog ikke helt tilfældigt, for beretningerne er blevet sammenstykket, således at der har kunnet laves en sammenhængende skildring af begivenhederne frem til midten af januar 1814 set i et nedefra-perspektiv. Således er sekondløjtnant Clausen kun taget med, "fordi han tog aktiv del i udfaldet fra Glückstadt 22. december" (side 489).

Alt i alt er der tale om en anderledes, men vellykket måde at skrive krigshistorie på, nemlig nedefra, hvor fokus ikke er på fyrsternes, statsmændenes og generalernes beslutninger og disses betydning for krigen, men derimod på nogle udvalgte militære og enkelte civile øjenvidner, og hvordan de hver især oplevede konsekvenserne af de trufne beslutninger.

Michael Bregnsbo

**Remontius, Peter: Hertugbyen Augustenborg
– en historisk beretning om mennesker, livet og huse.**

*Forlaget Peter Remontius og "Hertugbyens udviklingsforum", 2020,
309 sider.*

Sønderjylland er velsignet med en rigdom af både faghistoriske og amatørhistoriske udgivelser, som resten af landet kun kan misunde. *Hertugbyen Augustenborg* er et skud på den lokalhistoriske stamme, båret af entusiasme, fortælleglæde og en stedets veneration. Bogen er udkommet på eget forlag i samarbejde med turist- og handelsorganisationen "Hertugbyens udviklingsforum".

Bogen åbner med seks korte, indledende kapitler på siderne 1-21, der skal give baggrund både historisk om Augustenborg som en hertugelig hovedby, om hertugslægten, diverse begreber og om bogens materiale,

omtale af enkelte tidligere udgivelser om augustenburgske emner mv. Herefter begynder den egentlige fremstilling, inddelt i 64 ligeledes ofte ret korte kapitler. Dertil kommer tolv korte kapitler om andre emner, f.eks. lov og straf, præsterne eller den markante hertuginde Louisa Augusta, i alt 309 sider inklusive apparat, herunder et helt nødvendigt personregister. På den ene side gør de mange kapitler bogen lettilgængelig. På den anden side giver det et let usammenhængende præg. De sidstnævnte tolv kapitler kunne nok med fordel have været placeret sammen med de første seks.

Men til sagen: "Dette er et forsøg på at vise 'Augustenburg – som det var engang'", hedder det side 22 med et citat af den mangeårige lokalarkivarmand i Augustenburg Hans Linds ord. Og det er, hvad det er: en tur i de af Augustenburgs gader, der kan henføres til den slotsby, som hertugerne byggede op omkring slottet. Med udgangspunkt i et ofte benyttet opmålingskort fra 1796 går det slag i slag med et kapitel per bygning, der er fotograferet, og teksten er understøttet af andre illustrationer. Der fortælles både om huset, om dets funktioner og løst og fast om dets beboere med blik på "som det var engang"; begrebet er absolut passende, for der er stor variation i den kronologiske ramme. Hvert kapitel veksler også i antal sider, tekst, fokus og illustrationsmateriale, så det er vitterligt nærmest som en levende fortalt byvandring på tryk. Kortet fra 1796 kan for øvrigt ses i Museet på Sønderborg Slot.

Til tider bliver denne fremstillingsform for snakkesalig for min smag, og har forfatteren ikke en vel stor interesse i emner som eventuelle hertugelige elskerinder, elskere og mulige følger af sådanne forbindelser? De dukker i hvert tilfælde op gang på gang, og det er måske ikke det væsentligste i en beretning om slotsbyens huse, der med vilje udelader netop slotsbygningerne, altså hvor de hertugelige familiemedlemmer selv boede. Men det til side, så får man undervejs stor viden om det enkelte hus og anlæg – og også om et par af dem, der ikke eksisterer mere. Ja, faktisk viger forfatteren ikke tilbage for at blive decideret pikeret på Augustenburgs vegne, som når han f.eks. side 24 foreslår kommunen bysanering i form af en hvid mur, der kan skærme en parkeringsplads, som i dag dominerer den gamle bymidte, og som er resultatet af en ufølsom tidligere nedrivning. Det forekommer nu alligevel uden for emnet, men man må bære over med entusiasmen på den fine, men medgivet gennem tiderne ikke altid særlig pænt behandlede, slotsbys vegne.

I et af de indledende kapitler søger forfatteren kort at klarlægge det augustenburgske arvekrav på Slesvig og Holsten samt grundene til

Første Slesvigske Krig og den hertugelige position deri. Det er og bliver vanskeligt stof med mange faldgruber, særligt når man skal gøre det kort. Det lykkes pænt, men det er dog slående, at der nærmest er en på hertugernes vegne krænket opfattelse, når der grundigt gøres opmærksom på, at den kommende danske konge Christian IXs brødre stod på oprørets side. Det skrives med kursiv og udråbstegn, som var det noget helt nyt, men er jo gammel, kendt viden. Forfatteren plæderer ellers for en balanceret opfattelse, men hvorfor så den slags udråb?

Bogens styrke er og bliver rundgangen i slotsbyen – og ganske særligt det store illustrationsmateriale. Man fornemmer tydeligt de mange, glade timer, der er gået med at finde det, og den lokalhistoriske viden, der skal til, for at placere det. Man skal dog holde tungen lige i munden, idet forfatteren ikke viger tilbage for at anvende fotomanipulation, f.eks. side 29, for at vise, hvorledes et nu ombygget hus oprindeligt kunne have set ud. Det angives i billedteksten, så man ved det, bevares, men jeg synes personligt ikke, det bør gøres. Et *still*-billede fra DRs serie om grænselandet 2020, der viser slottet med den slesvig-holstenske trikolorvøjende over hovedfløjen, skal illustrere udbruddet af Første Slesvigske Krig, men virker malplaceret, idet det er en såkaldt fakta-fiktion fra TV, skabt til en bestemt sammenhængende fortælling i netop dét medie.

Tilbage står dog, at det egentlige illustrationsmateriale med tilhørende forklaringer er en gave til fremtidige arbejder med Augustenburg som emne ved siden af, at det gør bogen til en udgivelse, man gerne bladrer og læser i. Det trækker også op, at illustrationsmaterialet, forstås man, nu er let tilgængeligt gennem forfatterens tilknytning til det lokalhistoriske arkiv. Finder en ny borger i byen ikke derhen lige med det samme, så kan vedkommende jo begynde med *Hertugbyen Augustenburg* og gennem den få en lettilgængelig indføring til det sted, hvor man nu er landet. Andre nysgerrige kan gerne gøre det samme.

Mikkel Venborg Pedersen

Stilling, Niels Peter: Danmarks Herregårde – Slesvig og Holsten. Gyldendal, 2021, 430 sider.

Den flittige og kyndige formidler af de danske herregårde, fhv. museumsinspektør Niels Peter Stilling, udgav i årene 2014-18 fire bind om *Danmarks Herregårde*. Efter nærmere omtanke syntes han, at landet syd for Kongeåen manglede, og det gør det jo tit i danske værker. Derfor har Stilling nu udgivet endnu et bind om en række udvalgte herregårde i

Slesvig (både det nuværende Sønderjylland og Sydslesvig) og Holsten. At kalde værket for et bind af "Danmarks Herregårde" er på den måde en tilsnigelse (man tænke sig reaktionerne, hvis en tysker udgav et værk om "gamle tyske byer" med Tønder, Aabenraa og Haderslev indbefattet ...). Men på den anden side er det sidste del af et samlet værk, som især er rettet mod et almindeligt dansk publikum. Og rigtigt er det, at hvor man i Slesvig-Holsten har haft en lang række udgivelser om "Schlösser und Herrenhäuser" (Peter Hirschfeld, Henning v. Rumohr mfl. 1960-89), har vi på dansk side kun haft de slesvig-holstenske herregårde med i populært-topografiske bøger samt i den landbrugshistoriske forskning.

Men hvorfor ikke bare det nuværende Sønderjylland? Her er Stilling i forordet inde på en vigtig pointe: Ikke mindst de østholstenske godser og deres slægter har spillet en væsentlig rolle både i den danske adel og i enevældens politiske historie. Her ligger de landsbyer, som har givet navn til en række kendte danske adelsslægter: Ahlefeldt, Sehestedt, Rantzau og Schinkel. Og en rejse til godserne mellem Kiel og Lübeck er som en rejse til 1700-tallets Frederiksstaden i København med navne som Reventlow, Schimmelmänn, Bernstorff, Brockdorff, Scheel-Plessen, Stolberg og Dehn. Og selv om både landboreformer og 2. verdenskrig har "toldet" mere af de tyske end de danske herregårde, sidder en del af slægterne stadig på deres godser. Samtidig kan man af slægtshistorierne se, at ikke få slægter bevarede deres ben i begge lande til op i vor egen tid: Holstein-Holsteinborg-slægten besad længe også Waterneverstorf og Bernstorff-Gyldensteenerne også Wotersen. 2. verdenskrig betød her flere brud: Schimmelmänn-familien på Lindenberg bevarede deres tyske loyalitet og bødede for den efter krigen – og Jenisch-familien fik deres godser Fussingø og Kalø beslaglagt af den danske stat, selv om de havde været aktive antinazister.

Værket indledes med en god og kyndig indledning om hertugdømmernes historie, og teksterne er velskrevne. Ikke mindst fornøjes man ved de mange fornemme fotografier, taget af forfatteren gennem flere år, som bidrager til at gøre værket smukt og indbydende. Men samtidig er det en meget traditionel herregårdsgennemgang i stil med de tidligere danske og tyske værker om slotte og herregårde. Hovedvægten ligger på historien og ejerslægterne samt hovedbygningerne, og haver og driftsbygninger er også med. Men de tilhørende godssamfund er kun undtagelsesvis nævnt (f.eks. hospitalet ved Damp), og det omgivende landskab er helt udeladt trods dets væld af alléer, monumenter, godshuse, driftsgårde osv. Ligeledes undlader Stilling helt at komme ind på de historiske godsstrukturer i Hertugdømmerne; det overlades til Car-

sten Porskrog Rasmussens lærde værker. Stilling understreger da også, at han i udvælgelsen af herregårde (33 i det gamle Slesvig, 40 i Holsten) har skelet til de enkelte steders arkitekturhistorie og de enkelte personligheder, knyttet til stedet. Så selv om forfatteren har medtaget mange for de fleste ukendte mindre herregårde, er der stadig en underskov af mindre godser i Holsten, som ingen har beskrevet.

Arkitekturhistorisk er Stilling rimeligt hjemme i 16-1700-tallets renæssance, barok og klassicisme. Her møder vi både navne, som er velkendte i den danske kunsthistorie som Rosenberg, Jardin og C. F. Hansen, og rent slesvig-holstenske arkitekter som Greggenhoffer, Dallin, C. G. Horn og den københavnsk uddannede Axel Bundsen. Stilling har dog ikke her fanget den nyeste forsknings påpejning af kontrasten mellem den regionale tradition og *Der Kopenhagener Schule*, når han f.eks. kalder Bundsens Knoop for snart "italiensk", snart "fynsk". Men når vi når op i 1800-tallet, afslører forfatteren desværre både en mangel på forståelse for historicismen og en næsten total mangel på kendskab til tysk arkitekturhistorie. Om de nygotiske byggerier på de holstenske godser (Saxtorf, Farve og Breitenburg) bruges ord som "misfoster" og "chateaulstil", som jeg troede var forsvundet med 1950'ernes modernistiske arkitektfordomme. Og burde Stilling ikke have skænket det en tanke, om gotiseringerne måske var et politisk signal vendt mod både Danmark og Preussen?

Om Prins Heinrichs Hemmelmark ved Slien (1901) skriver Stilling, at "stilsikkert er det på ingen måde", et udtryk for "charmerende stilforvirring". Men det er tværtimod yderst stilsikkert og et af de mest markante monumenter for det sværmeri for engelsk stil, som omkring år 1900 gik over Tyskland, inklusiv både kejserfamilien og progressive kredse. Og så forbigår Stilling helt, at arkitekten, Ernst Eberhard Ihne var den officielle hofarkitekt for både Friedrich III og Wilhelm II og et af tidens store navne. Ved det nærliggende Altenhof (ombygget 1904-10 af familien Reventlow) nævner forfatteren kun, at arkitekten Paul Schultze-Naumburg byggede Cecilienhof i Potsdam og senere blev nazist, tilsyneladende uvidende om, at han var grundlæggeren af den tyske *Heimatschutz*-bevægelse og som arkitekturskribent påvirkede store dele af Europa. Dermed har Stilling heller ikke haft blik for *Heimatschutz*-arkitekturen på herregårdene, f.eks. Ernst Prinz' fornemme portbygning til Pronstorf 1914 eller "Ole Liese" på Panker.

Alligevel håber jeg på en god udbredelse af værket nord og øst for Kongeåen: Læs om herregården og især om slægterne: De er en del af Danmarks centrale historie. Og tag så arkitekturhistorien med et gran salt.

Peter Dragsbo

Sørensen, Frode: Det røde hjørne. I.P. Nielsen 1873-1952. Sprogforeningen og ArbejderArkivet, 2020, 303 sider.

Efter Genforeningen 1920 sendte det danske Socialdemokrati den sjællandske parti- og fagforeningsfunktionær I.P. Nielsen til Sønderborg Amt som kandidat til Folketinget. Han slog sig ned i sommerhuset "Hytten" ved Dynt Strand og sikrede valgkredsen for sit parti frem til 1943. Selvom forfatteren Frode Sørensen er medlem af I.P. Nielsen-fonden, lader han ikke det foreliggende værks formelle hovedperson løbe med hele rampelyset. Bogen er langt fra en biografi i traditionel forstand. I.P. Nielsens liv er snarere den kronologiske ramme for en større fortælling om Sønderborgs lokalhistorie og regionens historie set i et socialdemokratisk perspektiv. Værket er struktureret som 62 overskuelige essays. Enkelte handler om I.P. Nielsens liv, mens langt de fleste behandler forskellige aspekter af arbejderbevægelsen i Sønderborg og Sønderjylland, fra etableringen af Danmarks Socialdemokratiske Ungdom over de tyske arbejderforeninger til politiske flygtninge fra Hitler-Tyskland, endnu andre er helliget enkelte begivenheder som eksempel Folketingsvalget 1929 eller de lokale følger af Augustoprøret 29. August 1943. Mens I.P. Nielsen i lange stræk spiller en birolle og ofte blot nævnes i forbifarten, så præsenteres et bredt galleri af andre personligheder, som læsere med forkundskab til Sønderborgs lokalpolitik og faglige organisering i perioden, vil kunne nikke genkendende til, lige fra den mangeårige S-borgmester Johan Jacobsen, der spiller en vigtig rolle i flere kapitler, til den tysksindede fagforeningsmand Oscar Preuss. Bogen giver også plads til en lang række nationale og internationale honoratiores, der har besøgt landsdelen fra Tysklands tidligere Rigsministerpræsident Philipp Scheidemann, over K. K. Steinke, Laust Rasmussen til kronprinsparret Frederik og Ingrid. For at holde styr på det store antal hoved- og biroller er bogen udstyret med et 12-siders personregister. Til gengæld må læsere, der interesserer sig for kilder og baggrundslitteratur tage til takke med en enkelt side bagerst i bogen.

For Sørensen, der selv er tidligere socialdemokratisk MF'er og endda kortvarigt minister, er vandringerne i I.P. Nielsens fodspor en tur til den socialdemokratiske guldalder, hvor arbejderklassen voksede, Socialdemokratiet var det dominerende arbejderparti, og Thorvald Stauning støvsugede nationen for stemmer. Og forfatteren er ikke sen til at fastslå, "at Stauning havde set helt rigtigt, da han fik I.P. – som hurtigt blev hans kaldenavn – til Sønderjylland" (s. 27). Det er givetvis rigtigt, og

både den lokale forankring I.P. Nielsen ad åre opbyggede og hans genvalg kunne tale herfor. Da Socialdemokratiet gik frem ved næsten hvert eneste valg i hele mellemkrigstiden, havde det vel også krævet et vist talent at forkludre genvalgene. Uden at våge sig ud på det kontrafaktiske overdrev, kunne det have været spændende, hvis Sørensen havde gjort det helt klart, hvad i I.P. Nielsens individuelle indsats det var, der gjorde udpegelsen af netop ham og ikke en af partiets andre koryfæer til Socialdemokratiets udsending til Sønderborg til det helt rigtige valg.

Selvom Sørensen ikke eksplicit italesætter det sådan, så er en af bogens røde tråde, den integrative rolle, som Socialdemokratiet kom til at spille i Sønderborg. Den nationale splittelse mellem dansksindede og tysksindede var på mange måder definerende for både regionens identitet og historie. I den sammenhæng var den socialdemokratiske arbejderbevægelses daværende internationalistiske tilgang og ikke mindst de gode kontakter til det tyske søsterparti en god platform, hvor forskellige interesser blandt arbejderne kunne forenes. Her kunne danske socialdemokrater, tidligere medlemmer af den Sønderjyske Arbejderforening og tidligere tyske arbejderledere finde et fælles hjem, hvor de nationale skillelinjer ikke spillede samme rolle som for eksempel i de danske borgerlige partier. Sørensen viser, hvordan Socialdemokratiet fandt støtte hos tysksindede for at sikre sig flertal lokalt, hvordan de danske og tyske socialdemokratier med Stauning-Wels-overenskomsten i 1923 søgte at få ro om 1920-grænsen, og hvordan Herning-aftalen kombinerede samarbejde med Slesvigsk Parti med socialdemokratisk støtte til de tysksindedes kulturelle arbejde i Sønderjylland. Nødvendigheden af forsoning, samliv og samarbejde mellem arbejderne i stedet for nationale konfrontationer, gav I.P. Nielsen en stemme ved byrådsvalget i 1929: "Sønderborg er en by med en national blanding, der risikerer at leve dør om dør, som hund og kat" (s. 83).

Både til højre og til venstre for Sønderborgs socialdemokrater var der naturligvis udfordringer og splittelse i arbejderbevægelsens rækker. Ikke desto mindre tegner Sørensen et klart billede af partiet, som den dominerende politiske strømning i tiden. Skæbneslaget skulle blive mod nazisterne både nord og syd for grænsen. En indirekte følge heraf var, at socialdemokraterne mistede deres adkomst til borgmesterposten i Sønderborg, da de tysksindede repræsentanter drev mod højre og derfor ikke længere kunne støtte en socialdemokrat, om end kandidaten, fagforeningsfunktionæren Preuss var tysk. Bogens rammeperson I.P. Nielsens afstand til tidens totalitære ismer belægges med klare citater.

Et lille Leitmotiv i bogen er I.P. Niensens filantropiske arbejde. Fra starten af det politiske arbejde til hans livs efterår engagerede han sig frivilligt til fordel for svage, ikke mindst for de børn, der kom i klemme i verdenspolitikken. Sørensen citerer ham for en særlig stærk udtalelse i 1917: "Man kan diskutere, hvem der er skyld i krige, men én ting er sikkert, det er i hvert fald ikke børnenes skyld" (s. 213). Til trods for at han blev politisk skoset for at hjælpe blandt andet tyske børn efter 1920, holdt han fast i sit engagement. I 1927 var I.P. Nielsen medinitiativtager til Sønderjysk Hjælpefond, et arbejde der blandt andet bragte socialdemokraten tæt på den kongelige protektor kronprinsesse Ingrid.

Bogen bærer præg af et behjertet arbejde, hvor Frode Sørensen med stor flid har støvet samtidens aviser igennem; desuden har han inddraget arkivmateriale fra Rigsarkivet i Åbenrå og fra Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek i København. Sørensen har naturligvis også trukket på samlingen i Lokalhistorisk Arkiv for Arbejderbevægelsen i Sønderborg Kommune, hvis bestyrelse han sidder i spidsen for. Sørensen er også – i øvrigt ligesom I.P. Nielsen – medlem af Sprogforeningen for Sønderjyllands og Dansk Kultursamfund af 1910's bestyrelser. Forfatteren er med andre ord en lokal- og arbejderhistorisk ildsjæl, hvilket bogen i høj grad lever af. Engagementet giver sig også udtryk i en righoldigt illustreret bog, der kommer godt rundt ikke bare i det røde hjørne af historien, men i regionens historie generelt

Thomas Wegener Friis

Thomsen, Merete Bo: Danskhed under pres. Dansksindede sydslesvigere 1919-1933. Syddansk Universitetsforlag, 2021, 400 sider.

I 2018 fik Merete Bo Thomsen, dengang ph.d.-studerende ved Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og Syddansk Universitet, antaget sin afhandling med titlen "Dansksindede i udvalgte sydslesvigske landkommuner – nationale praksisser 1919-1933". Nu foreligger den i omarbejdet form som bog med titlen "Danskhed under pres. Dansksindede sydslesvigere 1919-1933". På omslagets bagside defineres presset som afstemningssituationen i Zone II i 1920 og kan måske ses som forlagets salgsargument i forlængelse af 100-året for grænsedragningen. Bogen kunne lige så godt have heddet "Sådan skabes et mindretal", for undersøgelsen handler mindre om en presset danskhed end om, hvordan dansk identifikation, sindelag og national

praksis med "mange ansigter og udtryksformer" blev fastholdt, levet og fremmet i landsognene umiddelbart syd for 1920-grænsen i perioden mellem Versailles-freden og nazisternes magtovertagelse i Tyskland. Det gøres på fortrinlig vis og med et sikkert blik for mangfoldighed og nuancer. Forfatteren identificerer 152 sikkert og 47 formentlig dansksindede familier (s. 22), hvis nationale praksisser rekonstrueres og analyseres. Dertil kommer en stor gruppe af "måske dansksindede".

I forbindelse med udgivelsen af afhandlingen har forfatteren valgt at flytte de fyldige, akademiske metodeafsnit fra begyndelsen af bogen til appendikser for interesserede læsere bagest (s. 19). Det giver god mening, når målgruppen primært er den alment interesserede læser; men det er ikke uproblematisk i forhold til bogens læselighed. For selv om teorien og metodeafsnittet nu findes som appendikser på s. 327-372, henviser forfatteren undervejs flere steder til teoretiske iagttagelser (fx s. 69, 296, 322 ff.), der må virke vanskeligt forståelige, medmindre man begynder med eller parallellæser appendikset. Det fulde udbytte af bogen opnår læseren først, når appendikset medtænkes undervejs. Og konklusionens meget relevante henvisninger til teoretikere giver bedre mening også for den alment interesserede læser. Det taler imod den valgte struktur, der fremstår som et kompromis.

Bogen er opdelt i 15 kapitler, to appendikser, som omfatter hhv. den teoretiske ramme og en nyttig redegørelse for metodevalg og kilder. Dertil et afsnit benævnt kapitel 18 med kilde- og litteraturfortegnelse, forkortelser, en billedkildefortegnelse samt tre bilag.

Efter en præcis indledning, som klart gør rede for hv-spørgsmålene: Hvad og hvornår, hvad taler vi om og hvad venter forude, følger en karakteristik af den sydslesvigske danskhed før 1914. Kapitel tre sammenfatter folkeafstemningen i 1920, mens kapitel fire karakteriserer Slesvig-Holsten og Weimarrepublikkens Tyskland. Kapitel fem placerer i hovedtræk det danske mindretal i Weimartiden.

På s. 69 begynder bogens centrale kapitler, der på grundig vis og ved at inddrage relevante teoretiske betragtninger undersøger de danske nationale praksisser i undersøgelsesområdet, som er landsogne umiddelbart syd for 1920-grænsen mellem Aventoft i vest og Oversø syd for Flensborg. I syv veldokumenterede, klart strukturerede, velskrevne kapitler undersøger forfatteren systematisk temaerne: De dansksindedes hverdagsbetingelser, vandelærerundervisning, kirke og præster, unges skole- og arbejdsophold i Danmark, børnenes socialisering og skolegang i eller uden for mindretallet, organiserede fællesskaber i form

af kvinde-, landbo-, elev-, ungdoms- og gymnastikforeninger samt de dansksprogede medier i sydslesvigske hjem. Det sker på grundlag af omfattende kildestudier, der muliggør en rekonstruktion af vilkårene for de dansksindede i sydslesvigske landsogne.

Resultaterne opsummeres i nyttige grafiske fremstillinger i kapitel 13, hvor de undersøgte familiers nationale praksismønstre kvantificeres. Dernæst følger i kapitel 14 korte personbeskrivelser af syv personer, der optræder i undersøgelsen.

Undersøgelsens resultater sammenfattes og sættes i relation til teoretiske betragtninger, der findes i det følgende appendiks. Konklusionen slutter med et relevant komparativt, men asynkront udblik til situationen i den transsylvanske by Cluj, som bygger på den amerikanske sociolog Rogers Brubaker og teams epokegørende studie af nationalistisk politik og hverdagsetnicitet i sameksistensen mellem den rumænske majoritet og den ungarske minoritet i området. Denne undersøgelse optræder som fodnote på s. 324, men er af ukendte grunde ikke medtaget i litteraturfortegnelsen, hvor den burde være medtaget på s. 389. Udblikket benyttes desværre ikke som afsæt til en komparativ betragtning, og derfor slutter konklusionen brat. Imidlertid kan Brubakers koncept hverdagsetnicitet genfindes i Merete Bo Thomsen begreb "De dansksindedes hverdagsbetingelser" (s. 69), som hun karakteriserer og analyserer på fineste vis.

Undersøgelsen bygger på omfattende kildestudier. Forfatteren har benyttet sig af 97 arkivpakker på Dansk Centralbibliotek, en på Bov Lokalarkiv, fem i Duborg-Skolens arkiv, 37 i det slesvig-holstenske landsarkiv, 30 i Rigsarkivet og fire i Flensborgs byarkiv. Dertil kommer arkivalier i privateje og en spørgeskemaundersøgelse med 14 respondenter. Kildegrundlaget suppleres med 115 publicerede kilder. Forfatteren har desuden benyttet sig af (mindst) 86 sekundære værker og otte periodika. Der ligger således en enorm flid og grundighed bag fremstillingen.

Merete Bo Thomsen har ydet et vigtigt bidrag til udforskningen af de dansksindedes historie i Sydslesvig. Hendes afhandling føjer et nyt perspektiv til de ganske mange studier i mindretallets organiserede historie og tilføjer græsrodspektivet som vigtig dimension. Hendes relevante sondring mellem uorganiserede og organiserede danske, det sikre blik for forskellige kategorier af dansksindethed med tre underkategorier defineret ud fra national adfærd: de hemmeligt, de privat praktiserende og de udadtil aktive dansksindede (s. 76) giver nye analytiske tilgange til forståelsen af de danske i Sydslesvig. Samtidig vises det, at de organi-

serede dansksindede, som udgør det danske mindretal, ikke er identisk med bruttostørrelsen af dansksindede. Således kunne man være dansksindet uden at være aktiv del af mindretallets organiserede aktiviteter.

Merete Bo Thomsens grundige bog er relevant for enhver med interesse for det danske mindretals og de dansksindedes historie i Sydslesvig.

Jørgen Kühl

Thomsen, Merete Bo: Sydslesvig: En dansk fortælling. Sydslesvigsk Forening 1920-2020.

Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 2020, 296 sider.

Som så mange andre ting i jubilæumsåret 2020 blev de to mindretals jubilæumsfester naturligvis også ramt af den verdensomspændende coronapandemi, og flere arrangementer måtte aflyses på både tysk og dansk side af grænsen. Mindretallene fejrede dog ikke grænsedragningen, men derimod deres 100-års jubilæum. Merete Bo Thomsens bog *Sydslesvig: En dansk fortælling. Sydslesvigsk forening 1920-2020* er derfor et fint plaster på såret og giver det danske mindretal i Sydslesvig en enestående mulighed for at fortælle denne historie til resten af Danmark og især også grænselandet.

Bogen giver et kronologisk indblik i Sydslesvigsk Forenings (SSF) 100-årige historie. Fra den svære start, hvor de danske syd for grænsen efter en skuffende folkeafstemning, først skulle samle sig i en forening og dernæst kæmpe for overlevelse mod chikane fra tysk side, der gjorde et foreningsliv svært. Her følger man ad flere omgange vigtige personlige aktører – eksempelvis Johanne Born, der havde et vigtigt embede i SSFs første år. Hende kommer læseren til at følge tæt over flere kapitler, hvilket gør læsningen meget intim.

Tiden fra 1933-1945 kan for de danske og tyske mindretal ses som et sort kapitel i deres historie – på hver deres måde. For det danske mindretal bød tiden på en betydelig medlemsflugt samt diverse forulempelser fra rigstysk side – et minefyldt farvand for mindretallet. Bogen beskæftiger sig meget med denne svære tid og krydrer læseoplevelsen med personlige oplevelser fra forskellige aktører fra mindretallets rækker. Mindretallet betalte en stor pris i denne tid. Med 242 faldne unge mindretalsdanskere i tysk krigsuniform og et medlemstal decimeret til blot 2.728, stod mindretalsledelsen over for en stor udfordring. Udfordringen blev dog lettet en smule, da der kom en stor tilgang af nye

medlemmer efter krigen. Spørgsmålet var så, hvordan mindretallet undgik nazister inden for egne rækker. Et spændende afsnit, som Merete Bo Thomsen behandler i bogen, og som bestemt kunne analyseres dybere i forbindelse med en anden forskning.

Anden halvdel af bogen fokuserer på nogle skelsættende begivenheder i SSFs historie fra 1950 og opefter – startende med et godt citat af Hans Tønnsen, der på mange måder ”smider nazikortet” og anklager

I Jon Tholstrups anmeldelse af Merete Bo Thomsens bog ”Sydslesvig: En dansk fortælling” ses det, at undertitlen er ”Sydslesvigsk Forening 1920-2020”, men det sidste er egentlig en tilsnigelse. Faktisk blev Sydslesvigs Forening først stiftet den 15. november 1946, hvorfra billedet stammer. Forløberen hed Den slesvigiske Forening, men dens politiske virke kunne ikke anerkendes af den britiske besættelsesmagt, så løsningen blev i stedet at oprette en ny dansk kulturel forening, Sydslesvigsk Forening. En ny formel politisk repræsentation fik det danske mindretal først i 1948 i form af Sydslesvigsk Vælgerforening. Billedkilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, fotograf Heinrich Hinz.

politikerne i landdagen i Kiel for at være sammenlignelige med nazisterne hvad angår undertrykkelse af nationale mindretal. Sådanne citater øger spændingen i læsningen, og lige netop Tønnsens ordvalg viser, hvordan forholdet mellem mindretal og flertal kunne være i efterkrigsårene. I de følgende afsnit skriver Merete Bo Thomsen blandt andet om Bonn-København-erklæringerne, der afløste Kiel-erklæringen og sørgede for grundlæggende rettigheder for mindretallene på begge sider af grænsen, hvilket blev et stort vendepunkt for SSF og mindretallet. Også sprog- og sindelagsdebatten, der i og for sig til stadighed føres i mindretallet i dag, får en speciel plads i denne kronologi. Merete Bo Thomsen tager dog også fat i nogle udfordringer som mindretallets står eller har stået overfor. Eksempler på dette kunne være debatten om mindretallenes hus i Flensborg, eller den fejlslåede Minority-Safepack underskriftsindsamling, der trak negative overskrifter – også i Danmark. Hele værket viser, hvordan mindretalslivet syd for grænsen, og i det hele taget SSFs arbejde i de forgange 100 år, var en balancegang mellem identitet, kultur og sprog, men også mellem fjendskab og venskab mellem flertal og mindretal i grænseregionen.

Bogen rundes af med et kapitel om fremtidshåb og fremtidstanker. Her understreger Merete Bo Thomsen, hvad formålet med denne bog var. ”En jubilæumsbog kan have mange ansigter. I nogle tilfælde ender det med det rene rygklapperi, mens det i andre tilfælde kan give anledning til en kritisk analyse af fortidens fejltrin og succeser. Ingen af delene har været hensigten med den herværende bog. I stedet har det været målet at beskrive, hvordan udviklingen over tid har forandret det danske mindretal...”, og det må man sige, at Merete Bo Thomsen er lykkedes med. Bogen er et frisk input skrevet i et klart og tydeligt sprog. Den kan klart anbefales og bør læses af mindretallet, men især også af folk i Danmark. 100-året for genforeningen satte mindretallene på dagsordenen i Danmark, og denne bog kan i særdeleshed bidrage med at fremme dansk forståelse for mindretal.

Jon Thulstrup

Forfatterliste

Nils Abraham, dr. phil., fil. mag. (Uppsala), professor,
Hochschule für Polizei und öffentliche Verwaltung NRW i Köln,
e-mail: nilsabraham@web.de

Jens Andresen, cand.agro., tidligere formand for Grænseforeningen,
e-mail: jensandresen@bbsyd.dk

Michael Bregnsbo, ph.d., lektor, Syddansk Universitet Odense,
Institut for Historie, e-mail: bregnsbo@sdu.dk

Steffen Lind Christensen, akademisk medarbejder, ph.d.,
Aalborg Universitetsbibliotek, e-mail: steffenlc86@gmail.com

Katrine Crone, ph.d.-studerende ved Historie og Klassiske Studier
på Aarhus Universitet. e-mail: kcp@cas.au.dk

Peter Dragsbo, mag.art., tidl. museumsdirektør Sønderborg Slot,
e-mail: peter@dragsbo.dk

Thomas Wegener Friis, ph.d., lektor, Syddansk Universitet Odense,
Institut for Historie, e-mail: twfriis@sdu.dk

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder, tilknyttet
Studiecenter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa,
e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Sten Haarlov, cand. theol. og ph.d., sognepræst, Løgumkloster Kirke
og Sogn, e-mail: steha@km.dk

Elsemarie Dam-Jensen, cand.mag, museumsinspektør,
Museum Sønderjylland, e-mail: elda@msj.dk

Mariann Kristensen, cand.mag., museumsinspektør,
Museum Sønderjylland, e-mail: makr@msj.dk

Jørgen Kühl, ph.d. og professor, rektor A.P. Møller Skolen,
e-mail: joergen.kuehl@gmail.com

Lisbeth Aagaard Lykke, cand.mag., arkivar ved Lokalhistorisk Arkiv
for Fredericia og Omegn hørende under Museerne i Fredericia,
e-mail: lisbeth.lykke@fredericia.dk

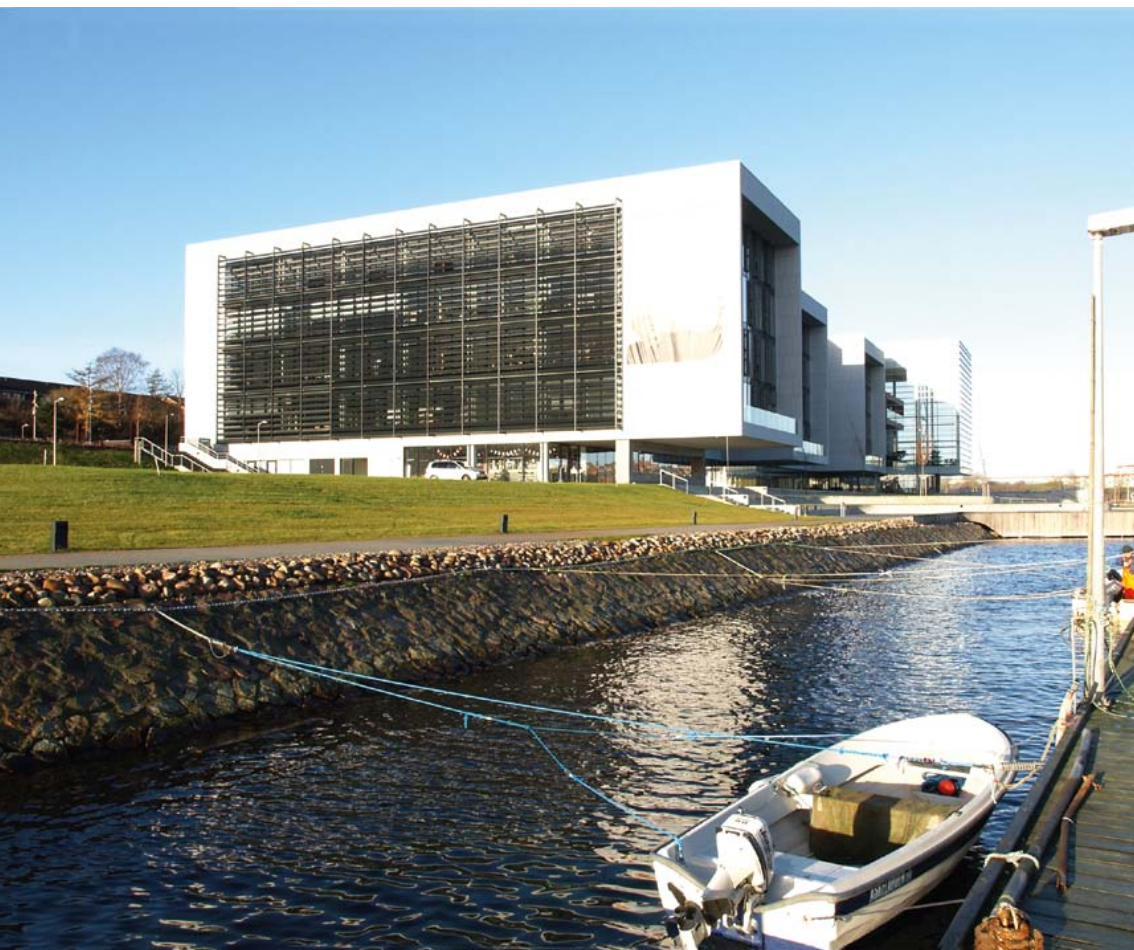
Henning Nielsen, arkæolog, mag.art., tidl. Museum Sønderjylland –
Arkæologi Haderslev, e-mail: hm.nielsen@live.dk

Mogens Rostgaard Nissen, ph.d., arkiv- og forskningsleder,
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for
Sydslesvig, e-mail: mnrn@dcbib.dk

Mikkel Venborg Pedersen, ph.d. og dr.phil., seniorforsker,
Nationalmuseet, e-mail: mikkelpedersen@natmus.dk

Karsten Merrald Sørensen, ph.d., museumsleder, Museerne i
Fredericia, e-mail: karsten.sorensen@fredericia.dk

Jon Thulstrup, ph.d.-studerende, Syddansk Universitet Odense/Bund
Deutscher Nordschleswiger, e-mail: jonthul@sdu.dk

Center for Grænseregionsforskning – se beretningen til højre – er hjemmehørende ved Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet, men placeret i Sønderborg på Sundevedsiden i den markante bygning, Alsion. Her drives tværfaglig forskning i grænser, grænseregioner og mindretal. Billedkilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv, fotograf Hans Arne Madsen.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2020

Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet

Det var også på Center for Grænseregionsforskning et år, der fik et helt andet forløb end planlagt. Det er jo efterhånden jubilæer, der bestemmer forskning og udadvendt aktivitet, og 2020 havde som bekendt et af de uundgåelige regionale på dagsordenen med store forventninger om igen at få fortalt de gamle kære historier uden alt for megen skepsis. Det tyndede dog hurtigt ud i den ellers lange liste af arrangementer, foredrag og konferencer, som hundredåret for folkeafstemningerne og grænsedragningen i 1920 havde lagt op til. Alligevel blev det retrospektivt set alligevel til en lang række bidrag på regionalt og nationalt plan, som samlet bidrog til at markere centeret i jubilæumsåret på overbevisende måde.

Centeret var medarrangør af den åbningskonference, der – i samarbejde med Folketinget og Grænseforeningen – fandt sted i Landstingsalen på Christiansborg Slot den 10. januar 2020. Siden var vi aktive ved flere af de arrangementer, der faktisk nåede at blive afholdt nord og syd for grænsen og i Berlin. Og naturligvis deltog vi i flere virtuelle konferencer og diskussioner. Blandt de mere bemærkelsesværdige eksempler var vores bidrag til Danmarks Radios serie i fire dele i foråret 2020, hvor adjungeret professor Hans Schultz Hansen og post.doc. Caroline Elisabeth Weber medvirkede i selve serien, og professor Steen Bo Frandsen deltog i to af de tilknyttede diskussioner. Jubilæet endte i øvrigt ikke i 2020, men fortsætter med flere udskudte arrangementer i 2021.

Pandemien og ikke mindst den helt usædvanlige lukning af den dansk-tyske grænse stillede os over for store vanskeligheder – mange af centerets medarbejdere er bosiddende syd for grænsen og kunne ikke komme til deres arbejdsplads. Til gengæld åbnede denne erfaring og grænseregionens reaktioner på hele situationen naturligt forskningsfelter og rejste nye spørgsmål, der givetvis vil slå igennem i centerets aktiviteter og forskningsresultater efterfølgende.

Nedlukningen af universiteterne krævede en særlig indsats af de medarbejdere, der havde meget undervisning og især for alle med sær-

lige udfordringer i dagligdagen ved siden af. Det var noget helt nyt at flytte undervisning online, men det fungerede hurtigt vældig godt, og der var generelt en overvejende oplevelse af stor effektivitet og omstillingsevne. Det lykkedes at bringe de studerende igennem forårsemesteret med gode resultater. Nedlukningen var også en hæmsko for forskningen, der ikke kunne benytte biblioteker og arkiver som normalt. Alle, der tilmed havde en opgave, der egentlig forudsatte interviews og feltarbejde, var særlig hårdt ramt. Med hensyn til udgivelser levede centeret dog op til vanlig standard.

Centeret har fået tilknyttet Caroline Elisabeth Weber som post.doc. Hendes projekt drejer sig om det tyske mindretals erindringssteder i Nordslesvig. Det var ikke en let begyndelse i betragtning af corona. I foråret forsvarede hun i øvrigt sin ph.d. om Kieleruniversitetets skandinaviske kontakter.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

Årets højdepunkt på Danevirke Museum (DAMU) har været meddelelsen om, at museet får en ny, større bygning i de næste år. Efter at A.P. Møller Fonden og Augustinus Fonden havde stillet i udsigt at støtte Sydslesvigsk Forenings museumsprojekt med 60 henholdsvis 13 millioner kroner, gav Folketinget og delstatsregeringen i Kiel ved årets udgang tilsagn om at støtte driften af et nyt museum med hver 1 million kroner om året. Det forventes, at det ny museum på cirka 1.600 m² vil kunne åbnes i anden halvdel af 2024. Fra april 2022 vil DAMU have til huse i et midlertidigt informationscenter.

Denne fornyelse falder godt i tråd med den øvrige udvikling omkring verdensarven Hedeby-Danevirke og især museets nærområde. I samarbejde med Kreis Schleswig-Flensburg, Dannevirke kommune og fredningsmyndigheden Archäologisches Landesamt har DAMU i første halvår 2021 været med til at udvikle planer for nye rundveje, formidlingsstationer og infrastruktur. Sammen med det ny museum vil disse tiltag i de kommende år sikre gæsterne en god oplevelse ved et besøg i den Arkæologiske Park og langs voldene.

Corona sætter spor

Danevirke Museums arbejdsår har i høj grad været præget af pandemi-situationen. Efter den første nedlukning i Tyskland i marts-maj 2020 kunne museet genåbne medio maj med begrænset antal besøgende,

indtil samfundet atter blev lukket ned per 1. november. Juli 2020 blev en rekordmåned med et plus i betalende gæster på mere end 40 % i forhold til 2019. I alt nåede DAMU dog kun at have åbent i 14 af sæsonens 38 uger. Fratrækkes derudover perioder med forbud mod gruppeundervisning samt tider med grænselukning, har museet de facto kun været tilgængeligt for en stor del af sit kernepublikum i få måneder af 2020. Resultatet blev minus 7 % for betalende enkeltgæster, minus 65 % for voksne i grupper og ligeledes mere end en halvering af skoleeleverne.

Da der har været strenge begrænsninger med hensyn til ophold af grupper på museets udeområder i den Arkæologiske Park, har der tilmed fundet yderst få aktiviteter sted her. I september måned var der dog en enkelt mulighed for (med begrænset deltagerantal) at arrangere en "ildfest" med aktiviteter rundt omkring emnet. Med i alt over 200 deltagere bidrog den ikke mindst til at pleje forholdet mellem museet og lokalbefolkningen.

Ildfest på Danevirke Museum. Foto: Christina Weiß.

I 2021 fik museet mulighed for at genåbne den 19. marts. Hidtil har gæsterne været meget tilbageholdende. Turismen i området har været lukket ned indtil medio april, gruppe- og skolebesøg på museet er fortsat ikke tilladt i skrivende stund (medio maj), og der er krav om dokumentation for test, vaccination eller overstået covid-19. Også den stærke begrænsning i den grænseoverskridende trafik fra og til Danmark har gjort sit til, at museet fortsat må leve med lave besøgstal.

Udstillinger

Den 15. august 2020 kunne DAMU åbne sin første arkæologiske særudstilling nogensinde med fund fra vikingebopladsen i Ellingsted ved Danevirkes Krumvold. Fund fra jernalderen og vikingetiden peger på, at bopladsen på hele 5 hektar ikke kun har været et subcenter på vejen til og fra Hedeby, men har spillet en væsentlig rolle for handelen i området, allerede før vikingetidens største handelsplads blev grundlagt i starten af 800-tallet. De særdeles fine Ellingsted-fund omfatter udover handelsremedier og våben blandt andet også forgyldt hestetilbehør, to valkyriefibulaer og en enestående miniature af et skægget mandehoved med hjelm. Disse fund, der ikke har været vist for offentligheden tidligere, har DAMU kunnet låne ved de slesvig-holstenske delstatsmuseer, som det har et tæt samarbejde med. I anledning af udstillingen udgav museet en lille katalog på dansk og tysk, som stadig kan fås på museet og i en ny onlineshop, som er blevet oprettet under nedlukningen og indtil videre klarer sig fint.

Danevirke Museum genåbnede 2021 med sin anden særudstilling i anledning af hundredåret for folkeafstemningen om grænsen. *Fra grænsekamp til kulturel frihed – 100 år med det danske*

Fund fra Ellingsted.
Foto: Archäologisches Landesamt SH.

og *det tyske mindretal* er blevet til i et samarbejde mellem DAMU og Deutsches Museum Nordschleswig i Sønderborg med støtte fra Den slesvig-holstenske Landdag og delstatens Investitionsbank SH. Informationsvæggene formidler komprimeret på dansk og tysk de to mindretals historie og deres forhold til grænsen siden 1920. Den tyske version af disse informationsvægge samt udstillingsgenstande fra de to museer præsenteres i september-oktober 2021 i delstatsparlamentets bygning i Kiel. Der vises de sammen med en fotoudstilling med 30 store kunstneriske portrætter af mindretalsmedlemmer og deres udsagn om mindretallene i dag. Denne del af 2020-udstillingen er ligeledes blevet til i samarbejdet mellem de to mindretalsmuseer, der i al stilfærdighed nok har været skelsættende.

Derudover har DAMU fortsat sin aktualisering af den permanente udstilling. Der er blandt andet blevet bygget en særlig del op omkring en teglsten fra Valdemarsmuren med et menneskeligt fodaftryk, som blev opdaget ved restaureringsarbejder i efteråret 2020. Denne fascinerende genstand er det første umiddelbare spor af et menneske i forbindelse med Danevirke.

Formidling

På de indre linjer blev der fortsat arbejdet med at videreudvikle museets skoletjeneste. Projektet finansieres af Folketingets Sydslesvigudvalg for årene 2020-23 og munder ud i et nyt besøgsforløb, som skal stå klart i sommeren 2021. Meget tyder dog på, at der ikke vil være lejlighed til at afprøve det i praksis før efteråret, da al undervisning uden for skolerne aktuelt stadig er forbudt i Slesvig-Holsten. Programmet færdiggøres af pædagog Maja Viereck, som i marts 2021 tog over efter Lisbeth Bredholt-Christensen.

Museet kunne i sommeren 2020 tage nyt materiale til børnefamilier i brug. Der er blandt andet blevet udviklet en quiz til museets små gæster, som bliver taget meget vel imod og helt øjensynligt øger familiernes opholdskvalitet på stedet. Det var der trods alt god lejlighed til at afprøve i 2020 – et af lyspunkterne for museet var, at andelen af børn, som kommer med forældre eller bedsteforældre, er steget i 2020.

Den nok største formidlingssucces har dog været, at nedlukningsperioden har givet mulighed for at arbejde med en hårdt tiltrængt publikation om Danevirke. *Danevirke – Danmarks fødselsattest og verdens kulturarv*, der udkom til efteråret, henvender sig til det brede publikum og tager højde for de væsentlige nye forskningsresultater, som er

fremkommet siden de sidste danske Danevirke-monografier af Jørgen Kühl/Nis Hardt i 1999 og H. Hellmuth Andersen i 2004. Bogen, som er skrevet af undertegnede nuværende museumsleder i samarbejde med dennes forgænger, Nis Hardt, er ikke mindst faldet på et tørt sted syd for grænsen, hvor man næsten skal 100 år tilbage for at finde en omfattende populær fremstilling af det gamle danske forsvarsanlæg på tysk. Det første tyske oplag på 600 var således også udsolgt efter seks uger, og det andet oplag er i skrivende øjeblik på vej til at blive det samme.

Lars Erik Bethge

Deutsches Archiv Nordschleswig

Arkivets indflytning i museumsbygningens lokaler er gennemført. Først måtte såvel museets som arkivets magasiner imidlertid anbringes sammen i et foreløbigt kælderrum, idet det andet kælderområde i den gamle bygning frem til midten af 2021 først skal renoveres og indrettes efter kravene til et magasin. Først derefter kan arkivet "brede sig" i sit fulde omfang og arkivalierne placeres i de dertil bestemte reolsektioner.

Vi er meget tilfredse med beslutningen om at sammenlægge arkiv og museum i en så enestående smuk bygning. Hvor det oprindeligt drejede sig om primært organisatoriske forhold, så vil det i 2021 meget stærkt handle om arkivets synlighed udadtil og om åbningen/tilgængeligheden af arkivet og dets materialer. Her vil efterfølgeren for Frank Lubowitz, der gik på pension i november 2020, Nina Jebsen, tage fat og sammen med Hauke Grella udarbejde et koncept.

Indvielsen af bygningen den 7. august 2020 var en stor succes trods corona-pandemien. Det er ikke kun arkivet, der har forlagt sin residens til Sønderborg, men også den lokalhistoriske arbejdsgruppe, hvis sekretærfunktion også fremover vil blive varetaget af den nye arkivledelse.

Grundet den i efteråret 2020 på ny skærpede corona-situation er alle begivenheder, konferencer og foredrag stort set faldet væk, så der på dette område desværre ikke er noget nævneværdigt at berette.

Nina Jebsen

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

I lighed med sidste år har dette år også været præget af corona-restriktionerne. Det har betydet en del aflysninger af planlagte arrangementer, og at dele af markeringen af hundredåret for Genforeningen først har kunnet gennemføres i 2021. Trods de svære betingelser lykkedes det

at afslutte en række projekter, som formidler Genforeningstiden fra et sydslesvigsk perspektiv. Blandt andet afsluttedes de to store projekter med støtte fra Sydslesvigudvalget: *Afstemningstiden og 2020 i sydslesvigsk perspektiv og 1920-2020 – 100 år i Genforeningens tegn*. Samtidig har vi igen i år udbygget vores righoldige samlinger i både arkivet og Den Slesvigske Samling – både gennem afleveringer, donationer og bogkøb – så vi også efter 2020 er stedet, hvor grænsehistorien kan udforskes.

Formidling

Hovedelementerne i de ovennævnte Genforeningsprojekter er dokumentaren *Kampen om grænsen*, som blev vist på DR i maj sidste år, bogudgivelsen *Genforeningen 1920 – Da Danmark blev samlet*, skrevet af Simon Kratholm Ankjærgaard, et tema på danmarkshistorien.dk om grænsedragning og afstemningskamp i Mellemslesvig i 1920 og en international konference om folkeafstemningerne efter 1. verdenskrig, som blev afholdt i samarbejde med European Center for Minority Issues. Som nævnt i beretningen sidste år måtte vi udskyde konferencen til 2021. Da deltagerne kom fra hele Europa, blev konferencen afholdt virtuelt den 3.-4. juni.

En vigtig del af projekterne var at formidle afstemningstiden til børn og unge. I den forbindelse har vi lavet et interaktivt virtuelt dilemmaspil om 1920, som var en del af Genforeningsbussen, der kørte rundt til skoleklasser i både Danmark og Sydslesvig. Derudover har vi i samarbejde med Stadtmuseum Schleswig lavet udstillingen *DilemmaKids 1920 – Børn og unge i grænsekampen*, som skildrer, hvordan børn aktivt deltog i afstemningskampen i 1920. Udstillingen har også været ramt af nedlukningerne, men nåede at være opstillet på både Stadtmuseum Schleswig og Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

Både dokumentar, bog, tema og dilemmaspil har været populære bidrag til fejringen af jubilæumsåret 2020. Det er blandt andet blevet illustreret ved, at dokumentaren blev genudsendt på DR i foråret 2021, at temaet på danmarkshistorien.dk i en lang periode var blandt de tre mest benyttede på portalen og gennem gode evalueringer af dilemmaspillet. For fortsat at give skoleklasser mulighed for at bruge dilemmaspillet og materialerne fra *DilemmaKids 1920* er der lavet en onlineversion af dilemmaspil og udstilling, som kan tilgås på Den Slesvigske Samlings hjemmeside.

Som sidste led i markeringen af Genforeningsjubilæet har vi fra 20. maj til 19. juni 2021 haft udstillingen *Grænsen er nået – afstemningsplaka-*

ter fra 1920 på biblioteket i Flensborg. Her var udstillet cirka 60 afstemningsplakater fra afstemningszonerne i Slesvig samt fra lignende folkeafstemninger i andre egne af Europa. Udstillingen var udarbejdet af Dansk Plakatmuseum i Den gamle By i Aarhus og opstillet i samarbejde mellem DSS og Sydslesvigs danske Kunstforening.

I løbet af året er det også lykkedes at afholde en række foredrag i Sydslesvig og i Danmark, ligesom der er lavet rundvisninger på Centralbiblioteket i Flensborg samt byvandring i Flensborg for forskellige danske og tyske besøgsgrupper. Indsatsen på formidlingsområdet er imidlertid blevet hæmmet af corona, hvilket har betydet, at deltagelsen i flere formidlingsarrangementer er blevet aflyst eller har måttet afholdes virtuelt.

Forskning og arkiv

I løbet af det seneste år har medarbejderne ved FA og DSS udgivet flere bøger og artikler. Blandt andet udkom to bøger skrevet af Merete Bo Thomsen. Den første var *Sydslesvig – en dansk fortælling. Sydslesvigsk Forening 1920-2020*, der via kilder, som ikke tidligere har været benyttet, har fokuseret på foreningens betydning for medlemmerne. Den anden – *Danskhed under pres. Dansksindede sydslesvigere 1919-1933* – er en udgivelse af hendes ph.d.-afhandling, som blev forsvaret for et par år siden. Denne bog omhandler de dansksindede familier i landdistrikterne i Sydslesvig, og hvordan de praktiserede deres danskhed i årene efter 1. verdenskrig. Martin Bo Nørregård har medvirket til genudgivelsen af H.C. Brodersens krigsdagbog fra 1. verdenskrig, *I ildlinjen: H.C. Brodersens krigsdagbog 1914-1919*, som omhandler Brodersens oplevelser som soldat i den tyske hær under 1. verdenskrig.

Desuden har vi udgivet en række fagartikler i diverse tidsskrifter, der blandt andet omhandler Genforeningen, nødpenge samt klagesager fra det danske og det frisiske mindretal i 1950'erne.

Vi har brugt en del af nedlukningerne til at digitalisere arkivmateriale, blandt andet for at kunne hjælpe brugere, som ikke har kunnet besøge arkivet. Vi har desuden scannet meget materiale vedrørende dansksindede soldater under 2. verdenskrig, som er benyttet i forbindelse med et digitalt undervisningsforløb for historiestuderende på SDU.

Klaus Tolstrup Petersen og
Mogens Rostgaard Nissen

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet havde 30.500 gæster mod lige godt 25.000 i 2019. Dette på trods af, at museet fra marts til og med maj var lukket på grund af corona.

Corona medførte imidlertid en øget indenlandsk turisme, som søgte fra øst mod vest. Alene i juli måned havde museet 14.500 gæster. Den statslige rabat på billetprisen har sikkert også haft en gavnlig virkning på besøgstallet, men stigningen i besøgstallet fortsatte i august, da rabatten ophørte. Med de corona-retningslinjer, der blev indført med hensyn til især afstands- og hygiejnekrav, lå besøgstallet lige på grænsen af, hvad museet kunne håndtere. På grund af en helt ekstraordinær og dedikeret indsats fra personalet gik det dog.

Derimod oplevede museet en voldsom tilbagegang i antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger. Kun 82 arrangementer blev det til i 2020 mod 225 i 2019.

Formidling, forskning, publiceringer og andet

Ligeledes grundet corona blev en del af de eksterne foredrag, som museumschef Henrik Skov Kristensen havde truffet aftale om, aflyst. I alt har han i 2020 holdt tolv eksterne foredrag. Til gengæld medvirkede han i mere end en halv snes TV-udsendelser i anledning af dels 100-året for Genforeningen, dels 75-året for Befrielsen, ligesom han gav en række avisinterviews i samme anledning. Museumsinspektør Dennis Larsen holdt fem eksterne foredrag.

Museet arbejdede i 2019 og i begyndelsen af 2020 med forskellige formidlingsaktiviteter, som imidlertid alle måtte lægges i mølposen grundet corona. Det drejer sig blandt andet om et flugtspil udarbejdet i samarbejde med Useeum i Århus og om 'Lokumsrygter' på fangebarakkernes autentiske toiletter. Disse aktiviteter vil umiddelbart kunne iværksættes, når forholdene forhåbentlig normaliseres.

I samarbejde med produktionsselskabet Tikimedia udviklede og åbnede museet (noget forsinket) i oktober udstillingen *Børn og Unge i Krig*. Til dette formidlingsprojekt, som er finansieret af fondsmidler, knytter sig også en digital del, som kan tilgås på internettet. Museet håber, at ikke mindst skoler vil benytte sig af materialet og føle sig ansporet til at besøge museet.

I tilknytning til projektet var cand. mag. Gry Scavenius Bertelsen ansat på museet. Frem til denne projektansættelse var hun også i nogle

måneder ansat i forbindelse med samarbejdet mellem Frihedsmuseet og Frøslevlejrens Museum om at koordinere og tilgængeliggøre de databaser over fanger i Frøslevlejren, som museet råder over. Dette projekt vil blive genoptaget, når en finansiering kan skaffes.

Museumschef Henrik Skov Kristensen publicerede i 2020:

”Fangetransporten fra Frøslevlejren til Neuengamme den 15. september 1944”. I Peter Fransen, Jørgen Mikkelsen, Leif Hansen Nielsen (red.): *Over Grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*, s. 297-323.

”19. september 1944. Interneringen og deportationen af politi og grænsegendarmeri”. I Henrik Gjøde Nielsen (red.): *Zise – Told- og skatthehistorisk årbog 2020*, s. 213-242.

”Tyske flygtninge fik husly i Danmark”. Anmeldelse af John V. Jensen: *Tyskere på flugt* i magasinet *Grænsen* nr. 3, juni 2020.

”Fortællinger om Besættelsen” i *JydskeVestkystens* befrielsestillæg den 3. maj 2020.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor i faget historie ved landets universiteter og som fagfællebedømmer af videnskabelige arbejder.

Bog om Gestapos fangelejre i Danmark

Intet er så skidt, at det ikke er godt for noget: Hjemsendelsen fra marts til maj på grund af corona gav luft under vingerne til et bogprojekt, som Henrik Skov Kristensen over en længere årrække har samlet kilder til, nemlig en beskrivelse af de tyske politifangelejre Horserød og Frøslev. Et omfattende manuskript med titlen *Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-44, Frøslev 1944-45* blev færdigt i december 2020, og bogværket forventes udgivet i august 2021.

Dennis Larsen har i 2020 fortsat sit arbejde med et manuskript, som har arbejdstitlen *Danske SS-straffefanger, desertører og henrettede i tyske SS-straffelejre, fængsler og interneringslejre 1941-1945*.

Julius Bomholt prisen

Henrik Skov Kristensen blev i december 2020 tildelt Kulturministerens Julius Bomholt forskningspris. Prisen, som han fik for sin disputats fra 2019, skulle have været overrakt ved et officielt arrangement i Frøslevlejrens Museum den 14. december, men i sidste øjeblik måtte det aflyses grundet skærpede corona-retningslinjer.

Kommandørgården

Også Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø havde en flot fremgang i besøgstallet, idet godt 16.000 besøgte museet mod 12.700 i 2019.

Aviaaja Burkal Kleist blev i 2020 fast ansat i en halvdagsstilling med ansvar for publikumsbetjening og formidling.

Der har også i 2020 været et tæt samarbejde med Rømø Lokalmuseum, som i 2020 åbnede en ny fondsfinansieret udstilling i Kommandørgårdens lade om strandinger og forlis i tilknytning til Rømø.

Forvalter Alexander Köhler og Aviaaja Kleist har formået at tilføre Kommandørgården på Rømø ny energi.

Henrik Skov Kristensen

Museum Oldemorstof

Museum Oldemorstof var hårdt ramt af corona-restriktionerne i hele 2020. Først og fremmest har vi ikke kunnet afholde vores faste formidlingsaktiviteter hen over året, for eksempel Aktiv Ferie og Æbledag. Det har derfor været en sæson alene baseret på drop-in gæster, hvilket også var en udfordring med de gældende restriktioner. Selvom sommerferien var rigtig god, så kunne vi langt fra opveje de manglende gæster og kom ud med et markant dårligere besøgstal end normalt. Museet ser derfor frem til tiden, hvor vi kan genåbne helt uden restriktioner.

Den 5. februar 2020 – før verden gik af lave – kunne vi afholde et kursus for viderekomne i podning af frugttræer. Her deltog cirka 15 kursister, der modtog undervisning i de mere raffinerede former for podning. Underviser var Boi Jensen, Holstebro, der i mange år har drevet planteskole med fokus på bevaring af gamle frugtsorter.

I anledning af 100-års jubilæet åbnede museet sæsonen med en udstilling af afstemningsplakater fra 1920.

Mads Mikkel Tørsleff

Museum Sønderjylland

Årsberetningen for Museum Sønderjylland for 2020 afspejler ligesom alle andre årsberetninger fra danske museer den helt usædvanlige situation, at corona-pandemien i lange perioder lammede både det danske og det internationale samfund, lukkede museer og stort set alle andre offentlige aktiviteter og med ét slag ændrede alle planer og vilkår.

Museum Sønderjylland havde i de foregående år og særligt i 2019 lagt betydelige kræfter i at forberede tilbud og aktiviteter i genfor-

eningsåret 2020, som ville sætte et stærkt fokus på Sønderjylland og give museet en vigtig mulighed for at vise de spændende og vidtrækkende perspektiver og ikke mindst relevansen af at være museum i et grænseland. Genforeningsaktiviteterne måtte desværre som helhed neddæmpes, og mange aktiviteter måtte aflyses, og det påvirkede også museet – om end det lykkedes at afvikle flere vigtige udstillinger og aktiviteter trods modgangen.

Som det fremgår af årsberetningen, satte coronaen heller ikke museets udvikling i stå. Især fortsatte byggeriet af Bevaringscenter Sønderjylland i Rødekro og arbejdet med at udarbejde en ny, mere fokuseret strategi for perioden 2021-2025, hvor der særligt lægges vægt på at styrke fire museer: Sønderborg Slot, Museerne i Tønder, Gram Lergrav og det nye, spændende museumsprojekt Navigator i Aabenraa.

Helt så galt som for andre museer, særligt i Østdanmark med deres større afhængighed af langdistanceturisme, gik året heller ikke med hensyn til besøgstal og indtjening. Der var store udsving, men alt i alt gav året et godt resultat, som også afspejlede sig i entréindtægterne. Museum Sønderjylland kom derfor trods de mange problemer og de skuffelser, der naturligvis er forbundet med, at et stort forarbejde og investeringer i vigtige aktiviteter delvis er spildt, flot i mål og kunne afslutte året med et regnskab i balance.

Både det nye, store bevaringscenter og genforeningsåret er vigtige eksempler på kernen i Museum Sønderjyllands arbejde. Museet vil ikke blot opfylde Museumslovens krav, men også arbejde for at gøre museet relevant for nutidens borgere. I bevaringscentret vil publikum, særligt børn og unge under uddannelse, blive budt inden for til vigtige diskussioner om, hvorfor vi bevarer genstande fra fortiden, og hvad de betyder for os i dag. Efter genforeningsjubilæet er det også tydeligt, at netop et museum som Museum Sønderjylland løfter et nationalt ansvar ved at være museum i et grænseland, og at problemstillingerne knyttet til grænselandets møde mellem danske og tyske fortsat er relevant. Det er både bestyrelse, ledelse og medarbejdere bevidste om, og arbejdet med både at være samtidsrelevant og at give gæsterne gode oplevelser vil fortsætte med fuld styrke, når corona-pandemien igen klinger af, og en ny normalsituation opstår.

*Simon Moberg Torp, bestyrelsesformand
Henrik Harnow, direktør*

Årsberetning 2020

Museum Sønderjyllands nye strategi 2021-2025

Museum Sønderjyllands bestyrelse vedtog i 2018 museets strategi for årene 2018-2025 – en ganske lang periode, som var motiveret af, at museet både gennemgik en omfattende omorganisering og satte en langsigtet retning for udviklingen på en række områder, særligt med fokus på gæsterne og på at forbedre de tilbud og den oplevelse, de møder på vore museer. Ultimo 2020 vedtog Museum Sønderjyllands bestyrelse en ny, revideret Strategi 2021-2025, som fastholder de lange linjer fra den tidligere strategi, men på en række områder fokuserer stærkere og skærper indsatsen. Derudover var der opnået en række resultater – mest synligt det store Bevaringscenter Sønderjylland – som nødvendiggjorde en revision af strategien, for at denne ikke skulle virke forældet.

Herunder bringes i punktform hovedindholdet af Strategi 2021-2025, som interesserede læsere kan hente i den uforkortede udgave på Museum Sønderjyllands hjemmeside. Strategi 2021-2025 er Museum Sønderjyllands plan for at udvikle rollen som vigtigt og relevant landsdelsmuseum med varetægelse af nationale ansvarsområder, som endnu flere sønderjyder, gæster fra andre landsdele og udenlandske turister besøger i fremtiden.

I museet arbejdes der systematisk og målrettet i forlængelse af strategien. Fokus i arbejdet sikres ved at lade strategien følge af årlige handlingsplaner, hvor strategiens mere langsigtede valg og mål nedbrydes i mindre dele og handlinger. Strategien sikrer en klar retning for personalet og sender nogle tydelige signaler til omverdenen om, hvor Museum Sønderjylland vil hen, og om det høje ambitionsniveau, museet har.

De overordnede strategiske mål kan ganske kort sammenfattes til

- Indsamling, bevaring og registrering
 - Afslutte byggeriet af Museum Sønderjyllands store bevaringscenter i Rødekro og ibrugtagning af anlægget, herunder magasiner, bevaringsarbejde og læringstilbud til skoler og andre gæster.
 - Gennemføre den krævende flytteproces fra Museum Sønderjyllands andre magasiner til det nye bevaringscenter og sikre orden på samlingerne.
 - Styrke indsamlingen af vigtige genstande på udvalgte områder, blandt andet nyere tid og Hans J. Wegners historie og ikoniske møbler.

- **Forskning**
 - Organisere forskningen i et forskningsudvalg, der rådgiver omkring forskning og har mulighed for at skabe attraktive vilkår for medarbejdere, der har potentiale til og ønsker om at forske.
 - Sikre et publiceringsniveau, der modsvarer museets størrelse og ambitioner.
 - Indgå i samarbejder med relevante eksterne parter, herunder universiteter, og forberede, udvikle og modne større forskningsprojekter med ekstern finansiering.
- **Formidling og kommunikation**
 - Sætte gæsten og den gode museumsoplevelse i centrum.
 - Udvikle museerne efter en klar prioritering med særlig vægt at skabe fire stærke brands: Sønderborg Slot, Museerne i Tønder, Gram Lergrav og Navigator – et nyt, samlet museum i Aabenraa.
 - Tilbyde større og mere ambitiøse særudstillinger koncentreret på færre udstillingssteder.
 - Tilbyde færre, men større og mere professionelle events.
- **Økonomi, drift og HR**
 - Udvikle Museum Sønderjyllands organisation til at understøtte og muliggøre museets overordnede vision.
 - Sikre fuld implementering og effektiv drift af anskaffede systemer (IT-området, virtuelle mødefaciliteter, telefoni, kassesystemer, Facility Management, MUS og APV, rekrutteringssystem med videre).
 - Sætte fokus i hele museet på bæredygtighed og verdensmål og sikre, at bevidste overvejelser og rationelle beslutninger indgår i alle dele af museets arbejde.

Bevaringscenter Sønderjylland

Primo 2018 lykkedes det at sikre finansiering af museets hidtil mest omfattende projekt både i logistisk, ressourcemæssig og finansiell forstand. Projektet med titlen *Din Kulturarv – Dit Museum* finansieres af generøse bevillinger fra de sønderjyske kommuner, A.P. Møller Fonden og Augustinus Fonden og er yderligere blevet suppleret med museets egne midler samt yderligere tilsagn om støtte til udvalgte dele af projektet fra Slots- og Kulturstyrelsen. Projektets totaløkonomi er på cirka 80 millioner kroner eksklusive moms.

Bevaringscenter Sønderjylland ved Rødekro kommer til at rumme både omfattende magasiner, modtagelse og konservering af genstande samt ikke mindst lærings- og laboratoriefaciliteter til at modtage skole-

og uddannelsessøgende børn og unge til nyskabende formidlingsforløb, som nu planlægges med forventet introduktion fra 2022.

Gennem hele 2020 har bevaringscentret været under opførelse, og ligesom i 2019 har der for en gruppe medarbejdere været et betydeligt tidsforbrug til dette projekt, som naturligvis har bestyrelsens og ledelsens stærke opmærksomhed. Der opstod kortvarigt bekymring for, om den byggeproces, som netop var påbegyndt, kunne blive negativt påvirket af corona-krisen, måske endog med standsning og efterfølgende forsinkelse af byggeriet til følge. Det er dog ikke sket, og entreprenøren BASE Erhverv er uførtrods fortsat sammen med de mange underleverandører. Projektet forventes derfor fortsat klar til overtagelse 14. juni 2021, dog først med forventet indflytning fra efteråret, idet det skal

Opførelsen af Bevaringscenter Sønderjylland holdt fuld fart i 2020 og var begunstiget af godt vejr. Heller ikke corona påvirkede byggeriet. Her rejses de store, indfarvede betonelementer, der udgør ydervæggene i magasindelen. Foto: Fl. Wedell.

sikres, at det korrekte klima er opnået, før der flyttes genstande ind i magasindelen. Projektforløbet kan derfor fortsat betegnes som planmæssigt, og museet skylder entreprenøren tak for at have håndteret en vanskelig situation forbilledligt.

Ud over selve bevaringscentret har anlæg af udeområder omkring centret haft fokus gennem året, og det skitserede projekt, der blev accepteret ved årets udgang, indeholder anlæg af et varieret læringslandskab, der vil give hele byggeprojektet et yderligere løft. Slots- og Kulturstyrelsen bidrager delvis til denne del, ligesom museets bestyrelse har afsat yderligere midler til gennemførelse af denne del af projektet på et kvalitativt højt niveau. Af væsentlige beslutninger i årets løb skal desuden nævnes valg af røntgenanlæg, som er en bekostelig inventardel i det nye center.

Projektet har været gennemført med bistand fra museets byggerådgiver KUBEN og via månedlige byggemøder, heraf nogle virtuelle grundet corona-situationen. Rejsegildet blev holdt for en særlig indbudt skare på grund af corona-situationen og blev under omstændighederne godt og sikkert gennemført den 25. september med taler af blandt andre Aabenraas borgmester Thomas Andresen på vegne af de sønderjyske kommuner og kontorchef Ole Winther fra Slots- og Kulturstyrelsen.

Flytning fra MSJ's mange magasiner til det nye bevaringscenter

Klargøringen og nedpakningen af museets samlinger, som begyndte i maj 2018, fortsatte i hele 2020. Gennem næsten hele året arbejdede flytteholdet med samlingerne på Sønderborg Slot (1400m³), og ved årsskiftet rykkede flyttekaravanen til Gram for at klarlægge samlingerne fra det tidligere Midtsønderjyllands Museum (150 m³). Uge for uge blev reolerne i mellemmagasinet i Sønderborg fyldt med henblik på at rykke omkring halvdelen af Museum Sønderjyllands genstande ind i det nye bevaringscenter, så snart det tages i brug.

Flytteprojektet er et uoverskueligt multiprojekt, som stiller store krav til medarbejdernes opfindsomhed, vedholdenhed og ikke mindst omstillingsparathed. Covid-19 gjorde det ikke lettere, men det lykkedes at holde processen i gang bortset fra ugerne med hård nedlukning. Det har fra begyndelsen været planen, at halvdelen af museets samlinger skulle flytte ind i bevaringscenteret i efteråret 2021. Dette ambitiøse mål blev der ikke ændret på i 2020.

Genforeningsjubilæet 2020

Forberedelserne til Genforeningsjubilæet i 2020 fyldte naturligvis allerede meget i 2019, hvor alle aktiviteter, udstillinger og tiltag i det år, som var helt særligt for museet, blev planlagt. Museum Sønderjylland forberedte meget store projekter, der på forskellig vis skulle sætte fokus på og formidle den måske vigtigste enkeltbegivenhed for Danmark i det 20. århundrede. Derfor var det naturligvis en stor skuffelse, at store dele af det regionale program til fejringen af hundredåret for Genforeningen måtte aflyses eller udskydes på grund af covid-19 krisen, men de væsentligste elementer i Museum Sønderjyllands bidrag gik lykkeligvis fri og kunne gennemføres.

Den 17. januar indviede Prinsesse Benedikte under overværelse af et særligt inviteret publikum den længe forberedte, ambitiøse langtidstudstilling på Sønderborg Slot – den største udstillingssatsning i årtier – *100 år med Danmark – Sønderjylland 1920-2019*. I de følgende uger og måneder frem til Danmarks nedlukning den 12. marts 2020 oplevede Museet på Sønderborg Slot en ganske overvældende søgning og interesse for den nye udstilling, som fik fine anmeldelser og omtale. Dronning Margrethe og prinsesse Benedikte besøgte Sønderborg Slot og fik en omvisning i udstillingen ved et privat besøg senere samme sommer.

Kunstudstillingen *Medgang og Modgang: Udvekslinger mellem dansk og tysk kunst* med visning på både Kunstmuseet i Tønder og Kunstmuseet Brundlund Slot blev realiseret og fik udmærkede anmeldelser, men blev desværre i nogen grad påvirket af den lange nedlukning. Lukningen i marts medførte blandt andet vanskeligheder med opbygning og indlån, der førte til, at udstillingen på de to kunstmuseer først kunne genåbnes ganske tæt på sommerferien.

Udstillingen *Genforeningens pris: H.P. Hanssens svære valg* (Kulturhistorie Aabenraa) blev også realiseret og vises fortsat i 2021.

Museets helt store satsning, Genforeningsbussen 2020, der skulle besøge 90 skoler over hele landet, blev realiseret uden indskrænkninger takket være en fornem ekstrabevilling fra Nordea Fonden og et bidrag fra Grænseforeningen, der tilsammen gjorde det muligt at tage turneen op igen i efteråret og køre helt frem til den nye nedlukning i december. I alt nåede bussen ud til 94 skoler og gymnasier med et samlet deltagerantal på 8.500. Genforeningsbussen var på flere planer et pilotprojekt for formidlingen over for skolerne: Den var tværfaglig i sit afsæt, den krydsede kommunegrænserne, og den havde karakter af en kampagne, der gjorde det muligt at bringe den sønderjyske historie ud til hele landet.

Fra udstillingen *Medgang & Modgang: Udvekslinger mellem dansk og tysk kunst*. Udstillingen var todelt, således at den ældre kunst (som på billedet) blev vist på Kunstmuseet i Tønder, mens den nyere kunst blev vist på Brundlund Slot. Foto: Lene Estehave.

Yderligere et bidrag, som bør nævnes her, var udgivelsen af det rigt illustrerede magasin, *Genforeningen 100 år. 1920-2020*, der med 14 læste artikler og et delvist nyt billedmateriale sammenfattede begivenhederne og perspektiverne i de skelsættende år 1918-1920. Magasinet måtte genoptrykkes, efter at det første oplag var udsolgt.

DR's serie "Grænseland", som blev vist i perioden 17. maj-7. juni, benyttede i ret vid udstrækning flere af museets inspektører og satte en streg under, at der er vigtige kompetencer til stede på dette område blandt museets medarbejdere. Serien havde i øvrigt en positiv indvirkning på søgningen til særligt Cathrinesminde Teglværk og Sønderborg Slot, hvor dele af serien foregik.

Der er naturligvis grund til også at nævne, at museet så sig nødsaget til at aflyse et stort antal arrangementer, både mere omfattende arrangementer som den flot anlagte Hvalfestival i Gram og et ganske stort antal foredrag, byvandring og lignende. De arrangementer, der kunne afvikles, blev efter sommerferien i vid udstrækning afholdt med færre deltagere og var derfor ikke i stand til at generere de besøgstal og indtægter, der var forventet.

Udvikling af museerne

I henhold til museets strategi blev der søsat en del projekter med henblik på at styrke de fire fokuserede museer: Sønderborg Slot, Museerne i Tønder, Gram Lergrav og etableringen af det kommende museumsprojekt Navigator i Aabenraa.

I vestfløjen på Sønderborg Slot blev der etableret 450 m² særudstillingsfaciliteter, der tager sig indbydende ud, nykalket og malet, med delvis nye installationer og med ny, professionel lyssætning, og som i øvrigt er under opgradering med hensyn til klimamæssig overvågning og sikkerhed. De nye særudstillingslokaler vil blive indviet med udstillingen *Kunsternes Christian 2. – Fortolkninger i billedkunst, litteratur og drama* i juni 2021.

I samarbejde med indretningsarkitekt Anni Gram blev der også taget hul på projektet med at skabe en ny butik og café på slottet. Projektet er næste led i processen, efter at der i 2020 blev gennemført en gennemgribende modernisering af museets indgang og billetsalg og taget første skridt til at skabe et behageligt gårdrum med opholdsmuligheder for publikum. Den nye butik og café skal fungere som et supplement til den eksisterende butik i højsæsonen og styrke helhedsoplevelsen på slottet.

I 2020 var der yderligere afsat midler til en modernisering af butiksområdet på Museerne i Tønder, indtil en mere vidtrækkende fornyelse forhåbentlig kan realiseres i løbet af en kort årrække. På Museerne i Tønder har Museum Sønderjylland en vision om at skabe et mere sammenhængende hus med nye moderne udstillinger og en mere helstøbt gæsteoplevelse. Det er et omfattende og krævende projekt, der både indeholder idéudvikling af udstillinger og indhold og på samme tid afdækker funktionsbehov og deraf følgende om- og tilbygninger. Til dette formål nedsatte museet en arbejdsgruppe, der tog fat på arbejdet med en helhedsplan for Museerne i Tønder. Arbejdsgruppen, der er sammensat af en bred vifte af fagfolk fra museet og repræsentanter for museets venskabsforeninger, forventer at kunne præsentere et samlet projekt med budget for både museets bestyrelse og kommunalbestyrelsen i Tønder i efteråret 2021.

Også mindre projekter blev gennemført, blandt andet en modernisering af indgangspartiet til Arkæologi Haderslev, hvor der blev skabt bedre faciliteter for både aktiviteter og undervisning af skoleklasser samt større synlighed med vægt på at modtage gæsterne i øjenhøjde – eller som det med et glimt i øjet lyder på banneret foran museet: 10.000 år på en eftermiddag.

Viden & Samlinger

I 2019 blev registreringssystemet SARA lanceret og implementeret i de fleste statsanerkendte museer, og fra centralt hold blev data fra det ældre system Regin flyttet over i det nye system. Ikke alle steder gik flytningen problemfrit, og mange af problemerne blev først løst i 2020, således at SARA nu kan blive det stærke redskab i arbejdet med samlingerne lokalt og på tværs af danske museer, som var intentionen.

Forberedelserne forud for ibrugtagningen af det nye bevaringscenter lagde beslag på store ressourcer, for parallelt med flytkehødet arbejdede enhederne med at få orden på samlingerne og indhente gamle efterslæb. På det kulturhistoriske område blev projekterne *industri* og *militaria* afsluttet, og tilladelse til udskillelse af en lang række dubletter og genstande med svag proveniens blev givet af Slots- og Kulturstyrelsen. Udskillelse af samlingerne på Jacob Michelsens Gård til Aabenraa Kommune blev ligeledes afsluttet og godkendt af styrelsen. På kunstens område blev registreringsefterslæbet afviklet, og store dele af den naturhistoriske samling blev gennemgået og registreret. Endelig afsluttede den arkæologiske enhed en række vigtige etaper i planen for afslutningen af ældre udgravningsrapporter, som er aftalt med Styrelsen.

Museets interne forskningsudvalg færdiggjorde sidst i 2020 en ny forskningsstrategi, der definerer rammerne og retningen for museets forskning i de kommende år.

Sidst på året 2020 underskrev Museum Sønderjylland og Syddansk Universitet en samarbejdsaftale, der fastlægger rammerne for et fremtidigt samarbejde om forskning, projektudvikling, undersøgelser i samlinger, praktikophold mm.

Indsamling og erhvervelser

På det arkæologiske område var indsamlingen præget af ekstraordinær travlhed i byggebranchen. I forbindelse med Baltic Pipeline-projektet undersøgte museet et 24 m bredt og 30 km langt bælte fra Gl. Ålbo ved Lillebælt til Lunderskov. Dette tværsnit bragte mange anlæg for dagen, herunder en række fine gårdanlæg fra ældre bronzealder. Undersøgelserne har vist, at området omkring Kolding Fjord har været særdeles tæt bebygget i ældre romersk jernalder, tiden lige efter Kristi fødsel. Blandt andet er der udgravet flere befæstede gårde omgivet af dobbeltstolpehegn, hvilket tyder på, at det har været en urolig tid ved Kolding Fjord i 2. århundrede efter Kristus. Undersøgelserne er med til at forklare baggrunden for Trældiget ved Lunderskov og sejlspærringerne ved Gudsøvig.

Et andet forsvarsværk kom i centrum, da museet udgravede en strækning af Olgerdiget ved Tinglev, hvor en lokal borgergruppe i samarbejde med museet skal opføre en cirka ti meter lang kopi af dette 16 km lange forsvarsværk fra 1. århundrede efter Kristus. Udgravningen fandt sted i en tidligere vej, som viste sig at dække over velbevarede rester af 90 stolper fra diget samt den tilhørende voldgrav i to faser. Det usædvanlige fund af en hel stolpe viser, at toppen af pælespærringen har været 2,20 til 2,30 meter over terræn. Dateringer af de mange stykker tømmer har i øvrigt bekræftet den samlede datering af Olgerdiget til året 31 efter Kristus med reparationer frem til begyndelsen af 2. århundrede efter Kristus.

Af øvrige fundlokaliteter kan fremhæves nogle meget sjældne voldgrave fra ældre bronzealder lokaliseret ved Nybøl. De er sandsynligvis blevet genanvendt i yngre romersk jernalder, samtidigt med våbenofringerne i den nærliggende Nydam Mose. Ved Bolderslev blev der udgravet et muligt soltempel fra den sidste del af stenalderen, og ved Herrestedgård ved Toftlund Kirke blev der udgravet fem fladmarksgrave fra ældre bronzealder, hvoraf én grav rummede rige gravgaver i form

Tre af museets arkæologer under udgravningen ved Herrestedgård, hvor der blandt andet blev fundet flere jordfæstegrave fra bronzealderen. Foto: MSJ.

af to vredne halsringe, tre arm- eller ankelringe samt en tutulus, det vil sige et kegleformet bæltebeslag. Ved samme udgravning lykkedes det i øvrigt endelig at lokalisere den landsby, der må have båret navnet Herrested. Oprindelig hed kirken og sognet nemlig Herrested efter denne landsby, men da den forsvandt i løbet af 1300-tallet, overtog kirken og sognet nabolandsbyens navn, Toflund.

Årets vigtigste historiske erhvervelse var 16 akvareller, udført af kunstneren Frederik Visby i og omkring Sønderborg under krigen i 1864, som museet fik som gave fra Kastellets Venner. Billederne viser både fredelige øjeblikke og selve kampene, det sidste dog på afstand. Vi ser torvet i Sønderborg før og efter bombardementet, Alssund med pontonbroen og med de ødelagte rester af den og meget andet.

Kunstenheden erhvervede med støtte fra 15. Juni Fonden fire værker af Rune Bosse (født 1987). Værkerne er del af en serie på i alt tolv værker i serien *Ur-Pflanze* (2018), som består af plantedele indsamlet i hen over et år – deraf værkets titel. Delene er tørret og sat sammen til en ny plante, en urplante, som alle andre planter udspringer af. Serien refererer således både til naturens skaberkraft, planteforædling og videnskabelige traditioner. Tre fotografiske værker af Per Bak Jensen (født 1949), nemlig *Gensyn* (2015), *Figur* (2015), *Spir* (2015) blev erhvervet med støtte fra Ny Carlsbergfondet, og i forlængelse af udstillingen af Hans Horns (1921-1989) værker på Sønderborg Slot købte museet et enkelt maleri med støtte fra SFT-Fonden. Årets store scoop var Hans J. Wegners ekstravagante *Knibtangstolen*. Den blev præsenteret på Snedkerlaugets Møbeludstilling i 1956 (Kunstindustrimuseet) og er en af de mest sjældne Wegner-stole. Modellen blev fremstillet hos snedkermester Johannes Hansen, der kom til at udføre flere af Wegners mest ikoniske og eksperimenterende møbler. Stolen blev købt med støtte fra Augustinus Fonden.

Hvert år foretager den naturhistoriske enhed en afrensning af profilet i Gram Lergrav, og 2020 dukkede der to særlige fund op, herunder fint bevarede gællegitterstave fra den store brugde-haj. Stavene har været en del af det filtreringsapparat, som hajen brugte, når den filtrerede små organismer fra havvandet. Det andet fund var en fint bevaret stor gravegang. Hvilket dyr der har lavet gangen, er usikkert, men en jomfruummer er et godt bud.

Publikum & Formidling

Året i Publikum & Formidling bød på en stor mængde arbejde og koordinering grundet de mange aflyste arrangementer og udskudte

udstillinger forårsaget af periodevis lukning og udfordringer med driften forbundet med corona-pandemien. Desværre medførte det også aflysning af en stor og ambitiøs Hvalfestival i Gram Lergrav og Det levende Teglværk på Cathrinesminde. Trods nedlukninger og aflysninger lykkedes det dog at afvikle en massiv kampagne for Genforeringsudstillingerne i både TV, radio og trykte medier. Det skete med støtte fra A. P. Møller Fonden og Ny Carlsberg Fonden til genstart af museerne efter forårets nedlukning, og museet er de pågældende fonde megen tak skyldig.

I 2020 fortsatte opbygningen af Publikum & Formidling ved supplerende af personaleressourcerne med en udstillingsarkitekt, en forretningsudvikler og en projektansat kommunikationsmedarbejder. De ekstra kræfter i afdelingen har skabt et fagligt løft og synlige resultater inden for både udstillingsarbejdet, butiksområdet og i den nationale og regionale pressedækning.

Som i de foregående år gennemførte afdelingen også Den nationale Brugerundersøgelse på Sønderborg Slot, Museerne i Tønder og Kunstmuseet Brundlund Slot. Undersøgelsen viser en flot gennemsnitlig vurdering på 8 ud af 10 for gæsternes samlede museumsoplevelse.

Økonomi & Drift

Arbejdet i afdelingen har været præget af en rolig og stabil drift med fortsat fokus på optimering af procedurerne omkring den økonomiske administration. Der er i forbindelse med corona-pandemien brugt en del ekstra ressourcer i både Økonomi og HR på administration af de forskellige støtteordninger. Her har det endnu en gang vist sig at være en fordel, at de administrative medarbejdere er samlet ét sted med deraf nemmere sparring og vidensdeling.

På HR-området blev den nye sygefraværspolitik, der blev påbegyndt i 2019, færdiggjort og implementeret i løbet af 2020. Den nye sygefraværspolitik medvirker til at sikre, at der nu sker en langt mere systematisk og dokumenteret opfølgning på sygefravær, ligesom den sikrer, at den lovpligtige opfølgning på længerevarende sygefravær finder sted. I forbindelse med implementering af den ny sygefraværspolitik tilbyder museets HR-medarbejder nu i langt højere grad at bistå i forbindelse med sygefraværssamtalerne for at sikre en ordentlig sagsbehandling. De nye kompetencer i HR betyder også, at der kan ydes rådgivning til særligt museets ledergruppe i forbindelse med afholdelse af sygefraværssamtaler og generel opfølgning på sygefravær.

Museets rekrutteringsproces blev i 2020 styrket betydeligt med anskaffelse og implementering af et rekrutteringssystem til håndtering af ansøgninger i første kvartal af 2020. Dette har nedbragt arbejdsbyrden med at sikre svarskrivelse til alle ansøgere samt fordeling af ansøgninger til ansættelsesudvalgene betragteligt, ligesom det har betydet en styrkelse i overholdelse af GDPR-reglerne i forhold til håndtering af ansøgninger. Det nye rekrutteringssystem har også lettet arbejdet for de ansættelsesudvalg, der nedsættes i forbindelse med rekruttering, da det nu er langt nemmere at danne sig et overblik over de indkomne ansøgninger og foretage en rating deraf.

Beskrivelsen af museets samlede on boarding-proces blev i 2020 påbegyndt med første udkast til en beskrivelse af museets rekrutteringsproces. Dette arbejde blev næsten færdiggjort i 2020, og beskrivelsen af museets rekrutteringsproces forventes at blive forelagt MED-udvalget primo 2021.

Ligesom i 2019 var der i 2020 fortsat både arbejdskrævende og økonomisk tunge opgaver knyttet til anskaffelse og implementering af nye tekniske systemer. På it-området blev museets nye it-setup med nyt hosting-center færdigimplementeret og driften konsolideret, således at museet nu kører på en fremtidssikret it-løsning med en langt højere grad af sikkerhed end tidligere. Implementeringen af den nye Office 365-løsning, der indebærer flytning af alle medarbejderes mails til den nye Office 365-løsning forløb stort set problemfrit, og hele organisationen var før sommerferien ovre på den nye løsning. I slutningen af 2019, blev der truffet beslutning om at opgradere og ensarte museets netværksløsning. Foruden en generel opgradering af hastigheden på internetlinjerne til alle museets lokaliteter i 2019 har alle lokaliteter nu også et ensartet netværks-setup med et administrativt netværk, der er sikkerhedsmæssigt adskilt fra de øvrige netværk, for eksempel gæsternetværk, tekniknetværk med flere. Derudover er der etableret overvågning af netværket, hvilket sikrer, at fejl og nedbrud opdages langt tidligere og dermed er til mindre gene for museets medarbejdere.

Det nærede ønske om et overordnet Facility Management-system, der kan sikre dokumentation og langt bedre overblik over museets omfattende bygningsmasse, blev en realitet med valget af et anerkendt system og indgåelsen af kontrakt i 2020 med gradvis implementering i de kommende år.

Endelig blev der valgt platform til et intranet, som dog først introduceres primo 2021, men forventes at forbedre den interne kommuni-

kation på tværs af museet og mellem ledelse og medarbejdere. For et museum, hvor distanceledelse er et grundvilkår, er der forventninger om, at intranettet kan sikre let og ensartet adgang til information for alle medarbejdere.

Udstillinger

- *100 år med Danmark – Sønderjylland siden Genforeningen*
Den 18. januar 2020 åbnede H.K.H. Prinsesse Benedikte udstillingen *100 år med Danmark – Sønderjylland siden Genforeningen* på Sønderborg Slot. Udstillingen er den hidtil mest ambitiøse på Sønderborg Slot og den største satsning siden 1970'erne. I fem rum på omkring 450 m² tager udstillingen gæsten gennem hundrede års dramatisk grænse-landshistorie. Udstillingen rummer både en rigdom af originale genstande fra kendte og ukendte sønderjyder samt digitale og interaktive formidlingselementer. Udstillingen blev anmeldt med 5 stjerner i Kristeligt Dagblad.
- *Medgang og Modgang – udvekslinger mellem dansk og tysk kunst*
På Kunstmuseet i Tønder og Kunstmuseet Brundlund Slot fejrede museet genforeningsjubileet og venskabsåret mellem Danmark og Tyskland i 2020 med en fælles udstilling. *Medgang & modgang – Udvekslinger mellem dansk og tysk kunst* behandlede forholdet mellem den danske og den tyske kunsts scene over en periode på 200 år fra 1820 til 2020 – en periode, hvor der sås inspiration og venskab de to lande imellem, men også fjendskab og en afstand til de kunstneriske strømninger fra Tyskland herhjemme i Danmark. Udstillingen blev rost af anmelderne og fik 4 ud af 5 stjerner i både Politiken, Børsen og Jyllands Posten.
- *Genforeningens Pris: H.P. Hanssens svære valg*
Udstillingen, der fortsat kan ses, sætter fokus på de svære valg, H.P. Hanssen måtte træffe frem mod Sønderjyllands genforening med Danmark i 1920. Det var valg, der fik betydning for alle sønderjyder. I udstillingen opfordres publikum til at forholde sig aktivt til de valg, H. P. Hanssen måtte træffe. Udstillingen blev åbnet af folketingspolitikeren og tidligere minister Bertel Haarder den 17. september 2020.
- *Fiskegærdet fra Slivso – fiskeri i stenalderen*
I Arkæologi vises i museets forhal skiftende præsentationer af interessante fund, blandt andet for at imødekomme den interesse, der ofte knytter sig til nye fund omtalt i medierne. Den lille udstilling, *Fiskegærdet fra Slivso*, giver et indblik i, hvordan fiskeri foregik i stenalderen, og gav publikum adgang til at se det mere end 5000 år gamle fiskegærde.

Fra udstillingen 100 år med Danmark – Sønderjylland siden Genforeningen, som er den største udstillingssatsning på Sønderborg Slot i mange år. Her ses det særlige rum til visning af en film på tre vægflader, som sammen med lydsiden skaber en helhedsoplevelse, der tiltrækker gæsterne og fastholder dem gennem fortællingen. Foto: MSJ.

Forskning og publikationer

Historie

- Henrik Harnow og Peter Fransen: *Teknisk Viden og Netværk i Forening*, Odense 2020.
- Mikkel Leth Jespersen: "Adelen i de slesvig-holstenske byer 1500-1700". I Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle (red.), *Land og by på tværs. Festskrift til Bjørn Poulsen i anledning af 65-års dagen*, Aarhus 2020, s. 217-249.
- Mikkel Leth Jespersen: "Flensborg og Dansk Vestindien". I Jeppe Nøvers og Anders Ravn Sørensen (red.), *Søfartshistorier. Danmarkshistorien til søs*, København 2020, s. 72-91.
- Mikkel Leth Jespersen: "Søfartsmiljøernes nationale sindelag i 1800-tallets Slesvig". I Peter Fransen, Jørgen Mikkelsen, Leif Hansen Nielsen (red.), *Over grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*, Aabenraa 2020, s. 65-89.

- Mariann Kristensen og Lisette Juhl Hansen: "Afstemningsdagen vil give et tydeligt bevis for, at vi er danske". I Peter Fransen, Jørgen Mikkelsen, Leif Hansen Nielsen (red.), *Over grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*, Aabenraa 2020, s. 235-251.
- Carsten Porskrog Rasmussen: "Nationalt land- og skovbrug?". I Peter Fransen, Jørgen Mikkelsen, Leif Hansen Nielsen (red.), *Over grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*, Aabenraa 2020, s. 158-179.
- Carsten Porskrog Rasmussen: "Handelsbønder eller moderne landmænd? Optegnelsesbøger fra nordslesvigske bønder i 1700-tallet som kilder til landbrug og økonomi". I Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle (red.), *Land og by på tværs. Festskrift til Bjørn Poulsen i anledning af 65-års dagen*, Aarhus 2010, s. 456-485.
- Mette Guldberg, Asger Nørlund Christensen, Max Pedersen, Christina Folke Ax, Martin Rheinheimer og Elsemarie Dam-Jensen: "Handel og vandel. Dansk-hollandske kontakter i 1600-1700-tallet", *Temp – Tidsskrift for historie. Nr. 20* 2020, s. 36-61.

Ikke fagfællebedømt:

- Lisette Juhl Hansen, Carsten Porskrog Rasmussen, Axel Johnsen, Mariann Kristensen, René Rasmussen og Anne Marie Overgaard, Mikkel Leth Jespersen (red.): *Genforeningen 100 år. 1920-2020*, Sønderborg 2020.

Arkæologi

- Frauke Witte: „Gebackene Steine – Waldemar der Große und die Backsteinmauer im Danewerk“, *Ziegelei-Museum, 37, Bericht der Stiftung Ziegelei-Museum*, Hagedorn/Cham 2020, s. 6-25.

Kunst

- Inge Lise Mogensen Bech: "Kvinder i mytologier". I Erlend Høyersten (red.), *Mythologies: The Beginning and End of Civilizations*, Århus 2000, s. 86-100.

Besøgstal

Det er en central del af museets strategi, at museer er for alle, og at den gode historie er i centrum. Processen med at øge museets besøgstal har nu været i gang over flere år, men de væsentligste spring hænger ofte sammen med realiseringen af nye tiltag i form af udstillinger, forbedrede faciliteter og tilbud samt synlig markedsføring. God service skal stå i centrum af et besøg på et hvilket som helst af vore museer.

I de seneste år, hvor museet har øget sin indtjening, har der været en tydelig bevægelse i retning af, at der var en større andel af betalende gæster på museerne, og denne udvikling fortsatte i 2020. Derudover betød corona-situationen dog, at en række forventninger blev væltet fuldstændigt omkuld, og nye situationer og mønstre opstod. Indledningsvis skal der derfor knyttes den kommentar, at mønstrene i 2020 skal læses med varsomhed, og at det – selv om der synes at være en trend på flere lokaliteter – er vanskeligt at skille udviklingsstrækkene helt og aldeles fra corona-krisens påvirkning af besøgstallet.

Endvidere benyttede Museum Sønderjylland sig over sommerperioden af den statslige rabatordning, der betød 50 % lavere entré og refusion af dette beløb til museerne. Der var uden tvivl opsparet et stort behov for at komme ud og opleve kultur, da sommerferien stod for døren, og det kunne aflæses også på Museum Sønderjyllands besøgstal i 2020.

Udviklingen i 2020 var mildest talt uforudsigelig, men året endte trods periodevis nedlukninger både i foråret og sidst på året ganske fornuftigt med et samlet besøgstal på 141.196, altså kun cirka 7 % færre end i 2019 trods langvarig lukning både forår og sidst på året samt aflysning af utallige arrangementer på og uden for museerne. Under dette aggregerede tal er der imidlertid meget store variationer museerne imellem i 2020, større variationer end normalt, og denne udvikling, som også kunne ses i takten over året, havde væsentlig sammenhæng med corona-krisen, men også med nye tiltag på museet.

Allerede efter åbningen af *100 år med Danmark* i januar 2020 oplevede Sønderborg Slot en meget stor fremgang. Også andre museer, blandt andet i Tønder, oplevede gode besøgstal og ikke mindst en tilsvarende god indtjening. Da alle museer måtte lukke i marts 2020 lå Museum Sønderjylland samlet set på en forøgelse i besøgstal på hele 56 % og Sønderborg Slot med cirka 100 % i samme periode. Det var ganske vist vintermåneder, hvor mindre udsving har forholdsvis større virkning, men dog en bemærkelsesværdig situation. Året udviklede sig på en måde, så museet ikke opnåede den forventede fremgang i besøgstal på kunstmuseerne, fordi de var lukket i en meget længere periode end de øvrige museer. Der tegnede sig i øvrigt en interessant tendens i en periode, hvor mange mennesker undgik alt for tæt kontakt – nemlig at museer som Gram Lergrav og Cathrinesminde Teglværk samt Højer Mølle med udeområder og masser af plads oplevede flotte besøgstal over sommeren.

Det urolige år mandede ud i, at Museet på Sønderborg Slot med knap 63.000 gæster havde det højeste besøgstal i mange år – og vel at mærke et

besøgstal, hvor store arrangementer ikke blev afholdt, og hvor mange publikumsarrangementer blev aflyst. Museerne i Tønder endte med et lidt skuffende tal på godt 20.000 gæster, hvilket alene skyldes de omtalte lukkeperioder og aflyste publikumsarrangementer. Også Brundlund Slot endte med et lavt besøgstal af samme årsager med kun knap 9.000 gæster. Gram Lergrav Palæontologi nåede det højeste besøgstal i årevis, og det bemærkes, at museet kun er åbent fra påske til sent efterår. Det samme gælder Cathrinesminde, hvis besøgstal umiddelbart ser lave ud, men dette tal er genereret i sommerperioden og rummer ikke som sædvanlig en række andre aktiviteter og det store, velbesøgte julearrangement. Højer Mølle fortsatte de gode takter efter ombygning og åbning af nye udstillinger og café – det er et godt eksempel på, at en investering afgørende kan ændre på stedets karakter og søgning. Kulturhistorie Aabenraa overgik til kortere sæson. Endelig besøgte 8.500 primært skolesøgende børn og unge Genforeningsbussen og bidrog til det samlede besøgstal.

At anvende begrebet "gynger og karusseller" på 2020 vil ikke være helt ved siden af. En række af de tiltag, der er igangsat, vil blive styrket yderligere og giver forventet optimisme for de kommende år, og samtidig ligger den særlige corona-situation under hele forløbet og gør tendenser vanskelige at aflæse. Ikke desto mindre er Museum Sønderjylland med hensyn til besøgstal og indtjening kommet bedre ud af 2020 end mange andre museer i Danmark.

	Gæster 2020	Gæster 2019	Gæster 2018
Sønderborg Slot	60.857	52.960	53.148
Cathrinesminde Teglværk	8.341	17.486	15.417
Kulturhistorie / Kunst Tønder	20.438	27.340	25.607
Højer Mølle	11.843	7.892	3.184
Drøhse Hus	2.087	2.688	2.863
Arkæologi Haderslev	3.728	6.710	4.681
Kulturhistorie Aabenraa	1.494	2.656	2.712
Kunstmuseet Brundlund Slot	8.406	15.108	15.575
Naturhistorie og Palæontologi	10.620	6.123	6.786
Foredrag, rundvisninger og uv-besøg	13.382	13.048	15.322
Museum Sønderjylland, i alt	141.196	152.011	145.295

De flotte besøgstal holdt langt ind i efteråret, men med kravet om indførelse af mundbind på museerne fra den 29. oktober kom der et tydeligt fald i antallet af besøgende. Desværre sluttede året også af med endnu en nedlukning fra den 18. december.

Henrik Harnow

Rigsarkivet Aabenraa

Genforeningsjubilæet

I tilknytning til Rigsarkivets digitale tidslinje om Genforeningen til folkeskolens ældste klasser og gymnasiet, som blev omtalt i sidste årsberetning, og som findes på internetsiden <https://kilderne.dk/genforeningen/>, blev der i samarbejde med Aabenraa Statsskole og Deutsches Gymnasium für Nordschleswig den 8. og 9. januar 2020 holdt tre workshops på Rigsarkivet med gruppearbejde på grundlag af autentiske kilder og efterfølgende diskussion. 90 gymnasieelever deltog. Den 5. februar mødtes cirka 350 gymnasieelever til en fælles event på Gazzværket i Aabenraa med musik, sang og udstillinger i relation til Genforeningen og mindretalsforhold. Endelig blev der i samarbejde med DM i fagene den 10. februar 2021 afholdt en digital finale i den landsdækkende skolekonkurrence med Genforeningen som emne.

Rigsarkivets digitale kildepakke om Genforeningen, som ligeledes blev omtalt i sidste årsberetning, og som findes på <https://kilderne.dk/laeringstilbud/kildepakkerne/genforeningen-1920/>, blev suppleret med akterne fra Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender, både fra departementet, krigsfangekontoret, oplysningskontoret og kontoret i Aabenraa. Her kan man også finde fem tykke bind med underskrifter fra danske sønderjyder, der i 1869 krævede en folkeafstemning om grænsen, og man kan finde den danske historiker H.V. Clausens 16 bind med fortegnelser over alle landmænd og deres nationale sindelag, sprog, areal, avishold, højskoleophold med mere omkring år 1900 samt Foreningen Sønderjydernes kartotek over tilrejsende vælgere nordfra til folkeafstemningen. Kildepakken lægger såvel op til videnskabelige undersøgelser som personalhistoriske opslag.

Rigsarkivets plancheudstilling med fotos af arkivalier, herunder officielle akter og private menneskers dagbøger og breve, plakater og løbesedler, kort og diverse tryksager, blev åbnet på Rigsarkivet i Aabenraa den 24. januar 2020 af formand for BDN Hinrich Jürgensen. Her vises også originale akter og afstemningsplakater. Hans Schultz Hansen holdt foredraget "Genforeningen 1920 – fest, forløb og følger". 110 del-

tog i åbningen. Udstillingen her var åben til sommeren 2021. Udstillingen kan tillige ses digitalt på <https://www.sa.dk/da/web-exhibition/fra-rigsarkivets-hylder-genforeningen-1920/>.

Rigsarkivets afdeling i Aabenraa skulle sammen med Landesarchiv Schleswig-Holstein have holdt seminaret "Følgerne af Slesvigs deling 1920" den 27. og 28. marts 2020. Det måtte desværre aflyses grundet corona-epidemien, men det tilhørende bogprojekt med udgivelse af foredragsholderens bearbejdede indlæg både på dansk og tysk realiseres primo 2022 hos Hamburg University Press.

I maj-juni lagde Rigsarkivet mur til medieshowet *LAND MELLEM GRÆNSER – herfra hvor vi står i 100 år*. Projektet fortalte ud fra arkivmateriale, lydtekster og musik om tiden før og omkring Genforeningen. Kunstnerne Karen Thastum fra kunstgruppen Tura Ya Moya og Anne Lildholdt fra foreningen Makrelsalat stod bag projektkoncepterne.

Rigsarkivet fik tilskud fra Folketingets og Kulturministeriets pulje til markering af Genforeningsjubilæet, fra Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat under afvikling og fra Region Sønderjylland/Slesvig, men navnlig den digitale kildepakke blev i vid udstrækning også finansieret af egne midler.

Modtagelse af arkivalier

Rigsarkivet Aabenraa modtog i 2020 større afleveringer af arkivalier fra det tidligere Gråsten, Sønderborg og Tønder politi samt Retten i Sønderborg og mindre afleveringer fra Tønder Statsskole og Tønder Kommune. Der indkom desuden protokoller fra de preussiske kommuner i Bedsted Sogn. Fra private afleveredes blandt andet arkiver fra Ulkebøl Sogns Spare- og Lånekasse, Digelaget for Tøndermarsken, Aabenraa Kunst- og Musikforening, SIKKA Aabenraa, Byg Aabenraa og Nørre-skovparkens Grundejerforening.

Læsesal og formidling

Da læsesalen grundet corona-epidemien var lukket fra den 11. marts til den 2. juni og igen fra den 16. december, måtte der noteres et mærkbart fald i antallet af læsesalgæster fra 1.736 i 2019 til 1.102 i 2020 og et tilsvarende fald i antallet af ekspeditioner fra 1.777 til 1.165.

En række arrangementer i foråret og efteråret måtte aflyses, så der gennemførtes otte arrangementer med 612 deltagere mod 14 arrangementer med 629 i 2019. Ud over den omtalte udstillingsåbning med foredrag holdt arkivar og seniorforsker Steen Andersen foredrag om

krigsplanlægning og fjendebilleder – den polske front, ligesom flere tagedage og workshops nåede at blive gennemført.

Ved årsskiftet fratrådte vagtmester Leo Vinther Pedersen sin stilling ved Rigsarkivet. Han har været medarbejder ved arkivet siden 1. marts 1992 og har igennem mange år været ankermand for læsesalen og den dertil knyttede formidling, ikke mindst tastegrupper og slægts- og ejendoms-historiske workshops. Han har ydet en brugerservice langt ud over det almindelige og dertil taget sikkert vare på arkivets magasiner og bygninger og vil blive savnet af kolleger og brugere.

Forskning

Leif Hansen Nielsen publicerede sammen med Anette Østergaard Schultz artiklen ""Vox Populi": Et perspektiv på det dansk-tyske forhold efter 2. verdenskrig". Det skete i festskriftet *Over Grænser*, som Hans Schultz Hansen fik overrakt på sin 60 års fødselsdag den 26. juni. Han deltog endvidere sammen med Peter Fransen og Jørgen Mikkelsen i redaktionsarbejdet. Hans Schultz Hansen udgav andet og sidste bind af sin H.P. Hanssen-biografi under titlen *Genforeningens arkitekt: H.P. Hanssen 1914-1936*. Bogen blev præsenteret på arkivet den 7. februar. Dertil sluttede sig en artikel i Sønderjyske Årbøger om Vælgerforeningens møde på Folkehjem 16. og 17. november 1918 efter nye kilder. Kortere formidlingsartikler om tilsidesættelsen af H.P. Hanssen ved genforeningsfesterne i 1920 og om genforeningsbegrebet udkom i Museum Sønderjyllands magasin om Genforeningen og i Sønderjysk Månedsskrift, ligesom en oversigtsartikel blev trykt i Nordisk Tidsskrift. Endvidere medvirkede Hans Schultz Hansen i en række TV- og radio-udsendelser om Genforeningen, blandt andet i DR1's serie "Grænse-land" afsnit 1-4 og DR2's serie "Striden om grænsen" afsnit 1-3 samt i TV Syd og DK Syd, og i DK4 med et interview ved Siegfried Matlok om H.P. Hanssen. Dertil kom kortfilmen "Genforeningen 1920 – den danske splittelse" på www.danmarkshistorien.dk og Museum Sønderjyllands udstillingsfilm om H.P. Hanssen. Endelig holdt han 15 foredrag.

Studiecentrum for Sønderjyllands historie

Arbejdet har været stærkt hæmmet af corona-pandemien. Det var kun muligt at afholde tre netværksmøder. Seks medlemmer af studiecentret har – trods aflysningen af det planlagte seminar – især arbejdet med bidrag til bogen *Følgerne af Slesvigs deling i 1920: "Strategier for Nordslesvigs integration i Danmark"* (Hans Schultz Hansen), "Det midlertidige

Ministerium for sønderjydske Anliggender" (Jørgen Witte), "De tosprogede skoler i de nordslesvigske grænsesogne" (Erik Nørr), "Helsognstanke og kirkeforfatning" (Carl Christian Jessen), "Det tyske mindretal – grænserevisionskrav og integration – to modsatrettede bestræbelser" (Henrik Becker-Christensen) og "Den ekstreme sønderjyde – protestbevægelserne i 1920'erne og 1930'erne" (Leif Hansen Nielsen). Ved nytårstid forelå alle bidrag på dansk og mange tillige i tysk oversættelse. Seks medlemmer bidrog til *Over grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen: "En herredsfoged i bondeklør"* (Lars N. Henningsen), "Søfartsmiljøernes nationale sindelag i 1800-tallets Slesvig" (Mikkel Leth Jespersen), "Claus Manicus som politisk journalist i kampen for den danske helstat 1830-48" (Jørgen Witte), "Nationalt land- og skovbrug?" (Carsten Porskrog Rasmussen), "Brugen af nationale tableauer i afstemningskampen" (Mariann Kristensen sammen med Lisette Juhl Hansen), "Kommunevalgene i Sønderjylland i mellemkrigstiden" (Erik Nørr) og "Den offentlige menings betydning for udvisning af tyske statsborgere efter 1945" (Leif Hansen Nielsen sammen med Annette Østergaard Schultz).

Der udkom desuden følgende to monografier:

Inger Lauridsen: *Agnes Schmidt – sønderjyde, kvinde og kunstner*. Ribe Kunstmuseum. 206 s.

Hans Schultz Hansen: *Genforeningens arkitekt: H.P. Hanssen 1914-1936*. Historisk Samfund for Sønderjylland. 335 s.

Dertil kom talrige artikler, hvoraf adskillige havde relation til genforeningsjubilæet. Antallet af foredrag blev stærkt reduceret grundet corona-pandemien.

Hans Schultz Hansen

Rigsarkivets plancheudstilling, der åbnede den 24. januar 2020, blev markeret med et stort banner opsat på bygningen ud mod Haderslevvej i Aabenraa. Foto: Ronja Hogner Vejdegren, Rigsarkivet.

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2020

Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2021

Grundet corona-epidemien kunne årsmødet 2021 først holdes lørdag den 4. september på Højer Design Efterskole. Cirka 45 medlemmer deltog. Årsmødet indledtes med et spændende foredrag af museumsinspektør Mikkell Leth Jespersen om sønderjysk søfarts historie. Efter kaffeordet og fortælling om efterskolen ved forstander Kirsten B. Hansen var der generalforsamling. Formanden for Tønder kreds, Jens Møller, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var beslutningsdygtig, og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Styrelsens beretning

Historisk Samfunds virke i 2020 skulle have stået i genforeningsjubilæets tegn, men året har uundgåeligt nok så meget været påvirket af corona-krisen. Det gælder først og fremmest på arrangementssiden, hvor aflysning fulgte på aflysning, mens udgivelsen af tidsskrifter og bøger har været stort set upåvirket.

Før nedlukningen den 13. marts 2020 nåede vi at gennemføre fire arrangementer i relation til genforeningsjubilæet. Vi afholdt en foredragsaften om afstemningsplakater og -kamp i Toftlund, afstemningsfest på Folkehjem i samarbejde med andre foreninger og vores egen "valgften" på Sønderborg Slot. Det var tre vellykkede arrangementer, hvor de to sidste opnåede maksimal tilslutning med henholdsvis 420 og 250 deltagere. Ved afstemningsfesten var regionsrådsformand Stephanie Lose hovedtaler, mens Hans Schultz Hansen ridsede begivenhederne i 1920 op, og Opera på Grænsen underholdt med udtog af operaen *Grænsemageren* om H.P. Hanssen. Ved valgftenen fungerede Kristian Pallesen som vært, mens Carsten Porskrog Rasmussen, René Rasmussen og Merete Bo Thomsen agerede eksperter, der kommenterede afstemningsresultaterne i 1. og 2. zone. I sædvanligt godt samarbejde med Idrætshøjskolen i Sønderborg medvirkede foreningen i uge 6 ved et fuldtagnet historiekursus om Genforeningen.

Før nedlukningen nåede vi endvidere at holde generalforsamling i Sønderborg kreds. Kredsen har desuden medvirket til planlægningen af Sønderborg Kommunes genforeningsindsatsning "Spejlinger".

Fire bogudgivelser

Vi nåede endelig på selve afstemningsdagen at få udgivet Hans Schultz Hansens bog: *Genforeningens arkitekt: H.P. Hanssen 1914-1936*. Den er andet og sidste bind i forfatterens H.P. Hanssen-biografi, hvis første bind udkom i 2018 under titlen *De danske sønderjydere førstemand: H.P. Hanssen 1862-1914*. I den nye bog skildres rigsdagsmandens virke for sine sønderjyske landsmænd under 1. verdenskrig. Dernæst følges hans kamp for en rimelig løsning af grænsespørgsmålet i årene 1918-20 med front dels mod tyske kredse, der modsatte sig en afståelse af Nordslesvig, dels mod Dannevirkemænd og Flensborgfolk, der ville have større områder med tysk flertal med til Danmark. H.P. Hanssens grænsepolitik sejrede og lagde grunden til den senere udsoning mellem dansk- og tysksindede slesvigere, men det kostede ham dyrt. Han blev afskediget som minister for sønderjyske anliggender i den danske regering og måtte tåle tilside-sættelser, da Genforeningen skulle fejres i sommeren 1920. De første år af 1920'erne blev et antiklimaks for ham. Som nationalpolitiker trivedes han ikke med partipolitikken, men fik sin tid igen, da det tyske mindretal iværksatte en offensiv i midten af 1920'erne og især efter, at nazistiske spidser i Slesvig-Holsten krævede grænsen flyttet i 1933. Bogen blev ligesom den første udgivet i et godt samarbejde med Sprogforeningen. Trykningen blev finansieret af de samme fonde som det første bind.

Under nedlukningen og i tiden derefter kunne adskillige aktiviteter gennemføres helt eller overvejende upåvirket. På bogfronten var det først udgivelsen af *Over grænser. Festskrift til Hans Schultz Hansen*, der forelå til dennes 60-årsdag den 26. juni og blev overrakt til fødselaren af redaktørerne Peter Fransen, Jørgen Mikkelsen og Leif Hansen Nielsen samt Historisk Samfunds næstformand Lars N. Henningsen. På grund af corona-restriktionerne måtte det ske i en lille kreds på Rigsarkivet i Aabenraa. Det kunne ikke ødelægge glæden hos modtageren, men initiativet havde fortjent en større ramme for festligheden. Festskriftet rummer bidrag fra 23 forskere fra arkiver, biblioteker, museer og universiteter nord og syd for grænsen, der behandler emner fra sønderjysk og slesvig-holstensk historie. Det vil føre for vidt at nævne alle her. Kronologisk spænder de fra 1500-tallet til efterkrigstiden. Tre bidrag har fokus på grænsedragningen i 1920, og de fleste af de andre artikler omhandler

også de dansk-tyske modsætninger; to behandler det dansk-tyske arkiv-samarbejde og forskningsstyringen i Rigsarkivet. Som andre festskrifter rummer dette ud over hyldesten til modtageren en tabula gratulatoria og en bibliografi over modtagerens videnskabelige produktion. Festskriftet blev udgivet i samarbejde med Rigsarkivet med tilskud fra udgiverne og Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og H.P. Hanssens Mindefond.

I sensommeren udkom Mogens Jensens bog om *Zeppelinbasen ved Tønder*, redigeret af René Rasmussen og Martin Bo Nørregård. Bogen handler om luftskibene og deres base umiddelbart nord for Tønder i årene 1914 til 1918. Forfatteren skildrer basens opgave og tilblivelse, luftskibene og deres operationer, livet for luftskibsbesætningerne og jordpersonellet, det britiske flyangreb på basen, hvor luftskibene blev ødelagt, og de levn fra basen, som endnu er bevaret. Bogen opnåede et stort salg, og et nyt oplag måtte trykkes. Udgivelsen blev støttet af Den flyvehistoriske Fond og Ellehammerfonden.

Mens disse tre bøger udkom i skriftrækken, blev Henrik Becker-Christensens erindringer *Diplomat i grænselandet* udgivet i vores serie med sønderjyske levnedsløb. De handler om forfatterens tid som dansk generalkonsul i Flensborg i årene 1998-2017. Der er kapitler om de nære kontakter til landsdelens danske mindretal, den politiske udvikling og de bilaterale kontakter til den slesvig-holstenske landsregering. Det gennemgående tema er arbejdet for at gavne det nationale klima og den dansk-tyske mindretalsordning. Noget af det sidste, danskere og tyskere fandt sammen om, var markeringen af de nationale mindedage og placeringen af nationale monumenter. Men på skoleområdet opstod der modsætninger, da landsregeringen beskar tilskuddet til de danske skoler i Sydslesvig, og der var uenighed om SSW's fritagelse for 5 % spærregrænsen. Alt dette satte generalkonsulen i arbejde, og det samme gjorde flygtningekrisen, grænsekontrollen, infrastrukturen og meget andet. Erindringerne er en vigtig brik til grænselandets nyeste historie. De blev udgivet med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Oberst H. Parkovs Mindefond, Sydbank Fonden, Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow's, født Kihlstrøm, Fond og Velux Fonden. Desværre forhindrede det nye corona-udbrud i efteråret, at udgivelsen kunne festligholdes og bogen markedsføres, således som vi planlagde, og som forfatteren fortjente det.

Det er meget fornemt, at vores forening har kunnet udgive hele fire bøger i år. Det har krævet en stor indsats af forfattere og redaktører, men ikke mindre af vores salgsteams – såvel det udgående som kontoret.

Foreningen har desuden videreført arbejdet med *Sønderjysk søfarts historie*. Ved årsskiftet forelå alle fem bidrag, der alle var godkendt af vore grundige fagfællebedømmer, arbejdet med illustreringen var godt i gang og Hans-Ole Mørk langt henne i udarbejdelsen af registrene. Et stort tilskud fra Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat under opløsning har været en afgørende hjælp i slutfasen. Værket udkom den 31. august 2021.

Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyske Årbøger

Sønderjysk Månedsskrift udkom med en forsinkelse på et enkelt nummer, men har ellers fulgt planen med tilhørende udsendelse af indstik med information om vore aktiviteter og medlemstilbud. Vort udmærkede samarbejde med Aabenraa-spejderne om klargøring til forsendelse har en væsentlig andel heri. Der har været temaartikler i hvert nummer i relation til genforeningsjubilæet foruden grænselandskronikker og bogomtaler og artikler med andet stof. Lisette Juhl Hansen var hovedredaktør ved de første numre, men blev i foråret under sin barselsorlov afløst af René Rasmussen. Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen udgør fortsat resten af redaktionen. Månedsskriftet har som tidligere år modtaget tilskud fra Kulturministeriets bladpulje, Den sønderjyske Kulturaftale, Alving Fonden, Traugott Møllers Fond og Dansk Kultursamfund af 1910.

Sønderjyske Årbøger var ligeledes præget af genforeningsjubilæet, der på forskellig vis er et tema i syv ud af i alt ni artikler og otte anmeldelser. Årbogen rummer følgende artikler: *Mads Mikkel Tørsleff*: "Hvor er de i dag? De gamle, sønderjyske frugtsorter", *Johannes Brix*: "Medicinalinspektøren – et nyt embede i hertugdømmet Slesvig 1853 til 1864", *Karina Lykke Grand* og *Thor J. Mednick*: "Danskhedens skiftende konturer" (om maleren Agnes Slott-Møller og kunstnergaven til Sønderjylland), *Klaus Tolstrup Petersen*: "Nødpenge fra afstemningstiden i Slesvig 1919-1921 – propaganda eller pengemaskine?", *Hans Schultz Hansen*: "Da grænsen blev trukket" (om mødet på Folkehjem i november 1918 ud fra nye kilder), *Drude Terkildsen Bill*: "På vej mod en national selvforståelse" (om budskaber i den nationale agitation), *Mogens Rostgaard Nissen*: "Kampen om Flensborg", *Martin Corfix*: "Der skal lægges megen vægt på dansk musik" (om militærorkestrene i foråret 1920) samt *Merete Bo Thomsen*: "Hvordan skaber man et nationalt mindretal?" Årbogen indeholdt desuden anmeldelser og beretninger og blev præsenteret den 2. december på Folkehjem. Den var redigeret af Mariann

Kristensen, Mogens Rostgaard Nissen, Klaus Tolstrup Petersen, Merete Bo Thomsen og Mads Mikkel Tørsleff.

Kommunikation, strategi og generalforsamlinger

På kommunikationssiden har hjemmeside og Facebookprofil under corona-krisen fået øget betydning som vigtige veje til at få helt aktuel information ud til medlemmerne. Sekretariatet har dertil udnyttet de stille perioder til at opruste på de elektroniske nyhedsbreve, så vi nu er nået op på 1200 modtagere, hvilket er over halvdelen af medlemskaren. Der vil i den kommende tid blive lagt vægt på hyppigere udsendelse af nyhedsbreve.

Arbejdet med en ny strategi for Historisk Samfund blev også videreført på trods af nedlukningen. Der er holdt tre møder i udvalget bestående af Lars Erik Bethge, Margrethe Iversen, Lisette Juhl Hansen, Arne F. Jørgensen, Mikkel Leth Jespersen og René Rasmussen. Udvalget fremlagde sine foreløbige tanker på styrelsesmødet i november og arbejder videre frem mod en skriftlig rapport i 2021.

Atter andre aktiviteter er gennemført, men under større påvirkning af corona-situationen. De fire andre kredse fik med forsinkelse gennemført deres generalforsamlinger i september måned, om end med mere beskeden tilslutning end normalt. Det skal særlig fremhæves, at Haderslev kreds fik rekonstrueret bestyrelsen med Sv.-E. Ravn som ny formand efter den varigt sygdomsramte Karl Erik Olesen, og Gunnar Fink og Inge Rogat Møller blev også nyvalgt, så kredsbestyrelsen nu for første gang i adskillige år er fuldtallig.

Aabenraa kreds nåede en byvandring sammen med Byhistorisk Forening den 15. og 16. juni: "I H.P. Hanssens fodspor" med Lars N. Henningsen. Det planlagte møde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger er udskudt til oktober 2021 i Tinglev. Sønderborg kreds har derimod måttet opleve, at de lokalhistoriske arkiver ikke længere vil være med til dette fællesmøde, der angiveligt lapper over i forhold til det kommunale arkivsamvirke.

Hovedforeningen måtte ligeledes gennemføre sit årsmøde med forsinkelse. Det fandt sted den 3. oktober 2020 på Folkehjem med Henrik Becker-Christensen som foredragsholder med samme emne som ovennævnte bog. Vores vedtægtstilpasning til hvidvasklovgivningens krav blev gennemført, og vi opererer nu formelt med en bestyrelse, bestående af formand, næstformand, kasserer og sekretær. Der var genvalg til de styrelsesmedlemmer og revisorer, som var på valg, og Lisette Juhl

Hansen blev nyvalgt til styrelsen. Der var cirka 50 deltagere i årsmødet, hvilket også er under normalen.

Aflysninger

Bogsalget har også været påvirket af corona-krisen, da mange salgsmuligheder glippede som følge af aflyste arrangementer, men ikke desto mindre nåede vi op over sidste års høje niveau. Det skete ikke mindst takket være de mange nye udgivelser, men bestemt også på grund af salgsteamets store indsats og et løfte om gratis forsendelse i årets sidste måneder. Salget via nettet (hjemmeside og e-mail) har således også hos os været i markant vækst under nedlukningen.

Flere aktiviteter måtte helt opgives eller udskydes. Historiske Dage 2020 blev aflyst, og den store historiemesse genoptages næppe før i 2022. Det er ekstra ærgerligt, fordi timingen med genforeningsjubilæet dermed går tabt. Det er også med stor beklagelse, at markeringen af afstemningen i anden zone den 14. marts, som var berammet til at finde sted på selve dagen i Borgerforeningen i Flensborg, måtte aflyses. En historisk mærkedag kan være vanskelig at genskabe, men det vil ikke desto mindre blive forsøgt. Det samme gælder den aflyste filmaften om Genforeningen, som skulle have fundet sted på Flensborghus. Også vore udflugter til Rostock og Ejdersted måtte aflyses, men gennemførtes i 2021.

I efteråret havde vi lagt en omfattende plan for præsentation af Henrik Becker-Christensens erindringer med pressemøde og to foredragsmøder i Jaruplund og Flensborg samt nord for grænsen på Tørning Mølle og i Løgumkloster. Sønderborg kreds var også på trapperne med en aftale, mens Aabenraa gik sammen med Byhistorisk Forening om et arrangement i januar. Presset af den tilspidsede corona-situation valgte vi imidlertid at aflyse alle arrangementer i resten af 2020 og i de første måneder af 2021. Det ramte også Haderslevs arrangement med Poul-Erik Thomsen. Det har også uden pressemødet heldigvis været muligt at opnå en betydelig presseomtale af *Diplomat i grænselandet*, og vi har fået god hjælp til markedsføringen af Sydslesvigsk Forening og andre danske organisationer syd for grænsen, men vi savner salgsmuligheden ved sammenkomsterne.

Tak og udblik

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie en stor

tak for assistancen til vores sekretariat. Men først og fremmest har vore mange frivillige igen lagt et stort arbejde i foreningens daglige drift, salg og kommunikation – Mogens Asmund, Finn Bach, Maria Erbs, Arne F. Jørgensen, Randi Nielsen, Poul Müller Olsen, Kristian Pallesen, Mette Pilgaard, Henrik Posselt og Dorrit Aarøe.

I Historisk Samfund kan vi trods de trælse aflysninger af arrangementer og udflugter overordnet se tilbage på 2020 med tilfredshed. Vi har udnyttet de muligheder, der var, og formået at tilpasse os situationen, så vi også organisatorisk er opdateret og klar til, at situationen fra andet halvår af 2021 må være en anden og bedre. Med 1.950 medlemmer – stort set uændret i forhold til sidste års medlemstal – står vi godt rustet.

Vi må da i gang med at planlægge vort hundredårs jubilæum i december 2022. Foreløbig er det hensigten at markere jubilæet med udgivelsen af en kortfattet Sønderjyllandshistorie beregnet for et bredt, dansk publikum.

Formandens beretning blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Det samme gjorde kassererens beretning, der viste et overskud på 254.642 kr. Kontingentet for 2022 blev uændret fastsat til 325 kr. (225 kr. alene med årbogen og 275 kr. for abonnement på månedsskriftet). Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Mikkel Leth Jespersen, Lennart S. Madsen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Overgaard, René Rasmussen og Mette Pilgaard blev genvalgt til styrelsen. Olaf Krag og Jørn Andersen genvalgte som revisorer. Det vedtoges at sende en hilsen til Grænseforeningens 100 års jubilæum.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

I 2020 havde vi en byvandring sammen med Byhistorisk Forening den 15. og 16. juni: "I H. P. Hanssens fodspor" med Lars Henningsen.

På kredsens generalforsamling, der blev afholdt den 30. september, blev bestyrelsen udvidet med Jan Wittrup.

I tilslutning til generalforsamlingen holdt Siegfried Matlok et meget levende og interessant foredrag, hvor han belyste forskellige aspekter af den dansk-tyske udvikling i grænselandet fra krig til fred og vejen til et stadig tættere samarbejde.

Vi har kun holdt et konstituerende møde den 3. oktober 2020, før alle aktiviteter måtte holde pause igen.

Helge Søgaard

Haderslev kreds

Det giver øvelse at arrangere møde efter møde – og aflyse dem alle igen...

På grund af formanden, Karl-Erik Olesens, sygdom var der ingen arrangementer i den første del af året 2020. I forbindelse med generalforsamlingen den 24. september, der blev afviklet sammen med et virksomhedsbesøg på bryggeriet Fuglsang, kom der nye kræfter i bestyrelsen. Herefter bestod den af de to genvalgte: Kirsten Fynbo og Ellen Jensen, begge Skodborg, og de nyvalgte: Inge Rogat Møller, Vonsbæk, Gunnar Fink, Hoptrup, og Sven-Erik Ravn, Hjartbro, der blev valgt til formand, mens Gunnar Fink overtog kassererposten.

Nogle af deltagerne fra besøget på Fuglsang sammen med den erfarne rundviser, Erik Andersen, tv. Foto: Inge Rogat Møller.

Der var knap en snes deltagere til besøget på Fuglsang. De så bryggeriet og tappefaciliteterne og de nye kontorer, der meget eksklusivt er indrettet helt oppe over de gamle produktionslokaler, og de mødte den femte generation af Fuglsang-familien, direktør Henning Fuglsang, der fortalte om at være en del af ledelsen i en af Haderslevs ældste virksomheder. Det fremmer den langsigtede tankegang, at maltfabrik og bryggeri nu er ejet af en familiefond, så man altid kan disponere langsigtet, fortalte bryggeren.

Siden dette arrangement har bestyrelsen planlagt flere møder og udsat disse igen på grund af corona-restriktionerne. Men sådan har det jo været.

Sven-Erik Ravn

Sønderborg kreds

Feltprovst Thomas Hansen Beck holdt foredrag den 14. januar 2020 i Nordborg om Nordborgs feltpræst under de to slesvigske krige. Erik Høyer Møller var måske den første feltpræst i Danmark og i Hertugdømmerne. Foredraget trak linjer op til i dag.

Den 11. marts fik vi en rundvisning i Ketting Kirke med efterfølgende generalforsamling. Vi var den eneste kreds, der nåede det inden nedlukningen, og bestyrelsen forblev intakt. Møder med lokalhistoriske foreninger finder ikke sted mere, og det er lidt af en tragedie, for de lokalhistoriske foreninger i Sønderborg kommune har nok i SKLA, men Hans Steengaard i vores bestyrelse har været repræsentant i Sønderborg kommunes projekt om "Spejlinger", hvor han har gjort et enormt arbejde. Vi har haft bestyrelsesmøder, hvor vi har måttet aflyse meget af det, vi havde i tankerne. Det var jo betingelserne, og det vil garanteret også ske i 2021.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Tønder kredsens eneste arrangement i 2020 var generalforsamlingen, der blev afholdt den 22. september, hvor formanden aflagde beretning med omtale af det forrige års arrangementer. Efterfølgende havde vi et glimrende indlæg med forhenværende museumsinspektør Inger Lauridsen, som fortalte om en familie, der boede på Røddingkanten. Emnet var: "Familier blev splittet, da Sønderjylland blev dansk".

Jens Møller

Den 4. november 2020 mødtes tidligere generalkonsul Henrik Becker-Christensen ved den lukkede grænse ved Rønsdam med repræsentant for HSS Sydslesvig kreds, kasserer Sybilla Nitsch, og SSF's generalsekretær, Jens A. Christiansen, for at overrække erindringsværket "Diplomat i Grænselandet". Foto: Finn Bach, Aabenraa.

Sydslesvig kreds

Sydslesvigkredsen havde planlagt flere arrangementer i jubilæumsåret 2020. De fleste måtte dog aflyses. 14. marts-arrangementet i samarbejde med Borgerforeningen, SSF og Henrik Becker-Christensen var det første, der ikke kunne gennemføres. Planlægningen var allerede begyndt i efteråret 2017, så det var rigtig træls, at vi måtte aflyse. Der arbejdedes på at gennemføre arrangementet i marts 2021.

En filmaften om "Afstemningstiden i Flensborg i 1920" med Axel Johnsen måtte aflyses ligesom generalforsamlingen i april, en aftenvandring og et par foredrag i samarbejde med Centralbiblioteket.

Til alt held blev der den 23. september 2020 mulighed for at afholde kredsgeneralforsamlingen. Den fandt sted på Kunst- og Cricket Cen-

træet, Mikkellberg, i Hatsted, hvor Henry Bohm, Bredsted, blev enstemmigt valgt som afløser for næstformanden Kristian Arentsen, der efter mange års flittigt bestyrelsesarbejde ønskede at holde en pause. I forbindelse med generalforsamlingen gav stedets leder, Lisbeth B. Christensen, og formanden for Mikkellberg Fonden, Jon Hardon Hansen, en rundvisning og en fyldig og interessant orientering om Mikkellbergs historie og fremtidige planer.

En af de mest smertelige aflysninger i 2020 skete et døgn, før arrangementet skulle have fundet sted den 30. oktober. Alle planer var lagt, for at Henrik Becker-Christensens bog "Diplomat i Grænselandet" kunne præsenteres for offentligheden – først på et pressemøde på Flensborghus og senere på dagen for de 75 personer, som vi – ifølge corona-reglerne – måtte være på Jaruplund Højskole. Så snart det er muligt, gennemfører vi et andet møde med "vores" tidligere generalkonsul Henrik Becker-Christensen her i landsdelen.

Kirsten la Cour

I 2022 fylder Historisk Samfund for Sønderjylland 100 år og udgør altså også selv et stykke historie. Dets indsamling af historisk viden om Sønderjylland foregik i 1925 blandt andet i form af et hjemstavnskursus, som her til vogns i august 1925. Billedkilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv, fotograf Thorkil Svendsen.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Bestyrelse:

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14, 6392 Bolderslev, 4171 7401 (Rigsarkivet Aabenraa), hsh@sa.dk
 Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617, larsnhenningsen@gmail.com
 Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53, 6270 Tønder, 7372 4417, ilaj5352@gmail.com
 Sekretær: Cand.oecon. **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Øvrigt forretningsudvalg:

Journalist **Finn Bach**, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa, 4068 2098, finn.bach@hotmail.com

Museumsinspektør **Lisette Juhl Hansen**, Museum Sønderjylland – ISL, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 6537 0852, ljh@msj.dk

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mnr@dcbib.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38, 6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa, 3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, 7474 5134, elsemariedamjensen@gmail.com

Museumsinspektør, ph.d. **Mikkel Leth Jespersen**, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, 6200 Aabenraa, 7462 2645, mije@msj.dk

Museumsdirektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, 7172 5530, adjo@msj.dk

Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 7452 7566, lema@msj.dk

Museumsinspektør **Anne Marie Overgaard**, Margrethevej 1,
6280 Højer, over@msj.dk
 Arkæolog **Mette Pilgaard**, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N,
8610 1753, bjoernsen12@gmail.com
 Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**
Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk
 Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,
6270 Tønder, 7372 0006, renerasmussen@bbsyd.dk
 Tidl. overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg, 7467 6557, ulsemyre@gmail.com

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Sven-Erik Ravn, Hjartbro Byvej 11, 6541 Bevtøft, 7451 4648,
svenerikravn@gmail.com

Aabenraa: Jan Wittrup, Søndergade 9B, 6200 Aabenraa, 2087 7616,
janwittrup@hotmail.com

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, 6470 Sydals,
7441 5974, havbo2@stofanet.dk

Tønder: Jens Møller, Allégade 13, 6240 Løgumkloster, 3023 3590,
jensmoller13@gmail.com

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 463 9782 402, kirsten@lacourfamily.dk

Samfundets sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
7462 4683, hssdj@hssdj.dk – hjemmeside: www.hssdj.dk
 Åbningstid for sekretariatet: Tirsdag og torsdag kl. 09.30-12.00.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:

Arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen,
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør Lisette Juhl Hansen, Museum Sønderjylland – ISL,
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 6537 0852, ljh@msj.dk

Skriftrækken:

Tidl. overinspektør, dr.phil. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg, 7467 6557, ulsemyre@gmail.com

Kredsbestyrelser:

Aabenraa kreds:

Kredsformand **Jan Wittrup**, Søndergade 9B, 6200 Aabenraa, 2087 7616,
janwittrup@hotmail.com
 Kasserer **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,
lonejanfelt@gmail.com
 Næstformand **Peter Rastrup**, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa,
peter@rastrup.net
Iver H. Ottosen, Runesvinget 39, 6330 Padborg, iverho@mail.dk
Tove Nørgård, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,
tovenoergaard@yahoo.com
Bernd Larsen, Nørrehaven 23, 6230 Tinglev, bernd.larsen@mail.dk
H.C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså,
hcjurgensen@gmail.com

Haderslev kreds:

Kredsformand **Sven-Erik Ravn**, Hjartbro Byvej 11, 6541 Bevtøft,
7451 4648, svenerikravn@gmail.com
 Kasserer **Gunnar Fink**, Hoptrup Hovedgade 131, 6100 Haderslev,
gunnar.fink@mail.dk
Carl Holst, Nordhaven 5, 6630 Rødding, loneogcarlholst@gmail.com
Inge Rogat Møller, Vonsbækvej 26, 6100 Haderslev, ingerogatm@live.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals,
7441 5974, havbo2@stofanet.dk
 Sekretær **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager, mai@lhuset.dk
Anders Orris, Sønder Havnegade 10 st. tv., 6400 Sønderborg,
beosystem@hush.com
Hans Stengaard Jessen, Egernevej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster,
3023 3590, jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, meldkjaer@mail.dk

Erik Sørensen, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

Jørn Otto Dahlmann, Elmevej 16, 6780 Skærbæk,
j.o.dahlmann@outlook.com

Sydslesvig kreds

Kredsformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 463 9782 402, kirsten@lacourfamily.dk

Næstformand **Henry Bohm**, Stiegacker 3, D-25821 Bredstedt,
henry_bohm@skoleforeningen.de

Kasserer **Sybilla Nitsch**, Breslauer Str. 11, D-25813 Husum,
sybilla_nitsch@skoleforeningen.de

Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk

I 1925 drog Historisk Samfund for Sønderjylland på tur til vogns – 50 år senere foregik udflugten med apostlenes heste, da turen gik til Sild. Billedkilde: Museum Sønderjyllands Medicarkiv, fotograf Inger Bjørn Svensson.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

	Regnskab 2020 kr.	Regnskab 2019 kr.
FORENINGSVIRKSOMHED		
<i>INDTÆGTER</i>		
Foreningskontingent og abonnement	522.680	526.695
Tilskud	224.888	252.572
Andre indtægter	8.664	141.570
	<u>756.232</u>	<u>920.837</u>
<i>UDGIFTER</i>		
Sønderjyske Årbøger	-149.264	-136.912
Sønderjysk Månedsskrift	-419.079	-414.160
Medlemsaktiviteter	-34.681	-163.551
	<u>-603.024</u>	<u>-714.623</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>153.208</u>	<u>206.214</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter, salg og tilskud til udgivelser	649.811	474.467
Omkostninger vedr. skrifter	-330.833	-230.077
Lagerregulering	-6.942	-9.264
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>312.036</u>	<u>235.126</u>
DÆKNINGSBIDRAG	465.244	441.340
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-273.171	-293.330
RESULTAT FØR RENTER	192.073	148.010
Renteindtægter og udbytte	44.519	21.541
Kursændringer, værdipapirer	18.050	74.368
ÅRETS RESULTAT	<u>254.642</u>	<u>243.919</u>

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

	31.12.2020 kr.	31.12.2019 tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	13.828	21
Debitorer	182.631	218
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	1.062.612	724
Investeringsbeviser	2.159.077	2.141
Likvide beholdninger	1.326.312	1.009
AKTIVER I ALT	<u>4.744.460</u>	<u>4.113</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	2.025.446	
Årets resultat	254.642	2.026
Hensættelser:		
Den sønderjyske søfarts historie	500.000	
Kommende års udgivelser	350.000	850
IT-investeringer	100.000	100
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	<u>3.230.088</u>	<u>2.976</u>
Forudfaktureret kontingent	506.639	516
Skyldige omkostninger og periodeafgrænsning, i alt	903.667	504
Mellemregning med kredse	73.943	41
Skyldig moms m.v.	30.123	76
KORTFRISTET GÆLD	<u>1.514.372</u>	<u>1.137</u>
PASSIVER I ALT	<u>4.744.460</u>	<u>4.113</u>

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den interne revisor, Jørn Andersen. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger og er underskrevet af begge revisorer i marts 2021.

Regnskabet er underskrevet på bestyrelsesmøde den 16. april 2021 og er godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 4. september 2021.

